

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- NÁDAS PÉTER: Stockholmi beszéd (*Az értelenítés rejtélyes keresztútjain*) 1209
JENEI LÁSZLÓ: Nyugati tuja, közönséges borostyán (*novella*) 1213
SCHEIN GÁBOR: Csupa él, csupa törés (*regényrészlet*) 1219
SAJÓ LÁSZLÓ versei 1225
TOROCZKAY ANDRÁS versei 1232
MARKÓ BÉLA versei 1237
GEORGE SZIRTES – SZLUKOVÉNYI KATALIN versei 1241
VÖRÖS ISTVÁN versei 1246
KUSTOS JÚLIA versei 1248
PETRIK IVÁN versei 1250
NYERGES GÁBOR ÁDÁM verse 1252
CSORDÁS GÁBOR: Milosz. Az amerikai költő (*fordítói előszó*) 1254
CZESŁAW MIŁOSZ versei 1255
NAGY IMRE OTTÓ: Álmodok, ébredések
(*Emlékek, történetek az ötvenes évekből*) (I. rész) 1266

*

- LENGYEL ANDRÁS: Egy kései József Attila-interjú
rejtett utaláshálózata (*tanulmány*) 1299
SCHWENDTNER TIBOR: Ihlet és gondolkodás
(*József Attila művészetbölcseletének fenomenológiai gyökerei*) 1307

*

- BEDECS LÁSZLÓ: A némaság mi helyett? (*Fehér Renátó: Torkolatcsönd*) 1319
SZEMES BOTOND: A Kertész-olvasásról (*György Péter [szerk.]:
Identitás, nyelv, trauma. Tanulmányok Kertész Imréről*) 1323
FRIEDRICH JUDIT: Egyre súlyosabb realizmus
(*Jonathan Franzen: Keresztutak I–II.*) 1327
IMREH ANDRÁS: Vagy halj meg (*Anne Sexton: Éljen vagy halj meg*) 1335

*

- CSUHAI ISTVÁN: Dérczy Péter (1951–2022) 1341

SZÍNES MŰMELLÉKLET

Nádas Péter fotói

2022

NOVEMBER

JELENKOR

LXV. ÉVFOLYAM

11. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Főszerkesztő-helyettes
GÖRFÖL BALÁZS

Szerkesztő
MOHÁCSI BALÁZS

Tördelőszerkesztő
KISS TIBOR NOÉ

Szerkesztőségi titkár
KOZMA GYÖNGYI

A szerkesztőség munkatársai

PARTI NAGY LAJOS
főmunkatárs

BERTÓK LÁSZLÓ, CSUHAI ISTVÁN, HAVASRÉTI JÓZSEF, KERESZTESI JÓZSEF,
NAGY BOGLÁRKA, PINCZEHELYI SÁNDOR, SZOLLÁTH DÁVID, TAKÁTS JÓZSEF,
THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ, VÁRKONYI GYÖRGY

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215-305, 510-752, 510-753.
A szerkesztőség e-mail címe: jelenkor58@gmail.com

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére. Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelt válaszborítékban vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310-673),
a Nemzeti Erőforrás Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap és
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata támogatásával.
Felelős kiadó: a Jelenkor Alapítvány kuratóriumának elnöke.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, www.posta.hu
WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen,
telefonon 06-1-767-8262 számon, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu WEBSHOP-ban
(<https://eshop.posta.hu/storefront/>), 1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu
Belföldi előfizetési díjak: előfizetési díj félévre 5940,- Ft, egy évre belföldre: 10 890,- Ft;
a Magyar Posta Zrt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.
Lapunk előfizethető közvetlenül a szerkesztőségen keresztül is.

Számlaszámunk: Takarékbank Zrt. 50800111-11164573

Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.

Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

IRODALMI NOBEL-DÍJ. A rangos elismerést ebben az évben Annie Ernaux francia írónak ítélték oda.

*

DARVASI LÁSZLÓ HATVANÉVES. A szerzővel születésnapja és *Az év légiutas-kísérője* című új novelláskötetének megjelenése alkalmából *Ágoston Zoltán* és *Takáts József* beszélgett október 14-én a pécsi Tudásközpontban.

*

45 ÉV FOCUSBAN címmel rendeztek jubileumi kiállítást a Focus Csoport fotóművészei szeptember 14-e és október 16-a között a Pécsi Galériában. A tárlaton *Borbély Tamás*, *Harnóczy Örs*, *Kálmándy Pap Ferenc* és *Marsalkó Péter* műveit tekinthették meg a látogatók.

*

DESIGNPÉCS. Idén október 7-e és 16-a között ismét megrendezték az építészeti program-

orozatot, amely csaknem ötven helyszínen adott otthont kiállításoknak, alkotóközösségi bemutatkozásoknak, kerekasztal-beszélgetéseknek.

*

PÉCSI KONCERTEK. A Budapesti Fesztiválzenekar koncertjén Ljadov, Prokofjev és Rahmanyinov művei csendültek föl október 9-én a pécsi Kodály Központban, vezényelt *Robin Ticciati*, hegedűn közreműködött *Pusker Júlia*. – Ugyanott adott koncertet a Pannon Filharmonikusok október 13-án Mozart és Beethoven alkotásaiból. Vezényelt *Keller András*, zongorán közreműködött *Berecz Mihály*.

*

MARGÓ-DÍJ. Az első prózaköteteseknek járó irodalmi elismerést idén *Vonnák Diánának* ítélték oda *Látlak* című novelláskönyvéért.

Szerzőink

Nádas Péter (1942) – író, Gombosszegen él.

Jenei László (1964) – író, Gesztelyen él.

Schein Gábor (1969) – költő, író, esszéista, irodalomtörténész, Budapesten él.

Sajó László (1956) – költő, író, Budapesten él.

Toroczkay András (1981) – költő, író, Budapesten él.

Markó Béla (1951) – költő, szerkesztő, politikus, a Romániai Írószövetség Marosvásárhelyi Fiókjának elnöke, Marosvásárhelyen él.

George Szirtes (1948) – magyar származású angol költő.

Szlukovényi Katalin (1977) – költő, Budapesten él.

Vörös István (1964) – költő, író, műfordító, Budapesten él.

Kustos Júlia (1996) – költő, író, kritikus, Budapesten él.

Petrik Iván (1971) – költő, író, Pápán él.

Nyerges Gábor Ádám (1989) – költő, író, az *Apokrif* főszerkesztője, Budapesten él.

Csordás Gábor (1950) – költő, műfordító, a Jelenkor Kiadó alapítója és szerkesztője, 2015 óta többnyire Nyugat-Európában tartózkodik.

Czesław Miłosz (1911–2004) – lengyel költő, író, esszéista.

Nagy Imre Ottó (1940) – irodalomtörténész, kritikus, Pécssett él.

Lengyel András (1950) – irodalomtörténész, Szegeden él.

Schwendtner Tibor (1962) – az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem oktatója, Budapesten él.

Bedecs László (1974) – kritikus, Budapesten él.

Szemes Botond (1994) – az ELTE BTK PhD-hallgatója, a *prae.hu* szerkesztője, az ELTE Digitális Bölcsészeti Központ munkatársa, Budapesten él.

Friedrich Judit (1962) – irodalomtörténész, Budapesten él.

Imreh András (1966) – költő, műfordító, Budapesten él.

Csuhai István (1961) – kritikus, az *Élet és Irodalom* szerkesztője, a *Jelenkor* egykori főszerkesztője, Budapesten él.

Folyóiratunk az Emberi Erőforrások Minisztériuma, a Nemzeti Kulturális Alap és Pécs Város Önkormányzata támogatásával jelenik meg. Köszönjük a Molnár Nyomda Kft. támogatását.

A Jelenkor a LAPKER újságospavilonjain kívül a következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSETT: PTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. –
Művészetek és Irodalom Háza, Széchenyi tér
7–8. – Líra Könyvesbolt, Széchenyi tér 7. –
Kiméra Antikvárium, Váradi Antal u. 5.

BUDAPESTEN: Írók Boltja, 1061 Bp., Andrássy út
45. – Ludwig Múzeum, 1095 Bp., Komor Marcell
u. 1. – Magvető Café, 1074 Bp., Dohány u. 13. –
Babérliiget Könyvesbolt, 1073 Bp., Kertész u. 29

A LIBRI budapesti és vidéki könyvesboltjaiban:
Allee Könyvesbolt
Árkád Könyvesbolt, 1. emelet
Campona Könyvesbolt
Csepel Plaza Könyvesbolt
Duna Plaza Könyvesbolt, 1. emelet
Könyvpalota

Mammut Könyvesbolt
Oktogon Könyvesbolt
Stop.Shop. Könyvesbolt
Pólus Center Könyvesbolt
Sugár Könyvesbolt

Budaörs Könyvesbolt
Debrecen Könyvesbolt
Győr Könyvesbolt
Győr Plaza Könyvesbolt
Kaposvár Plaza Könyvesbolt
Miskolc Könyvesbolt
Nyír Plaza Könyvesbolt
Pécs Könyvesbolt
Szeged Plaza Könyvesbolt
Szolnok Plaza Könyvesbolt
Zala Plaza Könyvesbolt

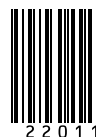
www.jelenkor.net

990,- Ft

JELENKOR

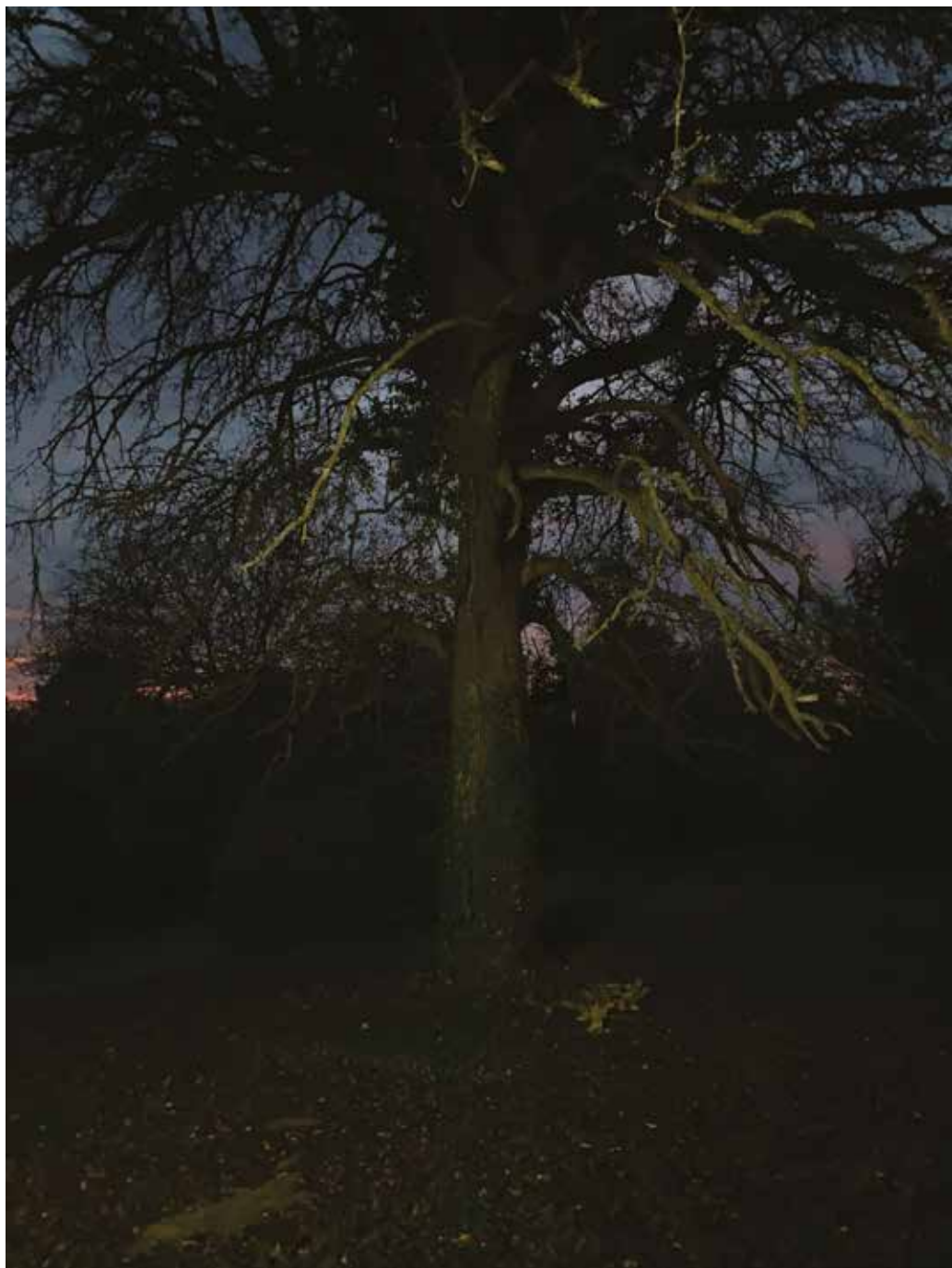
9 770447 642002

2 2011

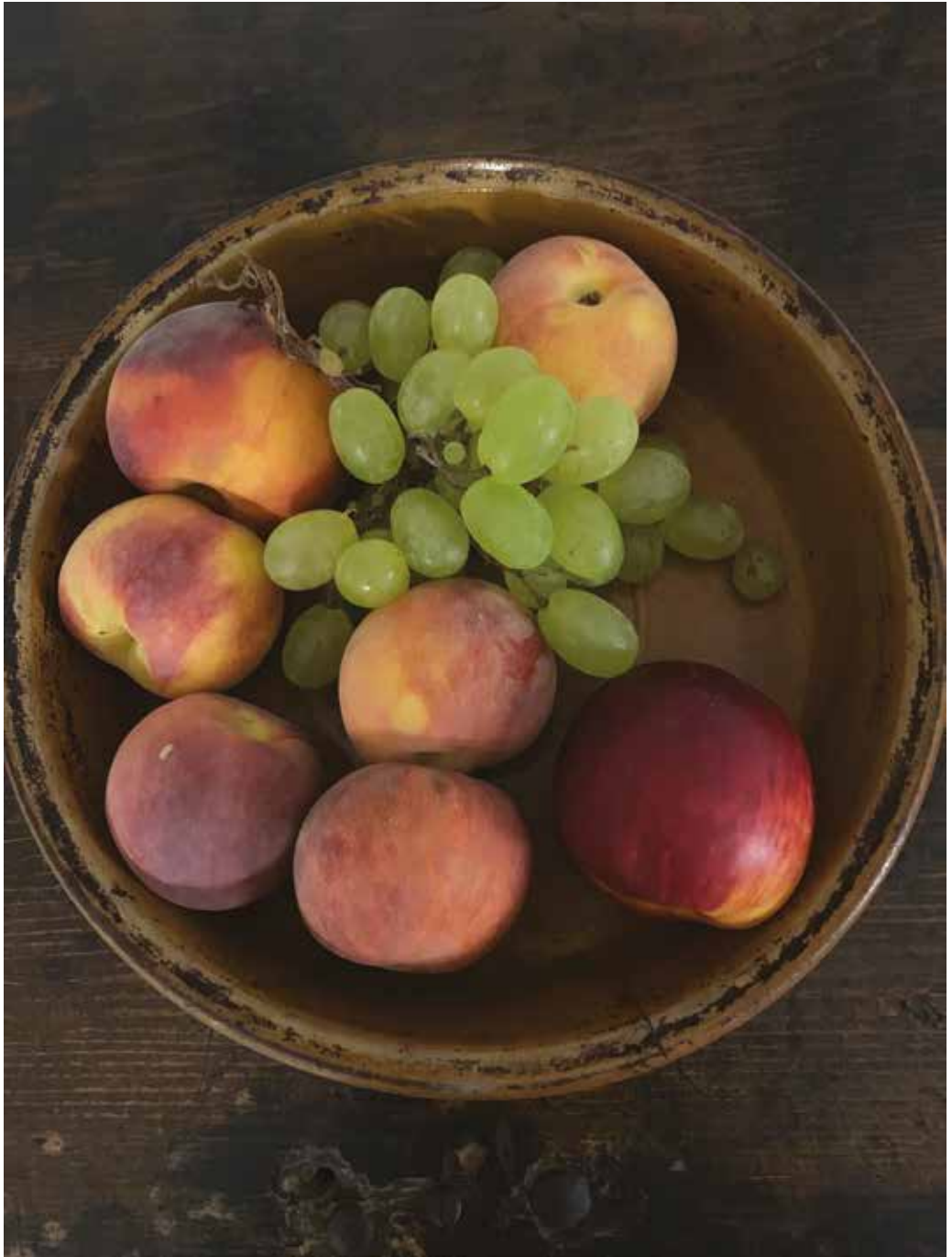
2012. 02. 21.

2018. 10. 27.

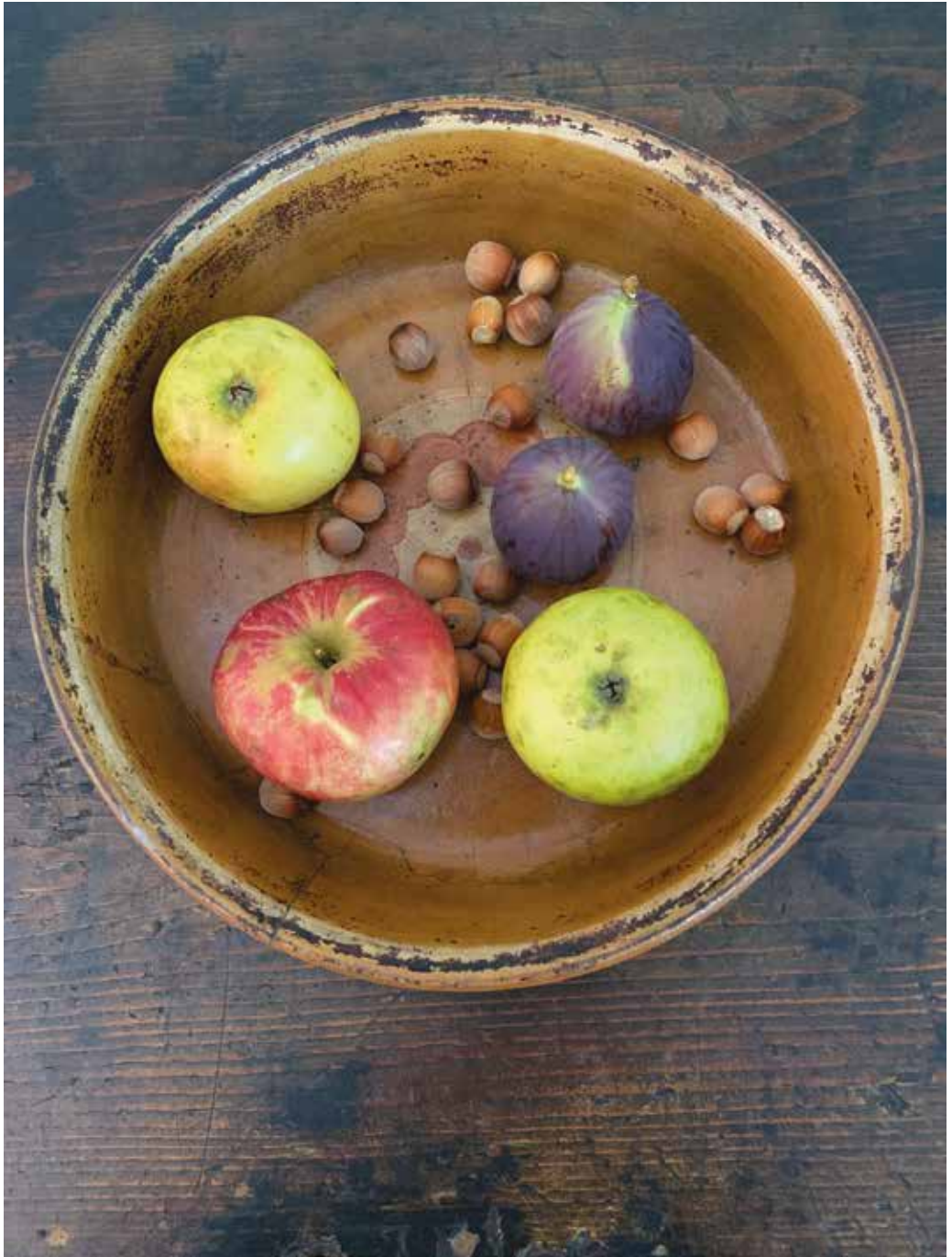
2019. 08. 04.

2019. 08. 31.

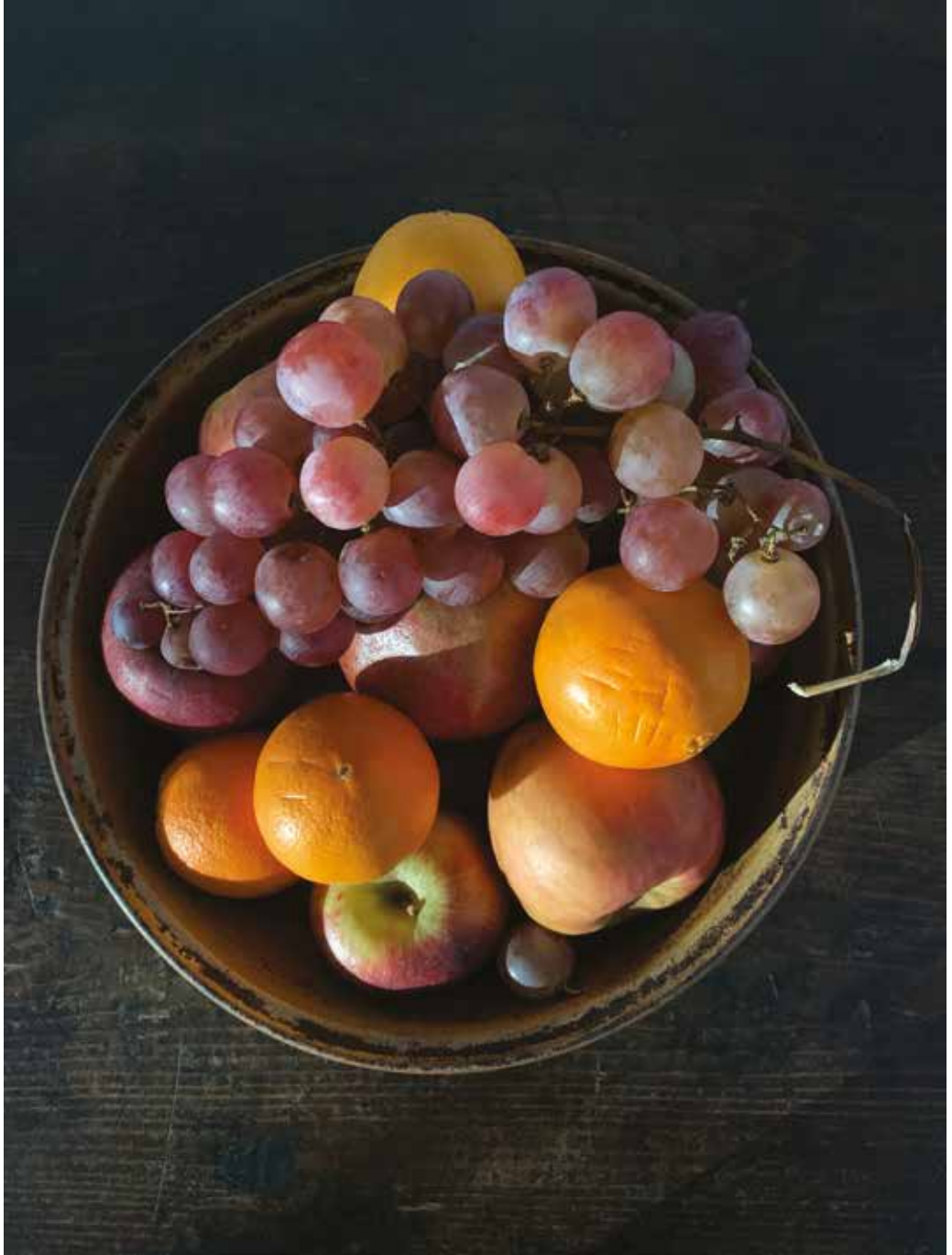
2019. 09. 23.

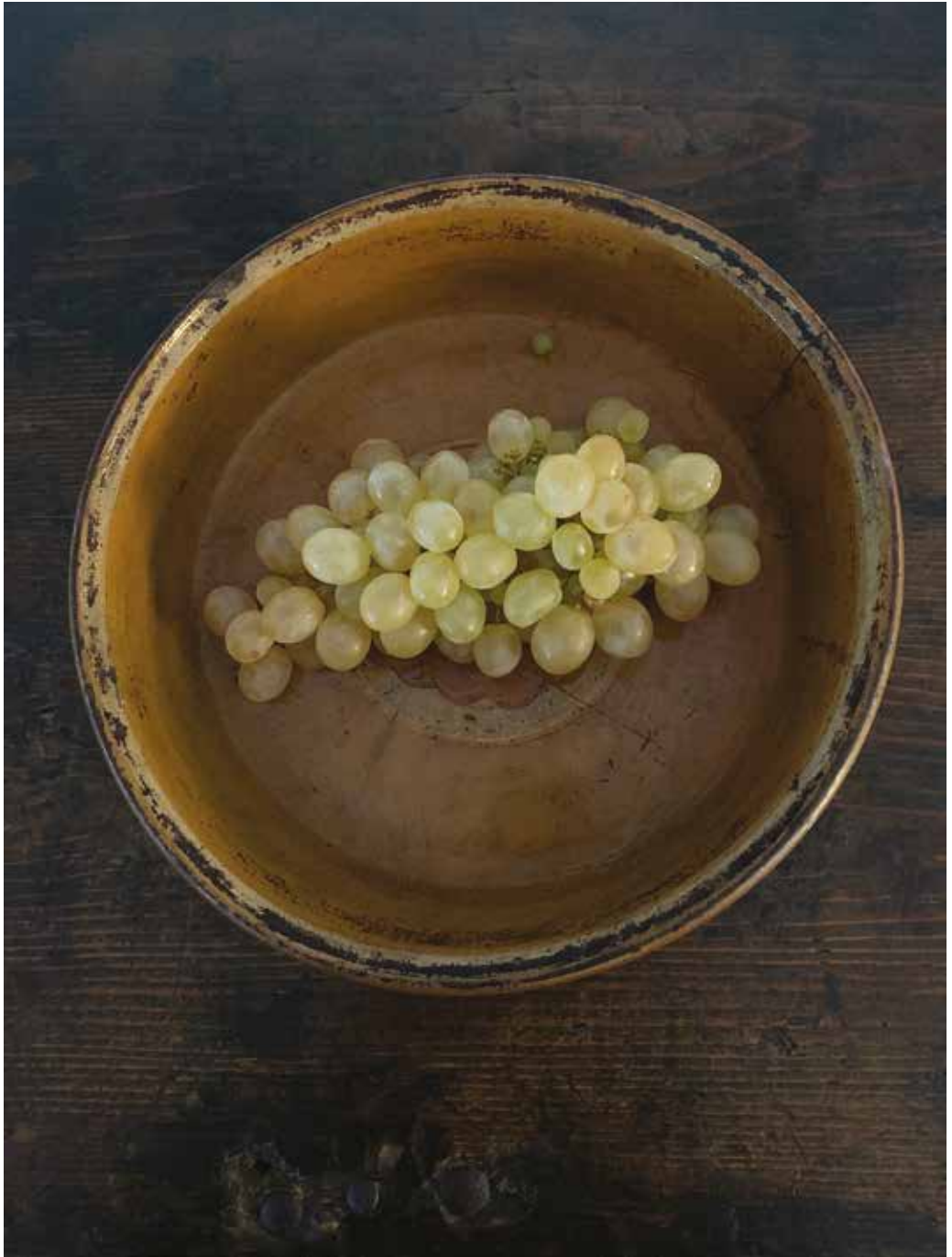
2019. 09. 26.

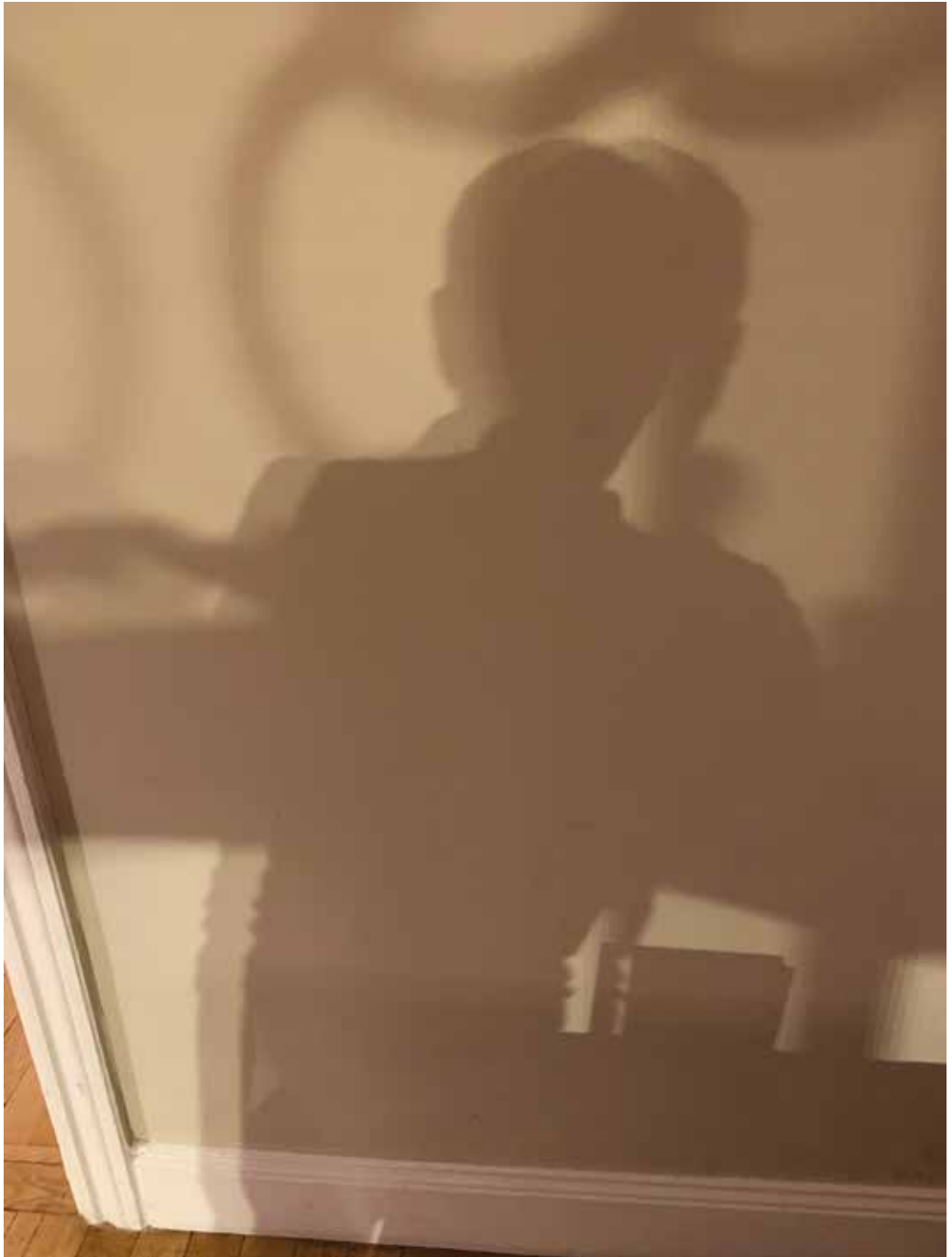
2019. 11. 04.

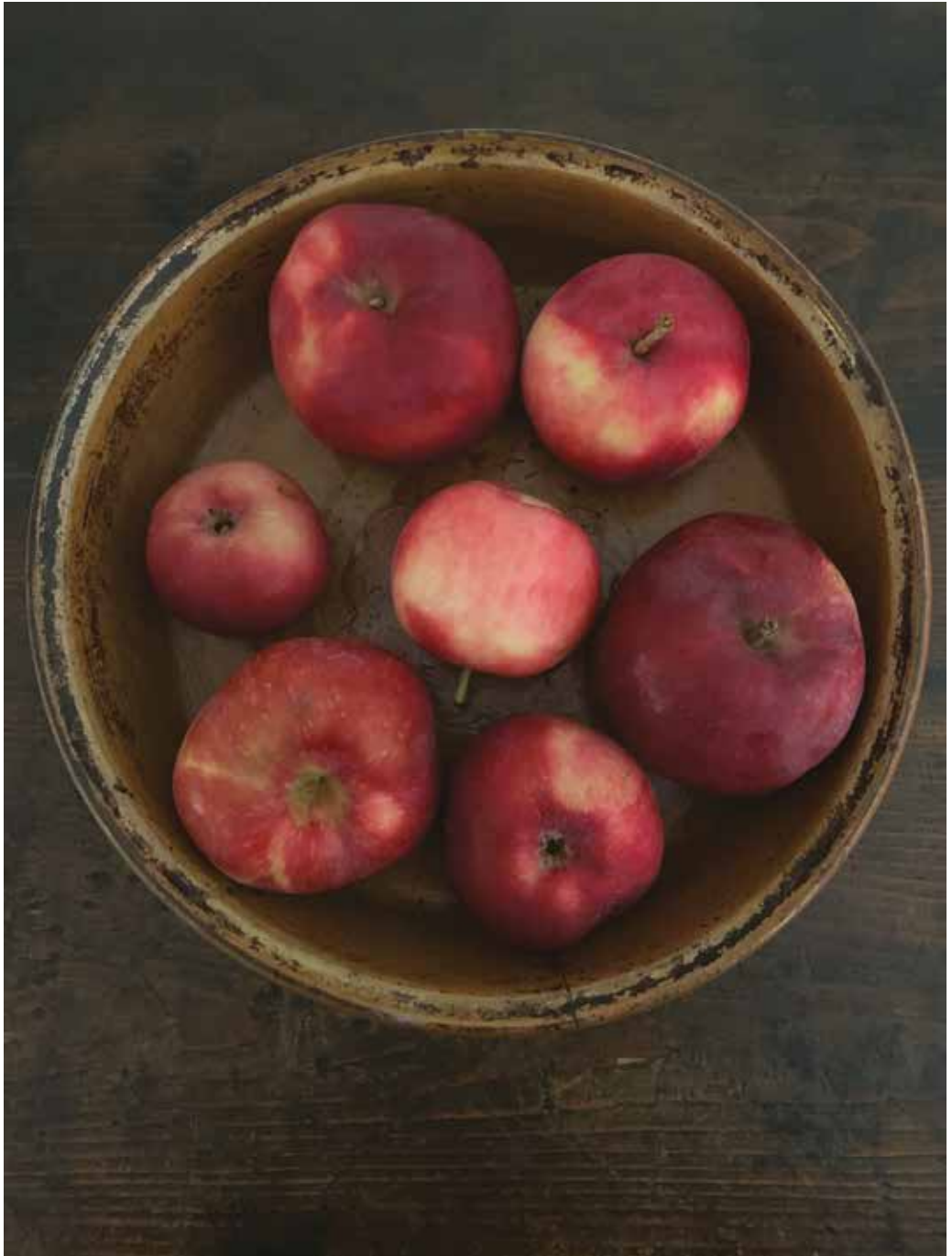
2019. 12. 25.

2020. 01. 23.

2020. 02. 21.

2020. 07. 24.

2020. 08. 29.

2020. 09. 30.

2021. 09. 20.

2022. 07. 11.

2022. 08. 20.

Stockholmi beszéd

Az értelenítés rejtélyes keresztútjain

Nem vagyok kompetens, egyetlen ízében sem tudom megítélni a munkát, mégis engedjek meg, hogy mindenekeelőtt a fordítónak, Daniel Gustafssonnak köszönjem meg a Berman-díjat, amelyet *Világló részletek* című életregényemért megtisztelő módon nekem ítéltek. Majd rögtön megköszönjem a kiadónak, Eva Bonniernek, hiszen egy ilyen testes könyv kiadásának kiadói kockázatát meg tudom ítélni, s nem kevésbé Erik Sidenbladhnak, bele a látatlanba, néhány mondatára, néhány sorára és megjegyzésére, azaz a szerkesztői munkát illető több évtizedes tapasztalatomra hagyatkozva, bár jól tudom, hogy az ő munkájába még jelképesen sem láthatok bele.

Nélkülük azonban meg sem szólalhattam volna, s a zsűri tiszteletre méltó tagjai miként ítélni látnak a munkám felől. A díj alapító okiratát sem feledve vajon az én munkámról ítélték-e, ez a kérdés is erősen gondolkodóba ejtett. Mert igen vázlatosan tudnám csak elmondani, hogy mi közöm lenne nekem a zsidó hagyományhoz és főleg milyen zsidó hagyományhoz. Nem olyan magától értetődő, hogy mikor kinek a könyvéről vagy kinek a milyen hagyományhoz fűződő viszonyáról beszélünk. A nyelvhasználatnak vagy a spiritualitásnak vannak ugyan személyes és regionális jellegzetességei, de mindenképpen kollektív és főleg anonim tevékenység eredménye. S így aztán én nem egészen én vagyok, avagy énem részesevésem igen kicsi a személyben, s így ki tudná megmondani, hogy ezt a mélykék táblakötésű, elegánsan aranyozott könyvet maga a szerző írta-e. Danielnek és Eriknek a szöveg eredeti rendjét és dinamikáját követve mindenesetre újra kellett fogalmazniuk a saját nyelvükön, amit már magam is alaposan a közösből merítve írtam.

Egyszer csodálatos német fordítóm, az ősőreg Hildegard Grosche, aki akkoriban körülbelül olyan ősőreg volt, mint én most, szabályosan kiáltozott dühében, mikor azt találtam mondani, hogy bocsásson meg, Hildegard, de mi itt most nem az én könyvemről, hanem a Maga könyvéről beszélünk.

Mi több, a személy, aki testi valójában itt áll, mennyiben és miben azonos azzal a személlyel, aki a nevezett könyvet írta. Ezt a kérdést sem tudom megkezdni. Mi van akkor, ha valaki mondjuk a születési papírjaimat elcserélte. Vagy véletlenül egy másik újszülöttet adtak anyám kezébe. Megesik az ilyesmi, s ez esetben sincs okunk kizárni a lehetőséget. S akkor annak, aki én vagyok, igazság szerint egy másik néven egy másik életet kéne élnie. Arra a nyomasztó kérdésre sem tudok válaszolni, hogy a másik néven, egy másik leszármazási ágon vajon ugyanúgy azzá lettem volna-e, ahogy elhatározásaim szisztémáját és a véletlenek játékát követve most itt állok e látható porhüvelyben. Az ember legfeljebb használja a saját tulajdonságait, de azt azért nem tudná megmondani, hogy ezek honnan hová vezetnek, s miként adják ki mások szemében az összetéveszthetetlen karakterét. Ki lenne ő, istenem, ha tudnánk. Egymást illetően is inkább a milyen kérdésre tudunk válaszolni. A valamilyen nyelvre lefordított könyv a nyelvi és stílári hűség minden igényével egyetemben praktikusán lép túl a személyesen. Ami az én szememben áldás, különös szerencse. A lefordított könyv belép a személyek között, a nyelvek között és a kultúrák között nyíló éntelenített terekbe, habár ezekről az emberi munkától telített terekről, amelyekben én biztosan nem én vagyok vagy nem csak én, viszonylag keveset tudunk.

Legfeljebb szerelmesek vagy szerzetesek tudnak róla valamennyit, legalábbis addig, amíg a csóknál maradnak vagy az imánál.

Köszönetem jeleként most valamennyiüknek el kell mondanom, mi történt, amikor lettem az utolsó szó után a legutolsó pontot. A testes kéziratot elküldtem az öcsémnek. Korábban soha nem köteleztem volna arra, hogy a munkáimat olvassa, felhívó jeleket sem adtam. Most nem tudtam őt megkímélni. Tartottam ugyan tőle, hogy nemcsak a tárgyi tévedéseimre hívja fel a figyelmemet, hanem a maga impulzív módján bele akar beszélni. Fölöslegesen, hiszen őt is ugyanaból a libertinus családi fából faragták. Még akkor sem volt közléseim ellen semmi kifogása, ha magára nézve kínosnak találta vagy éppen engem talált kínosnak. Csak nem fogok beleszólni, hogy mit érez vagy mit gondol a másikom.

Hanem szöveget ütött a fejébe, hogy itt nem stimmel valami a proporciókkal, s mivel a maga témáit követve akkor már hónapok óta amúgy is könyvtárakban és levéltárakban munkálkodott, rögtön utána ment. Ha ennyi Mezei van ebben a kéziratban, ennyi Nussbaum, ennyi Neumayer és ennyi Nádas, akkor hol a csudában maradtak a Tauberok.

A családi térből hiányoztak anyai nagyapánk felmenői. Amit én magamtól ugyan nem vettem volna észre, s erre jó okom van. Nagyapánk szófukarságának ugyanis roppant nagy hitele volt előttem. A szó hiányának az ő közelében úgymond materiális súlya lett. S ha kérdeztem, s többször érdeklődtem nála a felmenőiről, akkor kikerülte a témát. Legfeljebb földrajzi általánosságokról nyilatkozott. Igaz, soha másokról, sem rokonról, sem barátokról, nem adott sem jellemzést, sem ítéletet. Legfeljebb a fejét ingatta, elgondolkodott. Olyan soká gondolkodott, hogy már nem is lett volna érdemes válaszolnia. Azért ilyen hallgatag ember, ez volt róla az általános benyomásom, mert felesleges dolgokról nem beszél, s bizonyára több a világon a felesleges, mint a fontos. Vagyok, s ez legyen épp elég. Ma azt mondanám, hogy Tauber nagyapám a nézésébe költöztette a létét. Amivel nem állítom, hogy kivonta volna az értelem vagy a hagyomány hatásköréből.

Nem kommentált, s ez igen nagy hatással volt rám. Ha nagy ostobaságokat beszéltem, csak mondtam, mondtam a magamét, akkor a szemhéját sem emelte meg. Mintegy elengedte a füle mellett a hangokat. Legfeljebb akkor mozdult meg az arca és a tekintete, amikor a másik emberben a szubjektum és a szubsztancia véletlenül összeállt vagy összetalálkozott. Igen ritka esemény az ilyesmi. Egyenesen és vékonyan, két térde közé fogott két tenyerével napszámra csaknem mozdulatlanul ült ugyanazon a nem túl kényelmes kárpitozott széken és nem nézett sehová vagy kinézett az ablakon. Adott alkalommal, társaságban, figyelmesen követte mások élvezettel teli locsogását, szeme járásával a mimikájukat, a gesztikájukat, de csak akkor szólalt meg, amikor alapos oka volt rá vagy éppen felszólították. Igen élesen és humorosan fogalmazott, meglepettségükben többnyire felnevettek a többiek. Szótlansága, vagy inkább azt mondanám, esszencialitása nem lehetett a véletlen műve. Nővére, akire még csak nem is hasonlított, ugyanilyen áthatóan hallgatott. Igen hosszú időket töltöttem éber csendjeikben, amikor hárman hallgattunk nem tudom miről.

Egyszer a kertünkben az üzekedő ebek, a mi nőstényünk és a szomszédék hímje nem tudott elválni egymástól, a gyep közepére vonszolódtak, nyüszítettek, igyekeztek szétfelé. Amit megakadályozott a kölcsönös fájdalom. Rohantam a nagyapámhoz, provokáltam, hogy én nem tudom, nem értem, nem tudom, mi történt. Jöjjön gyorsan, izgatott szavakkal leírtam a két állat helyzetét. Hogyne értenéd, kisfiam, válaszolta, hiszen basznak. Ilyen kifejezés se előtte, se utána, soha nem hagyta el a száját. Adj időt rá nekik. Ahogy aztán az öcsém rövid úton kiderítette, a hitközségi levéltár környékén valakinek még fizetett is érte, ennek a nagyapánknak, Tauber Arnoldnak, rabbik voltak a felmenői. Nem kevesebb, visszafelé tíz generáció morvaországi rabbiból. Nem ám akármilyen, legnagyobb ámulatunkra ezeknek még a feleségük is rabbi lánya volt, csaknem valamennyi. Valamennyien a misztikus hagyományt ápolták, ami a görög szó értelmét követve tanítás az elrejtettől és a végtelen megtapasztalása. Közülük ketten, természetesen héberül, több vallásbölcseleti munkát hagytak hátra. Meghűlt bennem a vér. Hiszen én tizenegy évesen vagy tizenkét évesen azt mondtam egyszer magamnak a kertben, miközben egy pálcával vertem a növényeket és a saját lábszáramat, hogy nem azzal fogok foglalkozni felnőtt életemben, amit az emberek mondanak, nem a látszattal, amit maguk körül teremtenek, nem a házak homlokzatával, hanem ami mögötte van, hogy mit és miért rejtegetnek egymás elől, amiről viszont tudunk valamennyien. Most meg életem végén itt voltak az orrom előtt a rokoni könyvek címlapjai, amelyeket elolvasni sem tudok. S hogy akkor a könyvem megírását előlről kell kezdenem. Először is héberül kell megtanulnom. S hogy az én aranyműves szociáldemokrata nagyapám velem ezt tegye. A fölösleges tudás bélyegét üsse rájuk, a tudásukkal együtt elhallgassa előlem őket. Mindent előlről kelljen kezdenem. Ateista harcos soha nem volt a nagyapánk, de nyilvánvalóan szabadgondolkodó. Habár nem mondanám, hogy ne lett volna istene, ez azonban mindenképpen egy deperszonifikált és antiantropomorfikus isten lehetett, akiben legalább annyira nem lehetett hinni, ahogy nem hinni sem. Ha a monoteisztikus elképzelésen belül keresztény hasonlatot keresnék, akkor azt mondanám, hogy ez a gnosztikusok távoli és ismeretlen istene. Többször elvitt a zsinagógába. Nem azért vitt el, hogy bármiféle

imával az egyetlen egy deperszonifikált és dezantropomorfizált istenség közelébe vonjon, hanem azért, hogy lássam ezt az István úti zsinagógát a két szememmel itt a Dembinszky utca közelében. Ahogy a Városligetet bemutatta, az óriáskereket és a dodzsemet bemutatta, ahogy a csuklómon a pulzust bemutatta, tudjam, a saját szívem pontosan így végzi a dolgát naponta negyvenezerszer. Mintha a vallásbölcseleőknek nem lehetnének olyan tanításai és igazságai, amelyek ellentétben állhatnának az emberi értelemmel. Ez volt a tanítása.

Rögtön láttam, hogy ez egy olyan kivételes hely a világban, ahol különleges felszerelésben jelennek meg a férfiak és rituálisan el vannak a nőktől különítve. Büszkeséggel töltött el, hogy fiúként itt lehetek a felnőtt férfiakkal. Miközben a rabbi és a kántor az áldozat és az ima jegyében különböző műveleteket végeznek, beszélnek és énekelnek és egy bársonyokba bugyolált tárgyat vesznek ki egy szekrénykéből, rejtélyes írásjeleket gördítenek ki belőle, a többiek pedig egy pillanatra le nem állnak mindeközben. Mi vagyunk a többiek, akik jönnek és mennek a padok között, csevegnek, üdvözlik az újonnan jötteket, a Tauber aranyszőke kisunokáját, megveregetik a vállát, barackot nyomnak a fejére, hangosan vitáznak, felcsattannak, nevetnek, nekik nagyobb bajuk soha ne essék, kiáltják bele az imába, ők ezt az egész córeszt már ismerik. Néha azért ezt vagy azt gyorsan tesznek, előre tudják, mit, mikor, felveszik, leteszik, letekerik, feltekerik, úgymond párhuzamosítva futtatják a való életüket és a közös rituálét, s akkor nekem a közösből a rituálist is meg kell majd figyelmem vagy értenem vagy mit tennem vele.

S azt kell mondanom, hogy az éntelenítés műveletét rendesen el is végeztem a magam anyagában, habár nem tudtam róla, hogy valójában azt végzem el, amit a nagyapám felmenői. S hogy ez miként jöhetett így létre vagy mi értelme lenne, arról már semmit nem tudok mondani, bármennyire sajnálom is.

Nyugati tuja, közönséges borostyán

Békés pillanat, egy bizonyos szögben esik a fény a szemközti háztetőre. Ügyetlenül rakták a gyógyszerész által megbízott mesterek a cserepeket. Az eresz közelében, egy vízszintes vonalban árnyék jelzi a hibát, a szükségesnél pár centivel kijebb került a lécezés. Sima falusi kontytetőről van szó, de mert nemrég újtották fel, nagyon is lehetséges, hogy ez a túlemlés szándékos, célja van, és az idő múlásával függ össze. Télen a hó töréséből is jól látszik ez a nagyon is emberi jelzés, mellyel talán nekem akartak üzenni, aki itt lakom szemben, vagyis néhány dologra ebből a szögből van rálátásom.

Egyébként a nappalink ablakából látni erre a déli kertrészre, gondozott, virágos, zárt terület. A kerítésünknek támaszkodó sövény fölött a nemrég cserélt, bársonybarna plasztikus betűkből kirakott homlokzati felirat: GYÓGYSZERTÁR, épp félbevágva látszik. Mondom, békés pillanat, a feleségem nincs itthon, szünetet tartok az írásban, a telefon sem csörög, a magányos egyént izgalmas dialógusba vonják bizonyos erők. Az izgalom pedig csak azon múlik, aznap el tudom-e hitetni magammal, hogy minőségi jelzéseket kapok a kertből, nem csak az időmet pazarolom.

A déli kertrész amolyan nemszeretem terület. Nem bírom benne, hogy minden szépsége a feleségemnek köszönhető, viszont újabban, a legutóbbi időkben, a szépséget képes vagyok felfedezni, gyönyörködöm benne. Olyasmi történik például, amihez máskor hetek kellene, és főleg erős motiváció vagy kényszer: kilépek a bejárati ajtón. Le a négy lépcsőn, a ház sarkánál jobbra fordulok, lehajolok, néha le is guggolok, és lefényképezem, amit látok. A képeket látva azt mondaná a feleségem, legalábbis ezt szokta ilyenkor, hogy egy *egész* örökkévalóság eltelik, mire kimozdulok, így legalább... ésatöbbi. Szóval, hogy ebből, az örökkévalóságból van egy *egész*. Vagyis *vége*, legalábbis egy mérhető szakasza van, és akkor máris Kantról beszélnek a feleségemnek, de már nem figyel, ki-megy egyetlen szó nélkül. Azt a mondatot még lezárom... érdekes, ez tényleg így van, hiába állok immár egyedül a helyiségben, nincs lezáratlan mondat. Úgy lehet ez, mint az örökkévalósággal.

A déli, nagyjából száz négyzetméteres terület mindig változóban van, ha úgy vesszük, forradalomban éli napjait: ágyások, fajták buknak el és emelkednek fel, jár le, avagy jön el az idejük. Hihetetlen körforgás. Nem tudom, helyese-e így kertészkedni. Valóban ennyit élnek a virágok, és ilyen készséggel átadják a helyüket egy másiknak? Ki szabja meg az életciklusukat, tényleg a feleségem lenne az? Minden egyetlen kérdéssel kezdődött: egyetlen-tek-e azzal, hogy ne csak fű legyen. És attól a naptól fogva elképesztő kilengésekkel zajlanak az üt-

közetek, a kertész akarata feszül szembe a természeti törvényekkel. A feleségem erős akaratú ember. Előbb mezei virágok kellettek neki. Cickafark, búzavirág, bükköny. Az igazi vidéki kertstílust, a plebejus kertet kedvelte. Na jó, nyár végén legyen dália. Fő az ötletszerűség. A cserjefélék terén is. Ja és a hortenzia. Magról nevelni fantasztikus, főleg, ha elfelejtettük, milyen magokat ültettünk. Legtovább, és ez éveket jelent, a levendula és a lila kerti pletyka tartott ki. Átmenetinek bizonyult, még ha esetenként, idő múltán, újra fel is tűnt, a fehér nőszirom, rózsza, szép volt a sásliliom sárgája, különleges a szerelemvirág, a hagymavirág. Őszi bajnokom lehetne ismét a pampafű, beleadni apait-anyait a színekkel, lila, világoskék, sárga... Ha a százszorszépek fehér-sárga virágai az ég felé meredtek, jelezték, egy darabig nem jön vissza az eső. Volt páfrány, kihalt, azt mindketten sajnáltuk. Néha vannak percek, amikor ilyesmikről beszélgetünk, és akkor szóba kerül a titokzatos páfrány veszte. A feleségem ritkán figyel fel csak úgy valamire. Erről az egy növényről és történelemről tudunk beszélni, igaz, nagyon szűkre szabott időkeretben. Általában nincs szükség szavakra egymás között, nem azért, mert tudjuk, milyen jelentéktelen problémákat szül, ha az emberek odafigyelnek egymásra. Nem nagyon van mit mondani. Ha átjön is hang felőle, legtöbbször nem érteni...

Az viszont jól látszik, hányféle módon lehetséges elhódítani a boldogságot. A legegyszerűbb módja, ha elfeledjük a szótári jelentést, az idegesítő tudományos körülírást, és belemegyünk, hogy ha már ez jött szembe, hozzuk ki belőle a legtöbbet. A feleségem talán életében nem kószált még. Ezzel mit lehet kezdeni? Hogy nincs egy céltalan perce, és ez dermesztően hidegnek mutathatja. A nevetőráncai állandósultak és elmélyültek az arcán. Sokszor előfordult, hogy kora reggel beautózott a városba úszni. Ettől magabiztosabb lett. Nagyon ritkán néz a szemembe, ha muszáj, egyetlen másodpercnél nem tart tovább. Ha olyan könnyű lenne nyavalyás határvonalakat húzogatni, és az akadályok láttán mindent annyiban hagyni, ebből minden normális ember azt szűrné le, hogy ez a házasság idegen, feltérképezetlen terep, úgy rossz, ahogy van. De a merevség még nem ellenségesség. Az érdektelenséget is fel lehet fogni úgy, hogy túlfutott, kitégett, tönkrement türelmetlenség. Az egykori remények, ugye... Egyszer együtt voltunk például egy kertészeti kisáruházban, és az pazar harminc perc volt. Az oda- és visszaúttal együtt egy óra. Egy oázis volt az a hely nekünk, egyébként talán valóban ez volt az áruház neve. *Prunus laurocerasus novita*, kettőt vettünk belőle. A gyógyszertár felőli oldalon kiment egy tő a sövényből, azt kellett pótolni, és valami újat akartunk, másfélét. *Babérmeggy*, ez nekem tetszett. A feleségem olyan gyorsan haladt a sorok közt, abban a miniatűr labirintusban, hogy állandóan elveszítettem, keresnem kellett, hol van, utána menni, beérni. Az áruház hátsó, szabadtéri traktusában magasabb növények voltak, el lehetett tévedni, szó se róla, de nem volt kötelező.

Mint kiderült, a növényeknek nem hátrány, ha valamivel kilógnak a többi közül. Legelevenebb szín. Legvastagabb, húsos szár. Vagy a fene tudja: hogy valamelyik ellenállhatatlanul viccesnek tűnjön profilból. Némelyik úgy néz fel az ágyásból az ablakunkra, mintha ránk várna. A saját történetének egy új fejezetét mesélné, ahányszor a közelébe érünk. Komolyan, mintha élnének. És hányszor jártam úgy, néztem az egyiket az ablakból, és magamban mondtam neki: *Új haj-*

szín? Vagy: Csak nem fogytál? Jól áll. Míg máskor: Ideges vagy, csak nem ez lesz a nap, amikor el akarsz követni néhány hibát? Eleinte ezeket a kérdéseket tényleg feltettem nekik, de azt láttam a feleségemen, mintha megütközne ezen, és a legrosszabb eshetőségeket latolgatná velem összefüggésben. Elhúzta a száját, *szellemeket látsz*, mondta, mérgesen horkantott. Ez nem jó nála. Hadilábon áll a szenvedéllyel, és ez teszi kiismerhetetlenné. Ennél csak egy rosszabb van, amikor szomorú, ezért attól a naptól eltitkoltam a növényeinkkel folytatott társas életemet. Fantáziáltam róla, hogy ő is beszél velük, némán, mert ő is szégyelli. És tényleg lehet, hogy ez valami törvényen kívüli helyzetbe taszít, mármint a furcsa szórabírhatóságunk, ha növényekről van szó. Így hát hallgattunk mind a ketten.

Nem volt más a helyzet a rovarokkal és a hullókkal sem. Ezek a találkozásaim egészen döbbenetesek voltak. Az elsőt sosem felejttem el. Abban az időben már hetek teltek el anélkül, hogy kiléptem volna a kapunkon. A dupla járólappnyi széles, házhoz tapadó járdán közlekedtem, nem számítottam semmi rendkívüli-re. Kívülről senki sem láthatott meg, mindenholnán takarásban voltam, a bábérmeleg is rég megerősödött. Hibátlan a védekezés. Egyszerre ott volt egy mutatoujjnyi, olyan hosszú és vastag valami a rücskös külső vakolaton. A lábamat fölött úgy két arasznyira. Nem mozdult. Nem voltam teljesen biztos benne, néztem a képkeresővel, *Mantis religiosa*, imádkozó sáska. Két óra múlva, minden észszerűséget félredobva újra kimentem, és még ugyanott volt, mozdulatlanul. Ott kellett lennie, szükségem volt rá, hogy másnap is élhessek. Meglepetés, változás, kiugró újszerűség, ugyanakkor egy üzenet is: na erről beszélünk, szedd össze magad. Vannak még élőlények, akiket a mozdulatlanságból fakadó tárgyyszerűségük tesz élettélivé. A lényeg, hogy elvarázsolt, és úgy pörögtek bennem a képek, érzések, mintha alaposan összeráztak volna. Megtörtént ugyanez békával, apró, sárgásbarna lény volt, elém ugrott és húsz percen át ott maradt. Ki se nyitotta a szemét. Hihetetlenül közeli fotókat készítettem róla a mobiltelefonommal. Csodálatos volt: azzá tette a közöny és a tettek hiánya. Látszott, teljesen elfordult az élettől, és ez engem szentimentális hangulatba ejtett. Valamivel később, ezt már az ablakból láttam, eltűnt.

Nem tűntek el azonban azok a szerencsétlen madarak a keleti oldalon. Soha nem támadna kedvem megszökni innen, ez viszont egy tetőtől talpig hamis, velejéig romlott tájéka a háznak, az udvarnak. Erre nyílik a ház bejárati ajtaja és a gyalogos kapu az utca felé – az örök nagy kérdések régiója, és mennyi törés, megalázó csőd szemtanúja. Errefelé a házból a nappali egyik ablakán, de leginkább, testközelből, a több funkcióváltáson átesett, hosszúkaás előtér, a zárt *terasz* két duplaablakán át nyílik kilátás. Az ocsmány keleti oldal. Ahogy ideérek, máris elviselhetetlenné válik a dolog, a közlekedés. Lassan-lassan ráveszem magam, kinézek az ablakon, de rettegek attól, mikor hallom meg a hangot. A tompa puffanást. Mármint a verebek koppanását. A bejárati ajtón három osztatban belátásgátló thermo üveg van, kész madárccsapda. De kissé ferde szögben a terasz jóval nagyobb ablakainak víztiszta üvegei is láthatatlanok. A verebek meg ott tombolnak szemközt, a kerítésemnek dőlő tujasor vízszintesre nyírt tetején napfürdőznek, rázkódnak, pezseg a felszín fölük. Onnan huppannak le a kőre, a tuja lehullott termését bökdösik. De amelyik odaátról, a világ felől érkezik, nagy sebességgel... Koppan és ott marad az ajtó előtt. Vége. Semmit sem ér a felhal-

mozott tapasztalat, ezek nagyon gyors akciók. Alig pár eset volt, amikor néhány perc múltán lassan megremegtek, kóvályogtak, végül el tudtak repülni.

A keleti oldalon is rengeteg a virág, viszont mind cserépben, dézsában, két embernek is nehéz betontartókban, a cserepek pedig állványokon, kaspókban, és egy szerintem méregdrága rattanasztal bádogbetétjében zsúfolódnak. Mindig a feleségem takarítja el a döglött verebeket. De volt egy eset, amikor óvatosan kinyitottam a bejárati ajtót, és a porszívó csövével belelöktem a tetemet a lépcső mellett, úgy fél méterrel lejjebb lévő virágdézsába. Vajon mit gondolhattam? Bármilyen elégtétel vágya kevés ahhoz, hogy egy férj ilyet tegyen. Olyan zavarosak néha a döntést megelőző pillanatok.

Jobb szeretem a téli udvart, már amikor még volt tél... Kevesebb a madárbal eset, és tényleg volt olyan tél, amikor megmaradt a hó. Olyankor, emlékszem, a gyógyszerár hóval fedett teteje brokát szemfedőre emlékeztetett, és pontosan azt gondolhatta az ember, amit egy fájdalmas temetés utáni gyászban, hogy nem megy sehova, otthon marad, bezárkózik. Most nyár van az őszben, nem megyek sehová, bezárkózom, az ablakaimból nézem a számtalan vezetéket. Ha úgy éri őket a nap, vagy úgy fordítja a szél, fémszállakként elevenednek meg. Bármilyen évszak van, vagyis ma már ezek az évszakutánszakok, a klasszikus tél és ősz korszakai, kinti, fásasztó olajnyomatszerűségek, szóval úgyis oda fogok kilyukadni, hogy nem megyek sehova.

Atmegyek a konyhába, és hirtelen megrohannak az emlékek. A Thuja occidentalis, a Nyugati tuja, tíz óriás, véletlenül a teleknek valóban a nyugati részét zárják le, de nagyon határozottan, pengefalként. Talán 2006-ban volt az az árvíz... azután osztotta ki az önkormányzat, és közmunkások ültették el mind a tízet. Ezeknek semmi sem ártott. Annyira igénytelenek voltak, hogy el is felejtettük őket. Úgy két-három éve fedeztem fel, te úristen, ezek mekkorák! Egy kicsit komikus volt, mint egy kései szülői felismerés, hogy megnőtt ez a gyerek... Az újdonság erejével hatott, sőt, megindító volt, hálát éreztem, ugyanakkor kissé meg is ijesztett az akkor már tíz méter magas tujasor monumentalitása. Emlékszem, próbáltam elviccelni a dolgot: *ez a letaglózó kreativitás, és hogy mindez hagyományos anyagból...* A feleségem nem volt vevő a humoromra, sosem értette, minek próbálkozom még mindig. Nem bántam, nem érdekelt különösebben, csak az ütött szíven, számára mennyire természetes és ismerős lehetett ennek a növekedésnek minden szakasza. Legalábbis erre jutottam abból, amit a tekintetében láttam: a szórakozottságomnak szóló csodálkozást és a teljességgel haszontalan létezésemet illető rosszallást.

Valamit még muszáj elmondanom ezzel a pillanattal kapcsolatban. Varázsos volt. Referenciapont, igazi vízválasztó, emberfeletti. A fák sorozatmintája a fenéségesség irányíthatatlan érzetét keltette bennem, ugyanakkor fenyegetést is jelentett, bár ez utóbbinak nem találtam közvetlen okát. Talán a felismerés volt: meg kellett erőltetnem magam, hogy természetes látványként értelmezsem. Csak a felforgató potenciál jött át, amitől borzongtam és mélyeket sóhajtottam. És idétlen gyerekkori dalokat dúdoltam. Így volt, bizony. Nem az ugrott be tehát, hogy földlabda, gyökérzet, szerves trágya, belocsolás, aztán évek ésatöbbi. Hanem talán egy baljós történet szereplői ők tízen, mely megfilmesítésre vár. Hogyan lehet ilyen tökéletes ez a védelmi vonal?! Az ilyesfajta elbizakodottság

egyébként egy mechanizmusra épül, kint a szabadban, egy erdőben, mezőn, a széplelkek körében, mégpedig arra a feltevésre, hogy a csodálattal nem fér meg a félelem.

És csak most ugrik be, van egy fénykép, amin egész elöl, a kétszárnyú kapunál állok, így a fák sora egyben lett megörökítve – és mint staffázsfigura, ott vagyok az elején, egy törpe lény a tíz méter magas, mélyzöld fal előtt. Egy pohár vizski van a kezemben, még arra is emlékszem, milyen ütemben forgattam benne a jeget. Hallom a szelet a tuja gyomrában megfordulni, látom bolyongását és furatait, játékát. Élvezettel nézem a kontrasztos színeket, az ágak vonalának szinte zenei élményt nyújtó rezgéseit, a növény részeinek diszkrét halmazait – melyek káprázatosak. Bár megvannak a törvényei, szembe lehet szegülni a világegyetemmel. A Nyugati tujákat húzza valami az ég felé. Olyan gyorsan nőttek, hogy az ember miniatúrává vált alattuk. Nőhetnek, föl egészen az atmoszféra gázburkáig. Azt mondom nekik: *Mindig tudtátok, mit csináltok.* A fényképet csak a feleségem készíthette, olyan most a kezemben tartani, mintha a nevelése ért volna be.

Mint mindegyik történet, ez is akkor kezdődik, amikor felidézem. De miről fog szólni ez a történet? Folyton azt remélem, hogy el tudok mélyedni egy rovar szépségében, egyszer el fogom hinni, hogy a jó feltétel nélkül létezhet, és ez elég, de közben éveket töltök mechanikus műveleteknek kiszolgáltatva. A faszor szétterülő ágai mindenféle élőlénynek látogatóközpontjául szolgáltak, biztos megestek rendkívüli események, néhány órúlt vihar, vagy kopogó jég, villám tetszelgett a végzet szerepében – mindhiába. Lettek, vannak, lesznek.

Leteszem a fényképet, kifelé figyelve nyugtázom, hogy balról a negyedik fának a felső harmadán a kiütköző borostyán száradni kezdett. Ez az egyébként nagyszerű növény, a Hedera helix, közönséges borostyán egy ideje ott volt már mindenhol a kertben, a keleti és a déli oldalon is, sőt, láttam a Nyugati tuják tövében is szétterülni. De nem vettem észre, milyen körmönfont tervet eszelt ki. Támadás ért minket. Ott a felső harmadban ütözött ki, s rögtön szűk ölnyi csomóban. Elolvastam róla mindent, és úgy nézett ki, igazából nem szívja el a erejét. Az én életemmel a hátam mögött el tudom ezt hinni? Napokig terveztem az ablak mögül, mit tegyek. Majd egy metszőollóval kimentem. Egyetlen, ujjnyi vastag szár, légygyökér tört fölfelé nyílegyenesen. Lenyűgözött, milyen tökéletes, hézagtalan a felfekvés, és az a kétoldalt leomló barnás háló, ami a fa kérgéhez tapad, húzza oda a szárat. Tapintásra száraz volt, de a következő pillanatban mintha hirtelen minden megváltozott volna, olyannak véltem, mint a női szeméremszőrötet, és az egész testemen halovány elektromosság cikázott, kéjes érzés volt megérinteni. Megint a feleségemre gondoltam, de távoli asszociáció lehetett, mintha csak tréfálkozni akarna velem valaki. Előbb két-két centis részeket metszettem ki a borostyán légygyökeréből, azokat le is vettem. Így az áramlás, véltem, megszakadt. Megöltem. De zavart, mindig ilyen voltam, hogy van-e számára visszaút. Néztam, a többi nem mozdult, iszonyú erővel húzta magát a fához. Egyre kínosabban éreztem magam, nem tudtam, rosszat teszek-e, kinek, minek ártok.

Túlontúl száraznak tűnt az egész ismerős-idegen képződmény. Pedig abban is élet van, gondolkodtam el, felvehet vizet a törzsből? Vagy csak kapaszkodik

belé? Döntöttem, vissza csavarhúzóért, amivel felfeszegettem a fatörzsre tapadó gyökeret, amilyen magasan csak elértem. A földből is kihúztam, vigyázva, gyökere se maradjon. Most nézem, megvan az eredmény. Odafönt száradnak a borostyán levelei, mattulnak, dőlnek oldalra. De ismét gyáva voltam. Általában hosszú perceket töltök el annál az ablaknál, a kávémmal, egy száraz keksszel, egy könyvet leeresztve, melyből a szobák közti járkálás közben olvastam el egy-egy bekezdést. De ösztönösen kerülte a tekintetem a fa tetejét. Csak most merem megnézni, mit műveltem. Szóval amikor úgy igazából rámeredek a történésekre, szíven üt a látvány.

Nincs időm gondolkozni. A rendelőből telefonál az asszisztensnő, afféle dadámmá vált, testes, ötvenes asszony. Ő gondolzza a kinti virágokat, szívességéből. Látszólag nem törődik a ténnyel, de én tudom, nincs semmi szaguk. Azt hittem, ezt említenem kell, mert a feleségem tudta. Mondja a telefonban az ápolónő, hogy ne felejtsem, hozzák hatkor a csokrot. Meg hogy vettem-e föl a kártyáról pénzt, mert készpénz kell. Figyeljem a csengőt. Ne jöjjön át? Először nem értetem, mit akar. Utána már gyorsan eldőlt. Nem fog menni. Ez a november is úgy múlik el, hogy nem megyek ki a feleségemhez a temetőbe.

Csupa él, csupa törés

Kései ébredés. Antoni úgy ébredt, mint akit agyonvertek. Eszter viszont frissen pattant ki az ágyból, és meztelenül, ahogy volt, kitarta a kékre festett zsalugátért. A szobát elöntötte a fény. A padló festett cementlapjai ragyogtak. Fekete virágminták, és minden ötödik cementlapon egy griffmadár. Oroszlántest, sasszárny, kampós orr. Eszter az ablakban állt, és nem zavarta, hogy bárki megláthatja. Egy-két perc múlva Antoni is fölkelt. Odalépett Eszterhez, megcsókolta a vállát. A kitért kék zsaluk mögött a szemközti ház fehér falát, a tetőket, a teraszokat dörögve verte a napfény. Az ablak egy kis térre nyílt, amelyet félig elfoglaltak egy étterem asztalai. Az ernyőket még nem húzták föl. Eszter megfordult, és átölelte Antoni nyakát.

Hozz reggelit!

Antoni rövidnadrágot, pólót húzott, és a következő percben már trappolt lefelé a csigalépcsőn. A szandál talpa minden lépcsőfokon úgy csattant, mint egy pofon. A térre lépve fölnézett az ablakra. Eszter már nem állt ott. Két overálos férfi, egy idősebb és egy fiatalabb, akik az étterem legszélső asztalánál kávéztak, utána fordult, és végigmérték. A fiatalabbik szögletes arcával, rövidre nyírt szakállával, mélykék szemével maga volt az ártatlanság. Az idősebbik bozontos szemöldök, lapított koponya, pengevékony ajak. Antoni elkapta a fejét, mint egy bokszoló az ütés elől.

Merre induljon? Akit néznek, fogoly. A verőfényben a színek, a hangok, az illatok mind külön-külön adtak hírt magukról, a levegő állagáról, a páratartalomról, a hőmérsékletről. Egyik sem volt jel, egyik sem neki szólt. A gálickék házfalon megpihent egy citromlepke. Antoni szeme gombostűként szúrta át, de a sárga lepke a következő pillanatban követhetetlen cikkcakk mozgással eltűnt. Antoninak is el kellett volna szöknie a kamerák elől. Elindult a Mária születése, vagy ahogy szintén nevezik, a Purgatórium temploma felé. Azt remélte, csakhamar talál egy boltot, ahol beszerezheti a reggelihez valókat.

Amikor visszafelé jött, a két overálos férfinak már hűlt helye volt. Húsz perc alatt, amíg megvette a reggeli alkatrészeit, izzasztó meleg lett. A lépcsőház vastag falaiból jóleső hűvös áradt. Az első emeleten összefutott egy nővel. A nő fejére világoszöld kendő volt csavarva, tarka nadrágot és magas, parafatalpú papucsot viselt. Antoni a falhoz lapult és félreállt, pedig elérték volna egymás mellett. De a baleset már így sem volt elkerülhető. A képzelet megint táplálékhoz jutott. A képzelet mindig megeszi, amit lát, és ami marad, sosem több kiáltásnál: legyenek részegek, rettenetes zűrzavar közeleg felétek. A nő nem tudja elviselni az érzelmek kiáradását, de mindennél jobban vágyik arra, hogy a benne rejlő ismeretlen tartományokat megnyissa. Mivel a férje sajnos absztinens, és semmi érzéke az eufóriához, muszáj megcsálnia, de soha nem hagyná el. A szeretőit viszont szó nélkül faképnél hagyja, amint észreveszi, hogy a kíváncsiságnál mé-

lyebb érzelmek vannak megszületőben. Megint odajut, ahonnan kiindult. El akarja rejteni őket, és minden ellentmondásukat meg akarja tartani magának, de kíván magának egy másik személyiséget, aki megéli az érzelmek kiadását.

Mire Antoni felért a másodikra, Eszter már felöltözött, leterítette az ágyat, rendet tett a szobában. A haja hátul vizes volt. Az illata elárulta, hogy a zuhany alól jött.

Elő a zsákmányt!

Eszter mindent rendben talált, és bejelentette, hogy a tetőn fognak reggelizni. Paradicsom, sonka, rukkola, narancslé, meggyekvár, friss kenyér. A fémlábú asztalon barnára fújt üvegáfonyérok. Esztert egyetlen paradicsom látványa is boldoggá tette. A lelke mélyéig átjárta az elégedettség. A tetőn pompás napsütés, semmi szél. A párkány mentén hőségűró növények. Kaktuszok, kövirózsa, varjúháj, leander. Fölöttük a tenger nyugodt volt, mintha üvegből lett volna. A kikötőből tenyérnyi folt látszott, csak a forgó daruk csúcsa ismétlődött. A beolvasztásra váró lemezek visszahúzódtak az emlékezet bordái közé. A paradicsomon vízcespek. Most aztán tényleg semmi ok a panaszra! Milyen szerencse, hogy a szemetek nem két oldalt van, mint a sirályoké. Így láthatod a kezedet, Eszter, amint karikázod a paradicsomot. Te is láthatod, Antoni, ahogy meglóditod a sótartót. Önmagatoknak adjátok magatokat, és ehhez azt sem kell tudnotok, hogy kik vagytok igazán. Ne kérdezzétek, megérdemlitek-e. Ne kérdezzétek, milyen világok ajtaja nyílik meg előttetek. Azt mondjátok magatokról, hogy én, mert elől van a szemetek. Ha nem lenne elől a szemetek, nem láthatnátok mindig a testetek valamely részletét, és örökké azzal foglalkoznátok, hogy elképzeljétek magatokat valamilyennek, formát adjatok önnön kiterjedéseiteknek, mint a prédaállatok. De hiszen így is ezzel foglalkoztok. Soha sem tudhatjátok, hogy a gondolat, amely egy adott pillanatban létrehoz benneteket, mikor jelöl ki ragadozóknak és mikor zsákmánynak. A legfontosabb azonban az, hogy van szempillátok. Folyamatosan megszakítjátok a nézéseket, folyamatosan megszakad a tudásotok önmagatokról.

Gyere ide, és önts nekem narancslevet!

Eszter világosbarna haján átsütött a nap. Ő vastagon kente a vaját, és sokáig simítgatta, Antoni vékonyan és gyorsan. Eszter karikákra vágta a paradicsomot, Antoni szeletekre. Eszter nem szóta meg, Antoni jól meglóditotta a sótartót. Eszter kicsiket harapott, Antoni nagyot. Rágott, nyelt, harapott. Rágott, nyelt, harapott. Megette a vizet és a napfényt. Megette a piros színt, megette az ízt, az illatot. Közben elégedetten szuszogott.

Jó ötlet volt, hogy feljövünk. És ez az avokádó káprázatos.

Nahát, nem emlékszem, hogy ezt a szót valaha hallottam tőled.

Kipróbáltam.

Csak próbálkozz! Nem szeretném, ha miattam elnyomnád magadban a dramatikusan hajlamot.

Egy-két perc múlva se sonka, se kenyér, se rukkola nem maradt Antoni tányérján. Elégedetten ült. Hunyorgott. Vele szemben a kaktuszok, a kövirózsa, a leander. Csupa meszes lerakódás mindegyik cserép. Egyikben sem volt semmi föld. A gyökerek elfogyasztották az egészet, elhasználtak belőle mindent, és most száraz gyökérgubanc az egész. Azon gondolkodott, záráskeppen egyen-e még

egy szelet lekváros kenyeret, vagy elégedjen meg az eddigi ízekkel. A meggylek-vár vonzotta a tekintetét.

Hőmérsékletek, erők, sűrűségek, sebességek, felületek. A tenger, a Nap és a sós levegő tökéletes gépezet. Sokkal régebbi, mint bármi egyéb. Lassan eléget mindent, ami szerves, a növényi részeket éppen úgy, mint az emberi bőr sejtjeit. A szem és a gondolat átmeneti engedmény csupán. Ahhoz, ami megmarad, mi köze volna annak, ami még most is, még itt is beszélni és érinteni akar? A színképvonalak a magtól távol egy sávban egyesülnek, ahová a szem nem jut el, és a gondolat is csak úgy mozdulhat arrafelé, ha olyan babonásokok hátán utazik, mint hogy az atomok és a bolygók végső soron egyformák. De most, amíg ez az átmenet tart, a fagyaltárus kiabálhat, a napernyők csattoghatnak a szélben, hisz önmagukat határolják, ugyanúgy, mint a bójákon túl a vitorlák háromszöge.

A part egy meredeken előugró, sivár sziklafalban végződött. A repedésekből kőrök törtek elő. A tenger és a nap forró üvegbúrája alatt kiszikkadt minden. Eszter és Antoni a sziklafal tövében tették le a ruháikat. Leterítették a törölközőket egy lapos kőre. A legközelebbi dolgok, a hosszúra nyúlt árnyékok, a vízfoltok, a hátuk alá szoruló kristályok is a forró üzem működésének változó és véletlenszerű alkatrészei. A hullámok be-becsaptak a kövek közé. Eszter hasra vetette magát a törölközőn, lehunyta a szemét. A kezét felhúzta a füle mellé, a haja fel-tűzve, hogy a nyaka se maradjon napsütés nélkül. Eszternek szerencséje van a bőrével. Le tud barnulni, nem ég vörösre, mint Antoni. A barna a fölösleges idő színe. A fölösleges időé, ami most a tiéd, Eszter. A barna az ingyen béke színe, amit csak magaddal köthetsz meg, és te meg is tudod kötni, képes vagy rá, nem úgy, mint Antoni, az öngyűlölet szelíd lovagja.

Antoni Esztert nézte. Álmosan fürkésző kutyaszem. Vigyázz, Eszter, el ne tűnj ebben a nézésben! Meg ne egye, föl ne zabálja a combod, a derekad! Vigyázz, mert ez a kutyaszem azért van itt, bármilyen szelíd, hogy felfaljon téged. Nincs már külön léte, és ez ellen ő sem tehet semmit. Az ilyen szemek, a megejtő öntudatlanságnak ezek a rettenetes rágószervei enni akarnak. Nem a testedet akarják, de hát mit tegyenek, hogy ha az, amit csak azért nevezünk léleknek, mert fogalmunk sincs, mi az, mindenesetre nem hús, nem bőr és nem csont, ha volna valóban olyan, csak a test által, a testedben férhető hozzá. Vigyázz, Eszter! Antoni néz. Ez a nézés nem befogad, hanem elnyel, mint a homok az esővizet. Semmi nem marad belőled, ha nem vigyázol.

Még szerencse, hogy Antoni nem kitartó. A napsütés lelassít és lustává tesz. És amúgy sem kell sietni, rengeteg még az idő. Antoni csakhamar forgatni kezdte a fejét, más látnivaló után vadászott. Egy átsuhanó citromsárga kalap. Egy pólófelirat: élni veszélyes. Egy idős férfi, akinek a feje tetejéről épp most csúszik le a napszemüvege, egyenesen két kő közé esik, ahonnan nem fogja tudni kihálászni. Aztán fölfigyelt egy kislányra. Szőke kislány, fodros blúz rajta, hogy le ne égjen. Most húzza magára az úszógumiját fűgén, de mégsem elég fűgén, mert a bátyja, aki indulna már a vízbe, türelmetlenkedik. Talán ez, az időnek ez a metszése, a türelmetlenségnek ez a gyerekes betörése okozta, hogy Antoniban hirtelen földéződött, amit éjszaka álmodott. Tisztán látta, mint egy film kezdő jelenetét.

Egy férfi kilép egy kétemeletes, kékre festett házból. Nem fiatal már, a haja egyenes, a homlokába ér. A tenyerével időnként hátrasimítja. Olyan, aki hetente többször fut, vagy teniszezik. Izmos és szikár. A belső szervei példásan működnek, a betegséget nem ismeri. Az ereiben hegyi levegő kering. Beszáll a kocsiba. Az első kattanársra indul a motor, de egyelőre nem mozdul. A szélvédő poros, a vezető oldalán a hátsó ajtón végigfröccsent a sár. A férfi, mint egy karmester, lehajtott fejjel a motor duruzsolását hallgatja. Valójában nem tudja levenni a szemét a cipője orráról. Egy pont van rajta, és egy karcolás. Testének vagy öltözékének bármilyen tökéletlensége fájdalommal tölti el. Az autó egy darabon a tengerparttal párhuzamosan halad. Egy körforgalomban maga elé enged egy robogót, aztán befordul egy utcába, amely a város északi szélé felé vezet. Különös fényviszonyok. Éles körvonalak, minden forma csupa részlet, jól érzékelhetők az árnyalatok különbségei. A férfi megáll egy enyhén emelkedő füves terület előtt, amelyet körülbelül húszméternyi távolságban egy lapos épület zár le, két oldalról egy-egy gesztenyefasor keretezi. A lapos épület homlokzata rossz állapotban van. Az ajtókról és az ablakkeretekről lepattogzott a festék. A telek gondozatlan, látszik rajta, hogy a gazdája jó ideje tehetetlenül átengedte a romlásnak.

A ház előtt egy fiú és egy kislány játszik. Szaladgálnak, elesnek, fölkelnek, nevetnek, sikongatnak. Az álom tekintete az egész házat befogja a domboldal felső részével együtt. A gyerekeket megzavarja a férfi felbukkanása, de nem szakítják félbe a játékot. Valószínűleg ismerik. A férfi följebb kapaszkodik a ház felé. A szemében végtelen nyugodtság és mélységes szeretet. Most már csak néhány lépés választja el a gyerekektől. A kislány, aki az előbb még a fiú háta mögé bújott, most kíváncsian kidugja a fejét. A férfi a zsebébe nyúl, semmi kétség, ajándékot fog előhúzni onnan, valami apróságot, amit a városból hozott. A kislány előlép, a fiú viszont nem mozdul. Fél, de a félelem még mindig nem kényszeríti arra, hogy a kislány után kapjon. A férfi egy revolvért húz elő a zsebéből. A kislány mosolyogva nyúl utána, de a következő pillanatban egy golyó szakítja át a koponyáját. A fiú az ijedtségtől megmerevedik. De ez is csak egy pillanatig tart. A férfi őt is lelövi. Most ott fekszenek mind a ketten a magas fűben.

Ez volt az álom, és Antoni már nem a kislányt nézte, hanem újra Esztert. Az álombeli jelenetben Eszter volt a kislány, és ő a fiú, akiket egy szerető kéz, egy megváltott kéz lelőtt. De ez a kéz tartozhatott hozzá és Eszterhez is. A lövésre mindenesetre szükség volt ahhoz, hogy felébredjenek, hogy elkezdjenek élni. A kezdet előtt mindig a befejezés van, így kell lennie, nem lehet másképp.

Antoni azzal a vággyal fordult vissza Eszterhez, hogy megsimogassa a combját. A keze mégis megállt a levegőben. Az évek megtanították a távolság komolyan vételére. A látható és a láthatatlan határának mentén kettős határvédelem alakult ki, és ők az évek során tökéletesen képzett határőrökké és határsértőkké váltak. Most Antoni már a legkülső határellenőrzésnél megtorpant. Eszter kinyitotta a szemét, és az eget figyelte. Hét- vagy nyolcezer méter magasban az ég egyre sötétebb. Először azúrkék, aztán türkiz, egyre intenzívebb türkiz. Majd újabb kétszáz kilométerrel magasabban fekete. Gáz és por, galaxisok. És az egész hihetetlen sebességgel távolodik. Ha ez a távolodás korlátlan, akkor a világmindenségnek nincsenek határai. Ha egy napon megáll a mozgás, irányt vált és szűkülni kezd, akkor a világmindenség mégis csak zárt. És e legkülső határon túl

nem történhet semmi, mert megszűnik a tér. Eszter váratlanul átfordította a fejét. A szeme egészen világoskék volt a fényben. Hosszú másodpercekig vizsgálta Antoni arcát. Antoni a könyökén támaszkodott. Nem tudta, most mi következik. Szünet, törés, bizonytalanság. A saját arcát, a mosolyát senki sem ismeri. Ez a mosoly hozzád tartozik, Antoni? Belőled jön? Vagy csak vendég az arcodon, az izmok elrendeződésének ajándéka, amivel visszaélsz? A mosoly gödröcskét várásol az arcára. De Antoni úgy érzi, Eszter tekintetétől foszlani kezd az arcáról a bőr. Apró kések, amiket ő nem lát, lekaparják az arcára tapadt rétegeket. Véres és befejezhetetlen művelet. Nedvek állandó szivárgása. Az összetartozásban mennyi kegyetlenség és kétségbeesés.

Meggyulladok!

Eszter egyszer megkérdezte Antonit, miért nem ír naplót. Antoni zavarba jött. Visszakérdezett, hogy milyen naplóra gondol Eszter? És miért kérdez ilyesmit? De aztán összeszedte magát, és válaszolt.

Azért nem, mondta, és megállt, megszakítás, vizsgálta Eszter arcát, köhintett, azért nem, mert fél. Fél az őszinteségtől. Nem hiszi, hogy egészen őszinte tudna lenni. No persze, mi az, hogy valaki egészen őszinte? Így aztán ha naplót írna, még annyira sem tudná, mi volt az élete, mint így. Amit az ember felír, annak már mindenképpen következményei vannak. És ő ezektől a következményektől is fél. De persze attól is fél, hogy később egyáltalán nem fogja tudni, mi volt az élete. Fontos lenne, hogy bizonyos dolgokra akár dátumszerűen is emlékezzen, miközben általában véve egyáltalán nem akar emlékezni.

Eszter örült, hogy azt hallotta Antonitól, fél.

Amikor Antoni visszakérdezett, Eszter azt felelte, ő eddig azért nem írt naplót, mert eszébe sem jutott, hogy írhatna. Nem jutott eszébe, hogy a jelent egészen és kizárólagosan a saját jelenévé kellene változtatnia. Meg van engedve, hogy egyedül magával találkozzon benne. Amilyen volt. Amilyen nem volt. Amilyen lenni szeretett volna. Ha naplót írna, az azt jelentené, él benne a remény, hogy egyedül, szökevényként meg tudja oldani az életét. És csak most döbönt rá, hogy ebben valóban hisz. Csak annak van alávetve, aki a legjobban ismeri, és akitől ezért a legjobban kell tartania, önmagának. Antonira nincsen szüksége. Jó volt ezt kimondania. Nincs szükségem rád. Se másra. Ami azt jelentette, hogy naplót írnia ezek szerint már fölösleges. Ami készül, az már készen van.

Meggyulladok!

A két test most egyszerre mozdult. Velük minden vonzás, látható és láthatatlan határ. Távolság és még nagyobb távolságok, ami már közelség. Elrugaszkodni egy mohos kőről, megtenni az első tempókat az olajos, sós vízben. Érezni, hogy megtart. Levegővétel, tempó, levegővétel, tempó. A karnak tudomása van a lábról, a lábnek tudomása van a karról. Ez persze nem igazi úszás, mert a fej kint van. A tenger hullámai hosszúak, ha elkapja az ember a ritmusukat, nem csapnak arcba. A bőrre filmszerű, olajos réteg tapad. Nem lehet látni, csak érezni. Ragad. Az úszás már nem emléke semminek sem, ahogy a tenger sem tenger, a víz sem víz már. Az úszás felejtés, elfelejtése annak, ami van. Eszter hanyagul úszott. Nem húzta végig a kartempókat, de így is jól haladt. Alatta négy-öt mé-

ternyi üres mélység. Se halak, se csigák, se tengeri sünök. Antonit újra meg újra megakasztották a hullámok. A ragacsos sópára csípte a szemét. Hunyorgott. Csak közelre látott. Kettejük közül ő volt a rosszabb úszó. Egy-két perc alatt más-hova kerültek. A sziklás part egy beszögellés, amely mögött az öböl kiszélesedik. A szűkebb részt egy lapos sziklatömb zárja le. Antoni inkább érezte, mint látta, merre van Eszter. Az olajos só és fény elvakította. Eszter látta őt, megállt, hogy bevárja. A sziklatömb közelebről szabályosnak tűnt. A beszögellés kijáratánál most senki sem volt rajtuk kívül.

Antoni és Eszter először körbeúszták a sziklatömböt, hogy felmérjék, hol a legbiztonságosabb megkapaszkodni az oldalán. A felület mindenütt csupa él, csupa törés. Közelebb úszva a sziklához, kiderült, hogy amit távolról egyetlen tömbnek véltek, nem az. Szabályos csatornák négy részre osztják. A tenger felől az erős visszaáramlás miatt nem volt ajánlatos megközelíteni őket. Megkerülték a sziklát. A túloldalon meglepetésre lépcsőszerű képződményt találtak az oldalában. Közelebb úsztak, és látták, valóban lépcsők vannak a sziklába vésve. Antoni megfogta Eszter kezét, hogy segítsen neki, meg ne csússzon, mikor az egyik víz alatti fokra lép. Vigyázz, csúsznak a fokok. Ez a mozdulat, mellyel Antoni Eszter keze után nyúlt, és amellyel Eszter ugyanígy nyúlt Antoni keze után, az évek során semmit sem változott, miközben minden sejtük kicserélődött. Vakon vigyáztak egymásra, akár volt veszély, akár nem. Közben az igazi veszélyekkel szemben magukra maradtak.

Mert leszarlak titeket!
agyarországon orális álság an
MIRE VÁRTOK MÉG? MEDDIG TÚRTÖK MÉG? MIT
BÁMULTOK MÉG?
MENJETEK AZ UTCÁRA, SZÉLTÉBEN ÉS HOSSZÁBAN!
MONDJÁTOK A POFÁJUKBA, ELÉG VOLT!
MIRE VÁRTOK MÉG? MEDDIG SZOPTOK MÉG?
SZART CSINÁLNAK BELŐLETEK HOLNAPRA!
nincs életünk

A Csanády utcában állandóan fúj a szél.
A Krayer-ház harmadik emeletén,
tudja a váratlan pillanat eljöttét,
mikor életéért éltében meglakol.
Bármikor a pillanat.
Dobd ki azt az ablakot!
Véssz kijárat.
Véletlenül nem jártam itt.
Csak szállj le, az óra üt.
Már nincs mihez kezdenem.
Na gyerünk már, pokolra velem,
nem érünk rá várakozni, szaporán,
ma jökor van, holnap késő lesz talán.
LELKEIMÉRT MIT ADSZ, KIXXXXOTT ?ST3X?
Nem adok én semmit. Isten nincsen.
Nem hiszek benned
Hogy SoSe hagyj el
Isssssstenem.
Égzsák.
S a föld: kicsúszik láb alól a táj.
Fekünni volna jó.

Szkárosi felkel,
az ágya gyűrött,
pár suta lépés,
dülöngő holttest,
a vére mocska
ül a papírra.
Itt hagyod itt
mi messze vitt
valaki valamikor valahogy
valahova bezuhant előttem
meghal a tér
ha szétzuhan
szárnyalás
ha nincsen tér

*meghal a szemem
ha elszálltam
A Lehel téren valaki így szólt:
jaj a Lehel téren valaki így
jaj jaj a Lehel téren valaki
jaj jaj jaj a Lehel téren
jaj jaj jaj jaj a Lehel
jaj jaj jaj jaj a
jaj jaj jaj jaj jaj jaj
Ennyi marad egy ember után?
Fasírt halotti szűd.
Hű tekintetem t t t t t t **tetememen** mennyit ér?
Begyömöszölnék, nem engem, fekete az égzsák,
még hallom, hogy' zizzen, Isten rámhúzza a cipzárt.
Püffedek, dagadok, mint a hulla ujja.
Ami volt még széttörött a földben.
Kivonom a hullámat közületek,
s elszállok egy falevélen zúzott szárnyakon.
Le ne szállj kizsarolt földre,
az égen keringsz örökre.*

*Kávéja a kihűlt asztalon.
(Minden halál egy alkalom.)
Egyrészt...
Másrészt nem t'om,
tán az agyba tolt beton
szív mely testéből végre kiárad
lüktet
egy percig örökre élve marad.*

*Búcsuzunk, barátom,
poklodtól, nincs ok
tagadni, tudtuk ezt előre.
Így hát, barátom,
tarts ki, mivel a
rend az, hogy ne tudd a
véget.
A vége úgyis zuhanás,
a negatív repülés.
Érjen mindig eggyel kevesb halál.*

*Reggel, bocsáss meg!
A Paradicsumot add neki házoá.*

A szövegben Szkárosi Endre-, Apollinaire-, Takács Zsuzsa-, Wirth Imre-idézetek,
-parafrázisok.

A kórteremben

*Reggel arra ébredsz, a kórteremben
Mehalt valaki, ott van, nincs az ágyán,
Mely már nem övé, ő se, csak a teste,
A protokoll szerint még két órán át
Vár elszállításra, a pizsamáját
Darabokban vagdosta le a nővér,
Függöny se, az egész folyosó rájárt –
Jól nézz körül, mielőtt ide jönnél.*

*Arra ébredsz a kórteremben reggel,
Mehalt valaki, mesélik, kik látták,
Kiment, visszajött, lefeküdt, nem kelt fel,
Éjjeliszekevényén kihűlt teáját
Kiöntik, míg hűl a teste, megvárják,
Tudod, halott van ott, elfüggönyözték,
Üres műanyag tálca, üres ágy, lásd –
Jól nézz körül, mielőtt ide jönnél.*

*Kórteremben reggel arra ébredsz fel,
Valaki meghalt, nem esemény, mászkál
A kórterem, éli életét, zsemle
Friss, morzsája hull, ahogy a kés vág, rá
Kis vaj, kis dzsem, egy kicsit még zabálj, már
Viszik, vizit, mit is mondhatnék önnek?
Üríts, ürülnek a műanyag tálcák –
Jól nézz körül, mielőtt érted jönnek.*

*Reggel nem ébredsz üres kórteremben,
Ahelyett, hogy ő, csontig meztelenre,
Darabokra vagdos, úgy vetkeztet le
Halálnővér, koncílium feletted,
Húsmuslicaraj, döglegyek lebegnek,
Kivisznek, kell a hely az új betegnek,
Friss huzat, morzsákra málló friss zsemlék,
Vizespohárban ott maradt a tálcán
– Jól nézz körül, mielőtt innen elmész –,
Műfogsorodban vigyorog a sátán.*

Isten megnyomja a tél-gombot

Még semmi, csak a szél fú szívem felett,
most aki lát, olyannak láthat
e téli, kiürült fürdőhelyen,
mintha épp nem gondolnék a halálra.

Vonat indul, kattog, csikorog:
B. Nagy... La-ti-no-vits... Jó-zsefa-tilla...
A kert iderémlik, idesuhog
a körte, cseresznye, a szilva.

Mi még hátra van, az időt hadd töltsen,
a kert végében már bealkonyult,
földbe süllyed a nap rozsdásvas tömbje,
nyitva felejtett halott szem, befagyott kút.

Lessük a semmit, bűzös hiéna-
pofával ólálkodik, várja a döggöt,
a szű tengermélyi szivaccsá rágta
a deszkát a politúr mögött.

A szekrényben molyok legelnek,
nincsenek ruhák, a semmit legelik,
mintha minden perc az utolsó lenne,
a falban csöndes halál kering.

Különben csend van. Az én műzsám
a halál. Birsalmaillatú nagymamák,
a lukas arcúak, az árnyak már tudják,
de mi lesz az én halálom után?

Különben csend van. Akkor
mi ez a nyüszítés gyomrom mélyéről,
mely nem ér a számig, de én jól hallom,
és nem hallja meg senki élő.

Gyomrom már, mint az elgázolt
kutya, szívem, mint kivágott biztosíték,
nem segítenek az orvosságok,
eltöröl februári havával az ég.

Reménytelenebb, mint valaha.
Én mindenáron élni akarok!

Betakar február örök hava,
de igyál! üveg konyakot

nyújtok a halálnak, női nemi-
szerveket nyújtok a halálnak,
saját nemiszervemet, az kell neki,
kapd be!, meredek hipnotizáló

a téli üres égre,
fagy nikkelezi a fákat,
vak szemgödör a madárfészek,
kurvaélet!, pont én kellek a halálnak.

És elkezdett a tudóm vizesedni,
de mintha mindegy volna, el is állt,
aztán vesém... itt van, Csukás, nesze, semmi,
tíz napig kómában nem vártam a halált,

ablakomon hóember néz be,
s vigyorogva szól: február, hol a nyár?
és nem jön tavasz a télre,
csak tél van és csend és hó és február.

Gyerekarcom visszanéz rám a tükörből,
a vadul onanizáló kölyök,
fagyott lepedő a szerelem... Nőtől
nőig éltem, lehúzott redőnyök mögött

a nagy, édes, nyári szeretkezések!
Tej, tojás, sonka az asztalon, a reggel,
a mindennapi öröm – mert jó az élet,
a világ, s élni gyönyörű benne!

Nem láttam, mivel láthatatlan,
de Isten egy áttetsző délelőtt itt járt,
s rám dermedő halotti maszokban
látta kómában Csukás Istvánt,

lehunyom a szemem, felnyitom lassan,
minden eltűnt, én is, csak a birsalmaillat,
a nagymamák két óraiütés közt megágyaznak,
csak a tükör emlékezik arra, itt vagy.

Február 24-én az Isten
éppen nem volt, vagy félrenézett,
s eltűnt, ki tudja, hány kiló Csukás István,

mit számít annak egy halál, egy élet,

*ki fásultan öröklétet zabál,
döglegyek másznak a képén.
Január, február, itt a nyár!
Lássuk, Isten, ki nevet a végén?*

*Hová tűnt Csukás István, az imént
megvolt, a semmi felcsínált, dagadt hasában
kucorog, ördögök futnak ételliftért,
testre szabott a halála,*

*a lélek csak cérnaszál volt,
eleget dicsérte, káromolta Istent,
most a pokolra alászállott,
öröklétfalat, ételliften,*

*boncsegédekkel parolázva,
kiknek neve Halál, Hiány,
önmagát élővé operálja,
e föld alatti ambulancián,*

*letörölhetetlen mosolya arcára
fagyva, kisandítt a tél, a hó, a föld alól,
várja öröklétre hibernálva
a tavaszt, olvassza ki halottaiból,*

*a hóember mosolya elolvadt,
a jégbe monogramot vés február,
pezsgősvödörben jég, csörögnek a halottak,
fákon felirat: CSI, itt jártam, Csukás.*

*Örök nyugi, de egyszer véget ér e tél,
kinövök a földből, mint a bokrok,
Isten, itt a rügykilövési engedély:
megnyomhatod a tavasz-gombot!*

A szövegben Csukás-idézetek, -parafrázisok; Arany-, József Attila-, Vörösmarty-idézet.

Hol lehet

*Az ég, mint egy matematikai feladat,
nem akar kijönni, hiába kémeled,
semmi belőle, mint a lusta fiú,
aki rest segíteni szüleinek,
csak ahogy a ringlólé az égről
kitölti szemed fehérjét,
úgy érted meg, a májusi labdarózsák
hősies, fehérén izzó csillagok
a virulens sötétben, nézheted szirmaik,
amíg a körülmények látni engedik őket.
Fehér gömbök az emlékek az űrben,
sugaruk még eltalál, véretem megtöltik,
elgyengítenek, emlékek nevetésekről,
emlékek mulasztásokról, vétkekről,
eltékozolt percekről, nem baj,
nem érted, miért őrzi még agyad,
mostanra a csillagoktól is hamarabb
várhatsz választ ezentúli kérdéseidre.
Kémiai kötések, a fizika törvényei,
családfád ágainak szövevénye,
vagy hogy melyik növényt hogyan
érdemes öntözni, milyen sárban,
ebben az új kertben, aminek fekvése
majdnem tökéletesen másolja az eredetét,
az új kertben, amit egy ismeretlen néni
örököseitől vettél egy idegen tájon,
ami mégiscsak ismerős, és ahol az árnyékok
születése és sötétbe olvadása
megszólalásig hasonlóan megy végbe,
mint történetesen abban a másikban,
mert csodák és kiszámítható lépések
sorozata az élet, minden fa, bokor,
fűszál, gyom, meglepetésszerűen
felbukkanó virág a tied, hogy
gondoskodj róluk, öntözd őket,
hogy minél tovább éljenek, minél tovább
csöpgöjjen róluk a víz, mintha gyermekeid
lennének, de másfelől: semmi közöd
hozzájuk régen, vagy sosem volt,*

az édenkert csak fejedben él,
talán sosem volt másképpen,
a növények ugrásra készen várják dőltötet,
mint a szemedből a könnycseppek,
csöpögés, mint évekig a mérgeg apád
ereibe, de tényleg, mi micsoda a kertben,
most valahogy fontossá vált tudni,
meg kellene határozni valakinek,
valamilyik szülőd biztos meg tudná,
ketten összeraknák az egész kertet,
ahogy téged is negyven évvel ezelőtt,
egyedül téblábolsz odakint az alkonyatban,
élőlényeket teszel tönkre, semmisítesz meg,
ahogy másokat pedig megszelídítesz,
hogy valami rendet rakj, valami rendet
magadnak és szeretteidnek,
szeretteidnek és még ellenségeidnek is,
mintha járna, vagy lehetséges lenne
az alku a burjánzással, exponenciálisan
növekvő veszteségeid tárháza vagy te is,
mint minden ember, mindenféleképpen,
ahogy apád szokta mondani, hülyeség,
ha nem hitted, hogy így,
emlékszel más kertekre, amik
egy idő után összeomlottak, hiába,
más kertekre, amiket elhagytál,
kertekre, miket kétségbeesetten
gondoztál, és ők hagytak magadra.
Most csak tologatod magad előtt
a kérdéseket, a teendőket, a zúgó
gépeket, mint önmagad, mint terveid,
mint egy óriási sziklát a ravaszkodó görög,
akár kavicsot is rugdoshatnál hazáig,
mint egyszer gyerekkorodban,
egy leeresztett kerekű bicikli vagy,
pattogását vesztett labda, csorba bögre,
végtelenségig használt cumisüveg,
mert nyírod a füvet, nehogy megszóljanak,
a kertben, az utcán, az árokban is,
és elgondolkodol, idén vegyél-e,
mint ahogy apád, édesapád vett
annak idején, egy elektromos fűkaszát.
Elhoztátok a költözéskor vajon,
mikor eljöttetek a családi házatokból,
vagy az új tulajdonosé lett?
Azzal az elektromos fűkaszával
mennyivel könnyebb lenne most,

*hogy a sarkokban is kisebbre vághasd.
Volt nektek egy. Emlékszel.
Hol lehet vajon. Hova tűnhetett.
Mennyivel könnyebb lenne most.*

Fejünk felett csend

Elköltöztek a szomszédok, akiket utáltunk.

*Miattuk árultuk a lakást tavaly tavasszal,
persze sikertelenül,
mert lelkiismeret-furdalással nem lehet,
hogy a következő lakó is hallgassa a feje felett
elefántcsordaként vonuló nőt,
az ősembereket, ahogy kefélnek,
hangosan sikítva élveznek, egyáltalán:
mindent hangosan csináltak.
Még a telefontöltőt is hangosan dugták be.
Irodának ideális lenne, ezt mondogattuk.
Talán akkor kevésbé zavarók a zajok.*

Most a fejünk felett csend van.

*Az új lakók csendesek, mintha asztráltestük lenne.
Most megint szeretünk itt lakni.
Ildi azt mondja, miattam van csend,
és hálás, amiért felmentem Hangosékhoz egy éve,
hogy azonnal hagyják abba a dübörgést,
mert pihenni szeretnénk.
Nem hagyták abba.
Aztán mikor megint felmentem, csüggedten
megkérdeztem: miért kell nekünk ezt elviselni,
és a hófehér bajszos udvarló,
akit mi csak Huszárnak hívtunk,
az aktuális csődőre a debella asszonyinak
azt mondta, egy társasházban bizony
viselni kell (viselve válik – mondogatta apa mindig),
akkor elvettem a sulykot és
magamból kikelve,
magamon kívül üvöltetni kezdtem,
és úgy beszéltem a peckes tartású öreggel,
ahogy egyébként
soha nem jutott volna eszembe egy*

*apám korabeli emberrel beszélni.
Kimerült voltam idegileg,
akkor tudtam meg, hogy apát lélegeztetőre tették.
Akkor még pedig csak az elején voltunk,
és úgy voltam vele,
még mindig van remény
(Ildi apukájánál is csak az utolsó pár nap adtuk fel).*

Nem jó hír, de nem is rettenetes.

*Most Ildi azt mondja, hogy nélkülem,
az üvöltözésem nélkül
nem lenne ekkora csend.*

Gyász

*Jól gyászolni inkább olyan, mint elsírni magam egy számon,
mondjuk a House of the Rising Sunon.
Nem olyan, mint szégyent érezni,
ha beszállok a kocsiba, és nem kelet felé veszem az irányt.
A tükörben megfeszítéd izmaid.
Itt Állok Egymagam.
Csak egyetlen igeidő létezik a gyászban.
Tavaly ilyenkor apát gyászoltam.
Húsz évig anya halálát sirattam. Két éve vagyok teljes napfogyatkozás.
Mostanában gyakran sírom el magam.
Nem sírtam két napja. Régebben rengeteget sírtam.
Általában nem szoktam sírni edzés/kutyasétáltatás/mozizás/
bevásárlás/szeretkezés közben, de most sírova fakadtam.
Régebben szégyelltem volna magam elsírni
egy bevásárlóközpontban, miközben péksüteményért állok sorba.
Régebben szégyelltem volna magam elsírni egy gyorsétteremben,
miközben sózom a sültkrumplit.
Régebben szégyelltem volna magam elsírni,
miközben sorban állok egy Bestbyte-ban.
Mióta gyászolunk már? Apának léteznie kellene.
Azt, hogy lett volna egy ilyen egyezés
(anyáért cserébe apa örökölete), talán csak én hittem.
Miután persze anyáról sem én döntöttem.
Felejtetted már el valakinek az arcát, akit szerettél?
Esett már ki az emlékezetedből egy tekintet?
Hol vannak a szüleid? Meghaltak.
Tegnap egész éjjel a szüleimről álmodtam.*

Néha álmomban sem élnek.
Hazautaztak már?
Még nem utaztak haza.
Már hazautaztak.
Tavaly ilyenkor már nem élt apa.
Huszonkét évvel ezelőtt ilyenkor
még élt mindkettő szülóm.
Harminc évvel ezelőtt ilyenkor
még boldogok voltak.
Negyven évvel ezelőtt
még nem léteztem.
Hatvan évvel ezelőtt még nem ismerték egymást a szüleim.
Egész nap rájuk gondolok.
Már egy hete a kórházban feküdt (apa),
mikor felmerült bennem, hogy meghalhat.
De még talán akkor sem.
Ha túlélte volna akkor, talán másban halt volna meg
mostanra. Ha még tíz évet élt volna,
pelenkázni kell?
Én mikor fogok meghalni?
Jövő ilyenkorra apa leszek.
Jövő ilyenkor pelenkát fogok cserélni.
Ha véget ér a gyászmunka, be fog telni ez a füzet.
Egy hónap múlva legyőzöm a félelmeimet.
Mivel foglalkozol mostanság? Gyúrok. Eszem. Iszom.
Fél óra múlva ilyenkor már nem lesznek
rossz szokásaim. Ő németül próbált olyan
ráérősen megtanulni, ahogy én most angolul.
Épp azon vagyok, hogy jobb ember legyek.
Az őseim jobb emberek voltak, mint én.
Épp azon kellene lennem, hogy jobb ember legyek.
Ugyanolyan jó ember akarok lenni,
mint amilyenek ők voltak.
Nekem jobb embernek kell lennem, mint amilyen
most vagyok. Ugyanolyan jó ember akarok lenni,
mint amilyen jó emberek voltak akkor, amikor
annyi évesek voltak, mint amennyi éves most én vagyok.
Szeretem, ha a különféle gépeket, szerkezeteket
össze tudom hangolni. Ha működnek a dolgok,
nem gondolkozom annyit. Apa is szerette
a műszaki kütyüjeit összedugdosni.
Addig állítgatta, nyomogatta őket,
amíg azt nem csinálták, amit kellett nekik.
Az életbiztosításából származó műszaki cikkek működésének örülök.
Valaha többet nevettem. De azért még most is szoktam.
Úgy gyászolok, ahogy apától tanultam.
Ahogy tőle láttam.

Ennyi a megváltás

„A legtöbb ember életében összesen egy negyed évszázadnyit alszik, és összesen hatévnyi időn keresztül álmodik”, írja egy ismeretterjesztő folyóirat, majd a cikk szerzője azt is fontosnak tartja hozzátenni, hogy mindenki álmodik természetesen, csak sokan nem emlékeznek utólag az álmaikra. Gyorsan megpróbálók utánaszámolni. Minden bizonnyal napi nyolc óra alvásidőre gondoltak a kutatók, vagyis hetvenöt éves átlagéletkort vettek figyelembe. Én még nem tartok ott, de lassan közelítek. Egyébként elég gyakran emlékszem az álmaimra. Szóval a Csiperózsika-mesében mégis lehet valami. Szétválogatták, aztán összerakták az időt. Most meg elképelem azt a hat esztendő. Egy bő világháborúnyi valójában. Vagy amíg iskolába megy a most megszülető gyermek. Milyen szépet álmodtam, nyújtózkodik hat év múlva a zsarnok, aki bealudt a háborús készülődésbe. Mostantól fogva már nem álmodik semmit. Elfogyott az idő. Egyszer régen olvastam azt is valahol, vagy talán anyámtól hallottam, hogy ha ébredéskor az ablakra nézel, azonnal elfelejted, mit álmodtál. Tehát nem tanácsos összekeverni a benti és kinti világot. Amikor felébredünk, ne nézzünk ki rögtön az ablakon. Figyeljünk befelé. Kívéve, ha rémálmaink vannak. Azon gondolkozom, vajon hány évem telhetett el eddig versírással, és ezt

*az álmodás, esetleg az álomtalan
forgolódás vagy az ébrenlét idejéből
kell-e majd levonni. Vagy mennyi időt
töltöttem összesen szerelmeskedéssel?
Haraggal? Béküléssel? Tervezéssel?
Van olyan kabócafajta, amely tizenhét
évet alszik a földben, és utána egy egészen
rövid időre feljön énekelni a napvilágra.
Ennyi a megváltás. Néhány vers csupán.
Kabócák éneke az Olajfák hegyén.*

Bevásárlóközpont

*Isonzó bevásárlóközpont, olvasom
az autópálya mellett egy hatalmas
hirdetőtáblán nem sokkal azután,
hogy Milánóba menet Szlovéniából
átlépünk Olaszországba. Persze
nem magyarul, hanem olaszul: Centro
commerciale Isonzo. Jártunk még itt
évekkel ezelőtt, tudom, hogy erre van
a vadregényes Isonzó folyó. Így mondja
az útikönyv: vadregényes. Egyébként
Olaszországban lépten-nyomon
a szemünkbe ötlik valamilyen ismert
történelmi elnevezés, de most rögtön
tudom, hogy ez egy vers csattanója.
Vagyis a végére kellene hagynom:
Isonzó áruház. Plaza. Shopping center.
Csakhogy nem lehet a csattanóhoz
írni a verset. A versírás valójában
a csattanó keresése. Ahogy óvatosan
lépegetve, meg-megállva, majd hirtelen
nekiszaladva, de közben az út mindkét
szélét figyelve rálelünk a befejezésre,
amire mi sem számítottunk. Céltudatos
utazás a vers, de mindig csak a végén
derül ki a cél. Nem a meder tereli
a vizet, hanem a víz alakítja a medret.
Bár a víz is igazodik természetesen.
Akárcsak ez a metafora az Isonzóhoz.
Így születik a vers. Most viszont*

a végéről kezdtem. Ezek szerint csak visszafelé indulhatok, ha nem akarom becsapni az olvasót. Vissza oda, ahol talán apám apja is. Vagy anyám apja? Lehet, hogy mindketten. De ha igen, ők hazatértek. Ugyanis itthon haltak meg. Ott maradt félmillió az egyik oldalról. A másik oldalról szintén félmillió. Száz esztendő története valójában ennyi. Maga a csattanó. Ahogy egy vakító robbanásból reklámfények lesznek. Nem egyirányú az idő. A színes reklámfények is rakétatűzzé változnak. Nem itt, de mindegy. Az a lényeg, hogy minden megfordítható. Keresed újra és újra a csattanót, ám előbb-utóbb rá kell jönnöd, hogy a végén van a kezdet. Vagy a kezdetén a vég? Amikor fáradtan, de harcra készen megérkeznek a katonák. Egymillió halott. Ötszázezer veszített. Ötszázezer győzött. Így is fel lehet fogni. Most már be kell fejeznem a verset. Mint mondtam, már az elején megvolt a csattanó. Nem zászló. Nem himnusz. Centro commerciale. Valamennyire értem az olaszt. Hiszen tudok románul.

Példabeszéd

A halál látszólag nagyságrendi kérdés. Békében is, nem csak háborúban. Nem mindegy megölni egy elefántot vagy esetleg lecsapni egy legyet. Most persze nem arra gondolok, hogy hány elefánt, hány légy él a földön. És nem is arra, hogy mennyi örömet szerez az egyik a cirkuszban vagy az állatkertben, és mennyi kárt okoz a másik mindenütt. Ezek közhelyek. De nem egyformán pusztulnak el. Úgy képzelem, ha leterítenek

egy elefántot, a halálhörgése
mennydörgéshez hasonlít.
Reng a föld, miközben haldoklik.
A légy viszont? Csak elhallgat,
amikor lesújtasz rá. Nagyobb
halál. Kisebb halál. Egyedülálló
lehetőség mindannyiunknak.
Szónoki tehetségünk próbája.
Lehet úgy kérdezni, hogy hány legyet
ér egy elefánt. Vagy pedig úgy,
hogy hány elefántot ér egy légy.
Ám igazság szerint jobb, ha mégsem
kérdézünk semmit. A halál az halál.
Nem több, nem kevesebb.
Mielőtt megölnéd, ne nézz szembe
se az elefánttal, se a léggyel!

Képeslapok Európából

George Szirtes és Szlukovényi Katalin 2022 nyarán kezdték írni a *Postcards from Europe / Képeslapok Európából* című, kétnyelvű versfüzért. A magyar anyanyelvűként született, brit Szirtes angolul ír, az anglisztikára szakosodott Szlukovényi magyarul, és a készülő darabokat szimultán fordítják egymás nyelvére. A közös téma Európa, amelynek két pereméről szólal meg a két hang, tudatában a kettejük kora, neme, élettörténete, nézőpontja közt feszülő távolságnak éppúgy, mint a számos hasonló mozzanatnak. Szintén közös a versforma, a tízoros tenku – három haiku + egy ötszótagos sor –, amelyet Szirtes alakított ki, és Szlukovényi nevezett el. Szirtes legutóbbi kötetét (*Inventing Joy*, 2022) végig ebben a formában írta, néhány tenkuja Krystyna Lenkowska fordításában lengyelül is megjelent, és a formát több brit költő használni kezdte. A mostani projekt annak bizakodó hitében készül, hogy van értelme a párbeszédnek Európában.

GEORGE SZIRTES

A sötétség mélyén (*Heart of Darkness*)

*Európában
egy férfi önmagáról
olvas. Ki írta? –*

*tűnődik, ahogy
fektében kapálóznak
rovarlábai.*

*A szerzők mindig
magukról írnak – mondja,
s repülni próbál.*

Aztán írni kezd.

Gerontion

(Gerontion)

*Antwerpen mélyén
Eliot „kocsmája”, hol
egykor zsidókat*

*„kölykeztek”, ma is
működik, noha mások
járnak már oda.*

*Inni muszáj, s a
Caffe Nero ingyen ad
második italt.*

Írj még egy verset.

Hangok a buszon

(Voices on a Bus)

*Túl sokan vannak –
panaszkodnak a buszon
idegen hangok*

*hallatán, és hogy
Európa haldoklik,
győző az ellenség.*

*A busz halad. Az
idő rájuk telepszik.
Zuhog. Elfolyó*

évek az utcán.

Más irányba néz

(Facing Away)

*Egy kikötőben
közép-európai
alak várja, hogy*

*megszabaduljon
az egykori arcától.
Túl sok az ember*

*a földön. Mégis
megmarad néhány arc. Nézd!
Ott is lebeg egy,*

sodorja az ár.

Zsidó étterem Łódźban
(A Jewish Restaurant in Lodz)

*Isten hozott itt
Lengyelországban. Łódźban
egy fiatal lány*

*a sátoztetőn
hegedűjátékba kezd.
A falon rabbi*

*méltóságtejes,
komor hiánya függ, a
kórusba ők is*

becsatlakoznak.

SZLUKOVÉNYI KATALIN fordításai

SZLUKOVÉNYI KATALIN

A Vasa Múzeum

*Elsüllyedt hajó
köre épült múzeum
Stockholm közepén.*

*Leglátványosabb
kudarcaink a legjobb
történeteink.*

*Megőrződik és
ragyog a reflexió
foglatatában*

a tapasztalat.

Gyerekkorunk otthona

*A fura fickó,
aki a díszdoktori
átadón mondta,*

*hogy gyerekkora
otthonában laktok most,
tévedett? Nagyzott?*

*Félreértettem?
Egymás emlékeibe
képzeljük magunk.*

Így épülünk fel.

Győr, Híd utca

*Skizofrén ház ez.
Az eleje Híd utca,
de a hátsó rész*

*Imaház utca.
Itt volt a zsidónegyed.
A zsinagóga*

*ma képtár. Éjjel
a szellemek úgy járnak
át a falakon*

akár egy hídon.

Közösségi formák

*Koncentráljunk a
lényegre, és válasszunk
egyszerű formát,*

*amely a nyüzsgő
sokféleséget mégis
keretbe fogja,*

*rendet tart, mint egy
ővönéni. Csak hát a
kereten mindig*

kívül reked va...

Közpark

*A park felázott
pisiszagában kutyák
sétáltatják a*

*gazdáikat és
gyerekek szüleiket.
A futópályán*

*köröző alak
egy idő után már nem
figura, hanem*

maga is csak táj.

Ági a gép előtt

*Amikor teljessé vált a karantén,
a gép előtt ült vásárlás helyett,
mindig eligazodott a dolgok szintjén,
álló nap válogatta a termékeket.
Amikor teljessé vált a karantén,*

*s a gép előtt ült vásárlás helyett,
biztonságban voltunk a dolgok szintjén.
Amikor teljessé vált a karantén,
a csendet fújta, mint egy éneket.
A gép előtt ült, tevékenykedett.*

*Mert eligazodott a dolgok szintjén,
az életben észrevette az életet,
a gép előtt ült vásárlás helyett,
támadhatta a hátfájás, a migrén,
magával mindenkit fölvertezett.*

*Az életben észrevette az életet,
amikor teljessé vált a karantén,
amit gépen látott, nem volt valóság,
ebből bontotta ki mindenki sorsát.
Biztonságban voltunk a dolgok szintjén.*

*Amikor teljessé vált a karantén,
és a döntés az időt ketté vágta,*

*a gép előtt ült, így elmélkedett,
nem vásárolt, nézte a végzetet.*

*A kívül maradtak tragédiája,
hogyan nézhetnek úgy rá a világra,*

*ahogy figyel, ahogy csak ő látja.
A gép előtt ül szorongás helyett,*

*ahogy csodál, az ember megcsodálja,
az életben észrevette az életet.*

A limericki lecke

*A limericki bencés kolostorba
érve a szerzetesek meg
akarták mosni a lányom lábát.
Maga a rendfőnök.
Ma ő az egyetlen ember,
akitől tanulni lehet.*

*Az igazgató hétfő reggel
megmossa a takarítónő
lábát.*

*A bankár fenyegető levél
helyett megmossa az
adósai lábát.*

*A tanár intő helyett
megmossa a legrosszabb
diák lábát.*

*A miniszter a törvény
aláírása helyett megmossa
azok lábát, akiknek a
sorsáról dönt.*

*A katona falnak támasztja
a fegyverét, és lábat mos
annak, akire löni készült.*

*Csak a halász áll tanácstalanul,
kiemel a teli hálóból egy halat,
visszadobja.
Utánaugrik.*

Válságom

*A válság nem ismer jelent és morált.
A válság hajat festet, tetováltat,
érezni szeretné az élete súlyát.
A válság húszéves fiúkba szeret bele,
és a szemben lakó negyvenes, kigyúrt pasasról fantáziál
– jobban mondvá a figyelemről, ami ennyi év után egy ilyen
okos/figyelmezett/ragyogó nőnek igazán kijár.*

*A válság mindent meg tud magyarázni:
depressziót, csapongást, hogy miért nem
eszik, szőrös és szőrtelenített combját –
és mindennek az ellentétét is.*

*A válság hazudozik,
és mikor kettesben maradunk,
eltátja számát.*

*Ugyanarra vágyunk:
mászna belém, verne szájba,
nehezedne rám, írná testemre
jelenlétét újra. Fejezzem be
a komédiát.*

*(A díszletesek rég hazamentek.
Éjfél múlt. A vonalban régi
szerelmem halózik, ki az, ki az?
A számom nem változott, de talán
ha Válságom hívja, mást jelez ki.
Vagy már névről sem ismer meg.)*

*És én irigylem őt.
Szeretném magamat
ennyivel elintézni:
ha nincs kötelék,
nincs lelkipurdalás.*

*A válságom nőnemű.
Ezt honnan tudom?
Először a méhszájból
szólt hozzám.*

te az én kincsem vagy

*te az enyém kincs ami
bennem nőtt ami én
vagyok ami bennem
gyökeret vert az évek
megtorlása ő vagyok én*

*sem szerv sem szem sem száj
nem vagyok én a harag a tiszta
fibrózis az enyém – tukmált ajándékod
nem elfogadni kedves testem
túl jólnevelt vagyok én
egy évtizeden át félni
szétverni az otthont nem törődni
magammal lettem én
a holdnak tagadása
a holdnak csökkenő íve
dologtalansága a felhők mögött
lettem*

*én
nem látok vak vagyok
én ki vagyok én ha nem én
a test én nem vagyok
egyenlő én nem vagyok egész
és ha nem tudom tükroemben
kié az arc helyet hogy foglalhatnék*

*és ha nincs helyem
hát a kérőket hol várjam
jönnek-e úgy ahogy azt apámék
ígérték: állva ecetet pisálva
szépségétől annak aki voltam
vajon lesz-e még kezem
lesz-e elég kéz mire ideérnek
sorokban állnak kegyeimért
kiszolgálják-e úgy ahogy azt
egy nő sosem hegedő sebe
érdemelné*

Bal féltekés glóbuszkonzervo-felnyitás

Mit akarhatott Buddha ezzel a
vágynélküliséggel? És mennyivel volt jobb
ötlet, hogy minden csak mája-káprázat?
Vagy az, hogy jó néhányszor meg kell születni ahhoz,
hogy a végén majd bevonulhassunk valahová,
ahol minden valószínűség szerint
nincs semmi.
Nálunk ez mindig sokkal egyszerűbben ment.
Bár az igaz, hogy a vége...,
a vége az rendszerint itt is elég szörnyű.
A legtöbb esetben
már a vég kezdete is.
Beléd fagy a szar, annyira.
Vihar-hegek az arcokon, lelkeken, lepedőkön.
Elértéktelenedett, olcsó testrészek és inkarnációs trágya
a belgyógyászat steril parcelláiban.
Ahol csak a pusztulás testesül meg.
Nem különbözik a hámló vakolat és a leomló bőr.
És nem vigasz, hogy pillangókés az elme, mert
mindig rosszkor kerül elő. Megcsillan,
és elrejthetetlen sebeket üt.
A penicillinkúra pedig varázslatnak tűnik, de
nem az. Ezért gondolom, hogy
tényleg jobb, ha mi egyelőre
annál a programnál maradunk, hogy
szeresd felebarátodat
(egy kicsivel jobban),
mint tenmagad.
Hátha egyszer
tényleg sikerül.

Újabb érvek az örökélet mellett

*Ha sorra veszem, mit hagytam félbe eddig,
elégedett vagyok. A befejezettségnél nincs
kegyetlenebb dolog. Csak a hülye filmek végződnek
hepiennel, egyébként a végén minden rosszra fordul.
Jobb félbehagyni az egészet. Ez az utolsó esélyünk.
Itt van például a környezetszennyezés.
Tudom, tudom, megfontolandó érvek szólnak mellette, de
mégis. Mi lenne, ha nem csinálnánk végig?
Hagyni kéne a francba. Vagy a háború.
Az ember, nyilván, vérszomjas fenevad, muszáj
ölnie. De jöhetne egy kis tűzszünet. Aztán maradjon
is úgy. Félbehagyva. D. persze azt mondja,
kizárólag én vagyok ilyen hülye.
A világ könyörtelenül behajtja kintlévőségeit.
És mindig befejezi azt, amit elkezdett.
Rám nő, és még pár milliárd másik élőlényre a bőr,
a kitin, a tollazat. Aztán lefoszlik, és utána
semmi sem marad. Még az elégedettség sem,
hogy vége van. A befejezetlenség ellen hat
minden, amit teszünk. Mégis: bármit is csináltok éppen,
hagyjátok inkább abba! Jobb lenne
egyszerűen csak élni – szökött foglyok
ajándék-életét. És csak hálával tartoznánk.
Ez az egyetlen magunk javára fordítható adósság.
Mit is akarhatnánk mást, mint tartozni
mindenkinek azzal, hogy sosem fejezünk be semmit.
Legkevesbé persze ezt az életet.*

Ideges leszel

*Mint az emlékezeted
valami figyelmeden épp
kívül eső fiókjának rejteke,
amikor félbehagysz egy mozdulatot,
másba belefeledkezve, s csak
ezt, a félbehagyást jegyzed meg,
hogy másodpercekkel később,
szabad idődben
pótold immáron, ha ugyan még
emlékeznél, mit is kellene.*

*Néha pedig tudod,
semmit sem hagytál félbe
pár másodperccel korábban,
valamit mégis folytatni, befejezni,
alaposabban csinálni kellene,
még fantomérzésnek sem neveznéd,
bár annak éled meg. Ilyenkor lebénulsz,
egy vessző közben felejtetted a mondatot,
mozdulataid megdermednek,
s megannyi olyan teendőt felejtesz el,
melyeket később, szabad idődben
aztán folytatnod kéne.*

*Aztán egyszer-egyszer,
kámzsás-kétes állagú
beszélgetések során,
hogy-hogy nem, hát
csak így, semmilyen
komolyan vehető
apropóval éléd kunkorodik
a kérdés, hogy boldog vagy-e,
lettél vagy még leszel-e,
teroben van vagy esélyed
van-e még rá szerinted,
és akkor a fejedhez kapsz,
mint akinek épp eszébe jut
egy félbehagyott levél,*

*otthon száradó, mosatlan edény,
pillanatra, mert, mondjuk,
csöngettek, letett könyv,
és lebénulsz, megdermedsz,
ideges leszel egy pillanatra.*

MIŁOSZ. AZ AMERIKAI KÖLTŐ

A hatvanas évek második felében, ellentétben a korábbi időszak alanyiségével, ismét megjelentek Miłosz költészetében a szubjektivitás, az énesség kiiktatását célzó törekvések. Egysoros, hosszú szakaszokból álló verseiben az ennek megfelelő formát is kikísérletezte. Meggyőződésévé vált, hogy az Amerikában különösen élesen érzékelt civilizációs válság oka egyfelől a társadalmi kötelek felbomlása, másfelől a dezantropomorfizáló természet-tudományos világkép, amely az elszabadult egót minden felelősség alól fölmenti. A nemzet mint kollektívum kezdettől fogva gyanús volt számára, inkább a vallásosság naiv, népies formájában vélte megtalálni az atomizálódás ellenszerét.

Amikor ezeknek a felismeréseknek verseiben ad hangot, annak általában költészete látja kárát. Az ilyen versekben – különösen az ekkoriban született hosszúversekben – eluralkodik a retorika, a didaxis, részben azért is, mert idegenkedik az avantgárd erős vágásaitól, vonzódik a kerek szerkezetekhez, így ritkán sikerül fenntartania olyan feszültséget, amilyen például Eliot hosszúverseit jellemzi. Ugyanakkor a tárgyiasság, illetve a kollektív persona alkalmazása költészetében ennek a meggyőződésnek termékeny költői folyománya. A személyes én jelentéktelenségének beismerése, ami lehetővé teszi az egyéni sérelmek sztoikus elviselését, egyben saját helyzetének, elszigeteltségének dacos vállalását is jelentette. Saját, kételyekkel teljes hite, transzcendencia-igénye költőileg szintén termékenynek bizonyult. Teológiai érdeklődése megélenkült, fordítóként az *Ószövetség* szövegeivel kezdett foglalkozni, e célból héberül tanult.

Költészete a lelassult időben egyfajta platóra ért. A korábban felvett szálak ismét megjelentek, és egymás mellett futottak. Az évtized végétől fogadtatása is egyenes vonalú lett. Sikerként az egyik legjelentősebb amerikai költővé válnia, annak ellenére, hogy hű maradt anyanyelvéhez, és ismeretlen, távoli hazája képeit és szokásait hozta magával. 1967-ben még fordítóként kapott rangos amerikai kitüntetést, 1968-ban pedig egy New York-i lengyel alapítvány tüntette ki irodalmi munkásságáért. Amint azonban elkezdtek megjelenni angolra fordított verseskötetei (*Selected Poems*, New York, Seabury Press, 1973; *Bells in Winter*, New York, Ecco Press, 1978), költői rangját is kezdték elismerni, olyannyira, hogy 1978-ban neki ítelték a „kis Nobelnek” is nevezett Neustadt-díjat. Ugyanebben az évben egyetemi professzorként nyugdíjba vonult. A következő évben megjelent fordításában a *Zsoltárok Könyve*, majd 1980-ban a *Jób Könyve*.

Ugyanebben az évben, október 9-én bejelentették, hogy neki ítelték az az évi Nobel-díjat. A lengyel politikai rendőrség, az UB (Urząd Bezpieczeństwa) jó előre számolt ezzel a lehetőséggel. Már az év tavaszán elkezdték tervezni az ellenlépéseket, és most teljes gőzzel beindult a dezinformációs gépezet. Lengyelország pedig ünnepelt.

A parton

Igen, festettek gitárokat, de kerek vagy hegyes kebleket is, pofikat és popsikat és szaladó térdeket.

Meggyengült az elégtelen lét, se én, ő, se férfi, nő, csak meztelenség, semmi sem enyém, mienk.

Csak a homokon elterülő, halálos óceán és a tűz alatt, a zeniten látott érzékszalóadás.

Mint amikor messze a visszhangon túl magas felhővé változik egy város, és a szájakhoz közeledő szájak nem állnak meg a bor fölött.

És noha Istennek siratnia kellene minden szubsztancia pusztulását, ő is közömbös, mert semmi sem enyészett el.

Ki mondja ezt magában, szemét eltakarva: az egyetlen, az ugyanaz, ipse felséges úr a pusztaságban?

Meztelen sarok taposott homlokára, és nem tudni kinek a szeme megfosztotta nevétől az arcot.

Hallja, hogy dagad, pattan el és hull szét sziszegve egy hozzá és senki füléhez nem tartozó hullám.

Berkeley, 1967

Sziget

Gondolj erre a szigetre, ahogy akarsz, óceánfehér, szőlővel benőtt barlangok, források az ibolyák alatt.

Szörnyű nekem, mert alig emlékszem magamra ott, az egyik mediterrán civilizációban, ahonnan sokáig jön a hajó a sötétségben és jéghegyek zajában.

Mezsgyéket és körtefákat mutat a kristályban itt egy ujj, kötőféket, járomfát, és akkor elhiszem, igen, éltem itt valaha, ismerem szokásaikat.

*Kabátomat fejemre borítva hallgatom a dagályt, hajlongok és siránkozom ostobaságomon,
pedig ha bölcs lennék, se változtathatnék senki sorsán.*

*Ostobaságomon akkor és később és most, amelyért olyan nagyon szeretnék bocsánatot
nyerni.*

Berkeley, 1967

Annalena

Megesett olykor, hogy megcsókoltam arcom képét a tükör-
ben; mivel Annalena keze és ajka becézte, arcomat isteni
szépnek láttam, és mintha égi édesség ragyogta volna be.
L'Amoureuse initiation

Szerettem bársonyos jónidat, Annalena, a hosszú utazásokat lábaid deltájában.

*A törekvést fölfelé a folyón dobogó szívedig, komló fényével és fekete szulákkal teli, egyre
vadabb áramlatokon át.*

*Hevességünket és diadalmas nevetésünket és a sietős öltözködést az éjszaka közepén, hogy
a felsőváros kőlépcsőit fölkeressük.*

*A csodálattól és a csöndtől elakadó lélegzet, a megviselt kötömbök lyukacsossága, a kated-
rális kapubéllete.*

*A plébánia kertajtaja mögött téglatörmelék és gyomok, a fal érdes támpilléreinek érintése
a sötétben.*

*És később lenézni a hídról a kertekre, amikor a hold alatt minden fa külön térdepel, és a
homályos jegenyék titokzatos belsejében a víziturbina visszhangja zakatol.*

*Kinek mondjam el, mi történt velünk a földön, kiknek állítsunk nagy tükröket mindenütt,
remélve, hogy megtelnek és úgy maradnak?*

*Mindig bizonytalanul, hogy mi voltunk azok, te és én, Annalena, vagy névtelen szerel-
mesek egy mese zománclapjain.*

1967

Ráolvasás

Az emberi ész szép és legyőzhetetlen.
Rács, szögcsdrót, könyvbezúzás,
Száműzetés sem tehet semmit ellene.
Általános fogalmakat vezet be a nyelvbe,
És vezeti kezűnket, így nagybetűvel írjuk,
Hogy Szabadság és Igazságosság, és kicsivel, hogy hazugság és bántás.
Aminek lennie kell, fölébe helyezi annak, ami van,
Ellensége a kétségbeesésnek, barátja a reménynek.
Nem ismer zsidót és görögöt, szolgát és urat,
Ránk bízva, hogy közösen gazdálkodjunk a világgal.
Szigorú és világos mondatokat ment ki
Az elgyötört szavak visszataszító hangzavarából.
Azt mondja, mindig minden új a nap alatt,
Kinyitja dermedt tenyerét annak, ami volt.
Szép és nagyon fiatal Filo-Sofia,
Meg a költészet, szövetségese a Jó szolgálatában.
A természet csak tegnap ünnepelte születésüket.
Az egyszarvú és a visszhang adta ezt tudtul a hegyeknek.
Dicsőséges lesz barátságuk, idejük határtalan.
Pusztulásra adták magukat ellenségeik.

Berkeley, 1968

Ars poetica?

Mindig terjedelmesebb formára vágytam,
ami se nem túl költészet, se nem túl próza,
amellyel megértethetném magam, nem téve ki
se szerzőt, se olvasót magasabb rendű gyötrelemnek.

A költésze lényege szerint illetlenség:
valami jön belőlünk, amiről nem tudtuk, hogy ott van,
csak pislogunk, mintha egy tigris ugrott volna elő,
és most ott áll a fényben, farkával oldalát verdesi.

Helyesen mondják ezért, hogy daimonion diktálja a verset,
bár túlzás azt állítani, hogy bizonyára angyal.

*Nehéz megérteni, mitől büszkék a költők,
ha nemegyszer szégyenbe hozza őket gyengeségük.*

*Melyik értelmes ember akarna démonok állama lenni,
hogy otthonosan uralkodjanak rajta, nyelvek sokaságát beszélve,
és mintha nem volna elég, hogy övék lett szája és keze,
kedvük szerint próbálják alakítani sorsát?*

*Mivelhogy ma azt becsülik, ami beteges,
azt gondolhatják, hogy csak tréfálkozom,
vagy kitaláltam még egy módot arra,
hogy iróniával magasztaljam a Művészetet.*

*Volt idő, mikor a fájdalom és a balsors
Elviselését segítő bölcs könyveket olvastak.
De ez nem ugyanaz, mint elmeklinikákról
származó művek ezrében elmerülni.*

*Hiszen más a világ, mint amilyennek látjuk,
s mi is mások vagyunk, mint saját fecsegésünk.
Az emberek hallgatag tisztességük révén
Bírják rokonok és szomszédok tiszteletét.*

*A költészet haszna az, hogy emlékeztet arra,
milyen nehéz ugyanegy személynek megmaradni,
mert házunk nyitva áll, nincs kulcs az ajtajában,
s láthatatlan vendégek járkálnak ki és be.*

*Nem költészet, igaz, amit most itt beszélek,
Mert verset írni ritkán s vonakodva szabad csak,
ha túrhetetlen már a kényszer, s van remény,
hogy jó, és nem rossz szellem eszközei vagyunk.*

Berkeley, 1968

A hangod

*Átkozd meg a halált. Igazságtalanul méretett ránk.
Kérd az isteneket, hogy könnyű haldoklást adjanak.
Aki vagy, némi becsvágy, sóvárgás, ábránd,
nem szolgált rá hosszú haláltusára.
Csak azt nem tudom, mit kezdhetsz magadban mások,*

*tűzzel borított gyerekek, söréttel meglőtt asszonyok, megvakított katonák
napokig tartó haldoklásával, most, itt, karnyújtásnyira tőled.
Szánakozásod hajléktalan, szavad néma,
és félsz a büntetéstől, mert semmit sem tehetél.*

Berkeley, 1968

Hűséges nyelvem

*Hűséges nyelvem,
szolgáltalak.
Színes tálkákat tettem eléd minden éjjel,
hogy legyen nyírfád, szöcskéd és süvöltőd,
ahogy emlékezetemben megmaradtak.*

*Évekig tartott.
A hazám voltál, mert másik nem volt.
Azt hittem, közvetítő leszel
köztem és a jó emberek között,
ha húszan vannak is csak, vagy tízen,
vagy még meg sem születtek.*

*Most már, bevallom, kételkedem.
Néha úgy tűnik, eltékoztam életemet.
Mert elaljasultak nyelvem vagy,
eszetleneké, magukat más nemzeteknél
jobban gyűlölőké,
besúgóké,
zavarodottaké,
saját ártatlanságuktól betegeké.*

*De ki vagyok én nélküled.
Csak egy tanár valami távoli országban,
a success, nem szorong, nem megalázott.
Nos igen, ki vagyok nélküled.
Filozófus, egy a sok közül.*

*Értem én, a neveltetésem lehet:
az individuális rangfosztása ez,
a Nagy Dics a morál örös szőnyegét
teríti a Bűnös lába elé,*

*miközben a laterna magica
az emberi és isteni gyötrelmek képeit vetíti.*

*Hűségese nyelvem,
talán mégis nekem kell megmentenem téged.
Így hát továbbra is éléd teszem tálkáimat
világos és tiszta színeikkel, ha lehet,
mert kell valami rend és szépség a bajban.*

Berkeley, 1968

Adomány

*Egy ilyen boldog nap.
Eloszlott a köd, dolgoztam a kertben.
Kolibrók lebegtek a lonc virágai fölött.
Nem volt semmi, amit birtokolni akartam volna,
Nem ismertem senkit, akit érdemes lett volna irigyelnem.
Ami rossz történt, elfeledtem.
Nem szégyelltem arra gondolni, hogy az voltam, aki vagyok.
Testemben nem volt fájdalom.
Fölegyenesedve kék tengert és vitorlákat láttam.*

Berkeley, 1971

Oeconomia divina

*Nem hittem, hogy ilyen különös pillanatban fogok élni.
Amikor a sziklacsúcsok és mennydörgés Istene,
A Seregek Ura, Kyrios Sabaóth
A legérzékenyebben alázza meg az embert,
Hagyja, hogy tegyen, amit akar,
Gondoljon, amit akar, és semmit se mond.
A látvány tényleg nem volt mérhető
A királytragédiák évszázados sorához.
A betonoszlopokon vezetett utak, az üveg- és acélvárosok,
A törzsi államoknál nagyobb repülőterek
Hirtelen alapjukat veszve széthullottak.*

Nem álmomban, hanem valóban, önmaguktól megfosztva
Maradtak fenn, ahogy fennmarad, ami nem maradandó.
A fákból, kövekből a mezőn, sőt a citromból az asztalon
Elillant az anyag, kísértetük
Üresnek bizonyult, közhelyes füstnek.
Tárgyaiból kifogatva kavargott a tér.
Mindenütt a sehol volt, és sehol a mindenütt.
A könyvek betűi elszürkültek, lebegtek, elenyésztek.
A pálma jelét, a folyó jelét, az ibisz jelét nem tudta megrajzolni a kéz.
A nyelvek nyüzsgése a beszéd halandóságát adta hírül.
Tilos lett a panasz, mert magát panaszolta be.
Az emberek az érthetetlen gyötrelém miatt
Ledobták ruháikat a tereken, hogy meztelenségük kihívja az ítéletet.
De hiába vágytak réműletre, szájalomra és haragra.
Túl kevésbé volt megalapozott
A munka és a pihenés,
Az arc, a haj, a csípő
És bármiféle létezés.

Berkeley, 1973

Varázshegy

Nem emlékszem pontosan, mikor halt meg Budberg, két vagy három éve.
Vagy Chen. Egy éve vagy régebben.
Nem sokkal érkezésünk után Budberg jámbor mélabúval
Azt mondta, eleinte nehéz megszokni itt,
Mert nincs se tavasz, se nyár, se ősz, se tél.

„Folyton hóról és nyírfaerdőkről álmodom.
Ahol nincsenek évszakok, nem látni, hogy múlik az idő.
Meglátja, uram, ez a varázshegy itt.”

Budberg: otthonos név gyerekkoromban.
Kiejdany környékén sokat jelentett.
Balti németektől származó orosz család.
Egyetlen művét sem olvastam, túl szakmaiak.
Chen pedig neves költő volt állítólag.
Látatlanban el kell fogadnom, mert kínaiul írt csak.

*

*Forró október, hideg július, februárban virágzó fák.
A kolibrik nászrepülése nem jövendöl tavaszt.
Csak a hű juhar veti le lombját évente fölöslegesen,
Mert így tanulta elődeitől.*

*

*Éreztem, Budbergnek igaza van, és lázadoztam.
Szóval nem lesz hatalmam, nem mentem meg a világot?
És elkerül a dicsőség, se tiara, se korona?
Arra képeztem magam, az Egyetlent,
Hogy a sirályoknak, a tengeri ködnek rójam a verssorokat,
Hajókürtök mély bűgását hallgatva közben?*

*Aztán elmúlt. Mi múlt el? Az élet.
Most már nem szégyellem vereségemet.
Egy felhős sziget főkaugatással
Vagy perzselt pusztaság elég nekiünk,
Hogy azt mondjuk, yes, si, igen.
„Álmunkban is a világ fennállásán dolgozunk.”
Kitartás csak kitartásból ered.
Láthatatlan fonalat fontam tetteimmel,
Fölmásztam rajta, és megtartott engem.*

*

*Micsoda menet! Quelles délices!
Micsoda sipkák és plasztronos tógák!
Mélyen tisztelt Budberg Professzor,
Most Distinguished Professor Chen,
Sötét méltóságú Milosz professzor,
Aki verseket írt, közelebbről meg nem határozott nyelven,
De ki tudná mindet számontartani. És süt a nap.
Úgy, hogy magas gyertyáik lángja megfakul,
És kolibrik megannyi nemzedéke kíséri
Őket, ahogy így vonulnak. A varázshegyben.
És hideg tengeri köd jelzi, július van megint.*

1975

Kísértés

Csillagos ég alatt sétálgattam
A hegy peremén, honnan a neonfényes városra látni,
Kísérőm, a pusztaság szelleme
Futkosott körülöttem, kioktatott,
Hogy létem nem szükségszerű, ha én nem, valaki más
Sétálna itt, és próbálná korát megérteni.
Mit sem változtatna, ha rég meghaltam volna,
Ugyanazok a csillagok, városok és tájak
Nem az én szememnek lennének láthatóak.
Meglenne, mint megvolt eddig is a világ, működne tovább.

Távozz tőlem Jézus Krisztus nevében,
Eleget gyötörtél – mondtam neki.
Nem dolgom megítélni az ember küldetését.
Mire volt jó a létem, nem tudom meg soha.

1975

Kapubéllet

A faragott kapubéllet alatt,
Napsütésben, fény és árnyék határán
Szinte kellemes. Megkönnyebbülten itt maradok,
Tűnik a törekeny testiség, és máris senki sincs.
A szemcsés falhoz érve. Álmélkodva,
Hogy olyan könnyen fogadom eltűnésemet,
Holott nem kellene. Mi közünk egymáshoz, föld?
Mi közöm rétjeidhez, hol néma bestiák legeltek,
Fejüket föl sem emelve, az özönvíz előtt?
Mi közöm kérlelhetetlen keletkezéseidhez?
Miért hát ez a nagylelkű melankólia?
Azért talán, mert mit sem ér a harag?

1976

1263

Távozz tőlem

Távozz tőlem, sötét szellem.
Ne mondd, hogy lényem igazsága te vagy,
és hogy egész életem a bűn takargatása volt.
Igézek a percekkel, mikor önzetlenül szerettem,
még ha ritkán adódtak is.
Igézek azzal, amit másokért cselekedtem,
még ha nem a legtisztább szándékkal is.
Ne gyötörj engem e válságos órán.

Kamaszszenetek, harctéren étellel áldozók,
segítsetek nekem, nyomoréknak.

Hatalmas irgalom nővérekéi, ismeretlenek, kik foglyokat mentenek meg a szögesdrót mögött,
legyetek mellettem most az éji levegőben.

Erős szívű munkások, a vas napjait évekig hallgatva túrók,
osszátok meg velem elfeledett nevetek ragyogását.

Himnusszal idézek benneteket és emlékezem.

Ha az ember lehet hozzátok hasonló,
az igaz emberi természetből részt kaptam én is.

Nem kértelek, hogy megérints.
Nem kértelek, hogy szólíts, sötét szellem.

1977

Költői állapot

Mintha fordított távcső lenne szemem helyén, a világ távolodik és az emberek, a fák, az utcák, minden kisebbedik, de cseppet sem veszít élességéből, csak sűrűbb.

Régebben versírás közben voltak ilyen pillanataim, ismerem tehát az érdekmentes, távolságtartó szemlélődést, a magamra öltött „én”-t, ami „nem-én”, de most folyton így van, és azon tűnődöm, mit jelent ez, tartós költői állapotba kerültem talán.

Ami régen nehéz volt, most könnyű, de nem érzek erős késztetést, hogy szavakba öntsem.

Most vagyok csak egészséges, mert beteg voltam, hiszen vágtatott az időm, és rettegettem attól, mi lesz.

A világ látványa percenként újra csodálkozásra késztet, és olyan komikus, hogy nem értem, miért akarhatott megbirkózni ezzel az irodalom.

Testileg, tapinthatóan érzek minden percet, elfogadom a bajokat, és nem kérem Istent, hogy távoztassa el őket, hiszen miért távoztatná el tőlem, ha másoktól nem?

Azt álmodtam, egy keskeny küszöbön állok a mélység fölött, amelyben nagy tengeri halakat látok mozogni. Féltem, hogy ha nézem, leesem. Elfordultam hát, és a sziklafal egyenetlenségeibe kapaszkodva, háttal a tengernek lassan távolodtam, míg biztonságos helyre nem jutottam.

Türelmetlen voltam, zavart, hogy olyan ostobaságokra pazarlom időmet, mint a takarítás és a főzés. Most nagy figyelemmel szeletelem a hagymát, nyomom ki a citromot, készítek mindenféle mártást.

1977

CSORDÁS GÁBOR fordításai

Álmok, ébredések

(Emlékek, történetek az ötvenes évekből)

Iskolák 1.

Mielőtt...

elkezdénem ennek a – fejemben, képzeletben, magamnak már elmondott – történetnek a papírra vetését, néhány gondolatot jónak látok megfogalmazni. Először is azt a tényt kell jeleznem, hogy a most következő elbeszélés a Hadapród utcai indiánok történetének folytatása, ám a folytatás, mint legtöbb esetben, ezúttal is változásokkal jár. Az *Indiánok* cselekménye szűk körben, zárt térben játszódott, családi milióban, illetve a jezsuita rend iskolájának a környezettől jótékonyan elhatárolt közegében, a Piusban. A most következő elbeszélésben kitágul a világ, habár egy balszerencsés, ám igen tanulságos pesti utazást leszámítva ezúttal is Pécs adja a helyszínt, de mellette hasonlóan fontos szülőföldi szerepet tölt be a Balaton, pontosabban a Fonyódi-hegy délnyugati lankája előtt található nyaralóhely, Alsóbélatelep, sőt, evezős túráim, kalandjaim alapján azt mondhatom, hogy maga a tó szolgáltatta a miliót. Pannonia.

Időközben a gyermek kamasz fiúvá serdül, majd ifjúvá növekedik. Éppen ezzel kapcsolatosan következik be egy fontos változás az elbeszélői nézőpontot tekintve. Mert arra a kislányra, az *Indiánok* hősére mindvégig szeretettel pillantottam, a most következő történet főszereplőjét ellenben időnként kritikával szemlélem. Ám, mint tudjuk, az önéletrajz egyszersmind gyónás is. Az előző történet a negyvenes években játszódik, a háború utáni szegény világban, amely mégis védelmet tudott jelenteni. A mostani elbeszélés időbeli színterét az ötvenes évek adják, az újmódi hittérítők fenyegető vagy csalogató fellépésével, de a derűlátó diáklélek mégis képes volt otthonra lelni ilyen viszonyok között is, önmagának nagyobb sérelme nélkül. Később a világgal való konfliktus egy érzelmi válság után adja majd a történet záró eseményét. Mi történik a világot kívülről szemlélő indián lélekkel? Azt olvastam valahol, hogy a krízisre vonatkozó kínai szó nemcsak veszélyt, de esélyt is jelent Majd meglátjuk.

Olykor tehát elkülönül az elbeszélő nézőpontja és a hőse, ami azt jelenti, hogy az önéletrajzi írók kutatója, Philippe Lejeune által említett „önéletrajzi paktumot”, amelynek jegyében az író és az olvasó megállapodik abban, hogy az elbeszélő és a hős azonos személy, a magam részéről betartom ugyan, de néha kissé

Az emlékezés előzménye, a szerző *Indiánok a Hadapród utcában. Emlékképek a gyermekkorból* című írása a *Jelenkor* 2022. januári számában jelent meg – *A szerk.*

megfeledekzem róla. Azért is jelezni kell ezt, mert az életrajzi esemény az emlékezetben, az emlékezés folyamatában átalakul. Füst Milán ezt a jelenséget az emlékezet korrigáló hajlamának nevezi, melynek eredményeként az emlék összhangba kerül a személyiség önképével. Amihez hozzá kell tenni, hogy az emlékezés az elbeszélés során epikus szabályok uralma alá kerül, s ezek tovább formálják a dolgokat. S ahogyan én, az elbeszélő nem vagyok teljesen azonos egykori önmagammal, illetve egykori önmagamról őrzött képpemmel, a szereplők sem azonosak modelljeikkel. Ezt azért is hangsúlyoznom kell, mert nagy részük már nem is él. Amennyiben sérelem éri őket általam, a fikció ténye legyen a védőügyvédem. Egyébként olyan szereplő is akad, aki inkább csak a képzelet szülötte.

Elmondom még, hogy sokat töprengtem a címen. Ez nem mellékes kérdés, mert a cím a szöveg jelentésvilágának magvát képezi. Az általam végül választott *Álmok, ébredések* cím a mai ízléshez, stílusfelfogáshoz képest talán a megszokottnál szebb, s talán még közhelynek is látszik. Pedig ez nincs így. Mert a címben szereplő mindkét szó többjelentésű. Ahogyan vannak kedves, szép, sőt jövőt idéző álmok, vannak csalóka és megtevesztő álmok is. Az ébredés szó jelentése is attól függ, milyen igekötőt társítunk hozzá. Más jelent a felébredni és a ráébredni ige. A cím tehát, s maga az egész szöveg, a két szó viszonyának bonyolult jelentéshálózatába kerül, s ebben annak kell eligazodnia, aki elolvasására vállalkozik. De ennyi elég, talán már túl sok is. Elkezdem tehát.

Apám története

1948 tavaszán, azt hiszem, március elején, egyik éjjel különös álmom volt. Az iskolába készülésközben váratlanul megszólaltam: „Anyika, azt álmodtam, hogy valaki jön hozzánk, hogy már úton van, s hamarosan megérkezik.” „Ó, miket beszélsz, kisfiam, ugyan, ki jönne hozzánk”, mondta anyám, de amikor az öltözködésben segédkező süket nagyanyám értesült az álmomról, ő halkán megjegyezte: „Talán az apjáról álmodott.” Ekkor anyámból kitört a keserűség: „Négy hónapja hírt se kaptunk felőle! Azt sem tudjuk, él-e egyáltalán!” Anyám fájdalmas szava volt az útravalóm, de velem jött nagyanyám suttogó reménykedése is. Órák közben próbáltam visszaemlékezni az álmom részleteire, de nem tudtam. Az a sejtésem, ami megérintett, túl volt a szavakon. A leckék során el is felejtettem a reggeli jelenetet.

Amikor a tanítás befejezése után hazaértem, közölték velem a nagy hírt. Értesítés jött apámtól: „Máramarosszigeten vagyok, útban hazafelé.” Nem is vagy meglepődve, kérdezték, mikor látták, hogy szótlanul pakolom ki a táskámat. Én ezt már reggel tudtam, mondtam csendesen. Valóban tudtam? Inkább csak sejtettem, megéreztem. Eljutott hozzám egy másik lélek, apám bizonyára felajzott tudatának üzenete? Vagy csak egy várakozás öltött testet az álmomban, s ez történetesen egybeesett a ténnyel? Hiszen hallottunk itt-ott híreket olyanokról, akik megjöttek Oroszországból. Ilyenkor mindig apánkra gondoltunk, bár egyre kevesebb reménnyel. Három év katonai szolgálat, három év hadifogság, ez túlságosan hosszú idő egy magára maradt családnak, és a hazatérőnek

talán még hosszabb. És a Volga nagyon messze van. De most megérkezik. Arra jól emlékszem, hogy számomra apám beilleszkedése kis családjunkba nem okozott különösebb érzelmi nehézséget. Az én belső időm bizonyára azért maradhatott folyamatos, törés nélküli, mert volt a tudatomban egy emlékkép, az indóház előtti jelenet, amikor elbúcsúztunk a háborúba induló apámtól. S a búcsúzó katonára akkori arcképét egyeztetni tudtam az otthonunkban hat év után felbukkanó 38 éves férfi látványával. Úgy éreztem, helyreállt az idő természetes rendje.

De mielőtt folytatnám, el kell mondanom röviden apám korábbi történetét. 1910-ben született, s kisgyermekkorában ő is találkozott a halállal, egy rendkívül súlyos scharlachfertőzés következtében. Ezt a sok gyermek halálát követelő kórt nálunk skarlátnak, magyarul vörhenynek nevezték, s egy streptococcus baktérium okozta. Amikor másfél éves apám magas lázzal a gyermekklinikára került, már reménytelenné vált a helyzete a szövődmények, a mérgezés, szepszis folyományaként. Szülei, az én nagyszüleim látogatásakor már meg sem akarták mutatni a gyereket, nagy sírásukra egy üvegajtó mögül vethettek rá egy búcsúpillantást. Aztán ott maradtak zokogva. És akkor arra jött egy orvos, alkalmasint főorvos lehetett, akit feltehetően megérintett a jelenetből áradó fájdalom, s vigasztalón érdeklődött, noha bizonyára tudta, mi a helyzet, bőségesen volt erre vonatkozó tapasztalata. Egy-két együttérzést kifejező szó után továbbment. De néhány perc után visszajött, s a még mindig ott sírdogáló szülőkhöz fordult, mondván, hogy esetleg lenne még egy esély: létezik egy orvosság, ami új dolog, nincs is igazán kipróbálva náluk, alkalmazása tehát kockázatos, de ha beleegyeznek, talán megmenekül a fiúcska. (Valószínűleg a Moser-szérumról volt szó.) Nagypám beleegyezett, nagyanyám, aki süketként semmit nem hallott a párbeszédből, de segítő szándékot olvasott le a doktor arcáról, szintén. Három kisgyereken próbálták ki a szérumot, kettő belehalt, apám, aki még időben kapta, életben maradt.

A negyedik elemi után, 1920-ban megpróbálták a szülei apámat gimnáziumba íratni, de nem vették fel. Erről később azt mondta, hogy őt ott idegennek tekintették, és dacossá tette a cisztercita atyák hideg mosolygással kísért leereszkedő viselkedése. Nem értette, mit kérdeznek tőle, mert nem is akarta megérteni. Szóval nem felelt meg. Pedig apám értelmes ember volt, például kiválóan sakkozott, egy ideig járatta a *Sakkélet* című lapot, én még úgy sem tudtam megverni, ha királynő vagy bástya-husár előnyt adott. Hívták a városi bajnokságba, de nem mozdult el a varrógépétől. Viszont többen is jártak hozzá játszani. – Tehát szabóinas lett belőle tizenkét éves korában. Hajnalban kelt, elgyalogolt Móré Fülöp utcai lakásuktól a Király utca közepén működő szabóságba, esőben, szélben, téli fagyok idején is (megspórolta a villamospénzt, amit kisebb keresményeivel együtt hiánytalanul átadott az anyjának), ott először is fát vágott, szenet hordott, befűtött, hogy mire a segédek hétre megérkeznek, meleg legyen a műhelyben. Alaposan kihasználták, mint általában az inasokat, futtatták ide-oda, ő vitte haza, azaz „liferálta” az elkészült munkákat, de mivel szorgalmas volt, megtanulta a szakmát, és segéd lett. Később felszabadult, így mondták, ha valaki segédből mester lett, s ő vált a családfenntartóvá. Munka után sportolt, középtávfutásban és gátfutásban területi és országos bajnokságokban is szerzett érmekeket. Őrzök egy fényképet, amelyen a verseny győzteseként, széttárt karokkal, „mellbedo-

bással" ér célba a PAC pályán rendezett versenyen. Nagyon tehetséges atlétának tartották. De a varrógép e téren sem engedte kibontakozni. Aztán jött a háború, meg a hadifogság. 1945. április 1-jén esett fogságba Körmendnél, s meg sem állhatott Szaratovig. A gyéren fennmaradt dokumentumok szerint a 3228-as számú hadifogolytáborban dolgoztatták. Onnan három év szigorú fogság után bocsátották el, a papírok szerint egy köpenyben, „kopottas, de azért még használható ruhában és viseltes bakancsban”. És fertőző betegségekkel. A hadifogságból hazatértek számára Debrecenben, 1948. március 23-án kiállított igazoláshoz csatolt orvosi lelet szerint idehaza légúti fertőzés, vesehurut, sőt még malária ellen is kellett kezelni. Az igazoláshoz kézzel írt jegyzet szerint 1948. június 15-én, ekkor már itthon volt Pécsen, 120 forint gyorssegélyben részesült.

Ez volt az apám, akinek a megérkezését az álmod előre jelezte. A júniusi tanévzáró ünnepemen már részt vett. Ennek során Miriam nővér kézen fogva odavezetett anyám mellett álló apámhoz, akit, apácától szokatlan mozdulattal, megölelt. Ezzel jelképesen egyesítette a családot. De ez egyúttal a búcsúja is volt tőlünk, tőlem.

*

Nagyon nehéz egy műhelyt ennyi év után újraindítani. Ebben apám segítségére volt P. úr, akinek (akkor még) jól menő ruházati boltja volt a belvárosban, s öltönyöket rendelt apámtól. Igaz, ezeket kétszer annyiért adta el, mint amennyit apámnak fizetett, de nélküle még nehezebb lett volna a helyzetünk. Aztán lassan életre kelt a szabóság, bár a lehetőségek korlátozottak voltak. Segédet nem tarthatott (vagyis nem adhatta tovább a mesterségbeli tudását, mert ez „kizsákmányolás” lett volna), különálló, a lakáson kívüli műhelyt is csak jóval később nyithatott a Petőfi utca 59.-ben. Napi tizenkét órát dolgozott, reggel héttől este hétig. Amikor most a műhelyét néhány szóval bemutatom, összemósódnak bennem a Hadapród (Honvéd) utcai és a Petőfi utcai műhely emlékképei. Voltak állandó látogatói, mint egy klubnak. Gyakorta ott volt B. úr, a borbély, aki, bölcselkedő hajlamú ember lévén, szerette a túlvilági élet kérdését firtatni, és K. bácsi, a villanyszerelő, aki többször is megjósolta, hogy a gépek ki fogják szorítani az embert az életből (mindketten dolgoz, szorgalmas emberek voltak), s gyakran betoppant a nyugdíjas S. tanár úr, aki tragikus sorsú magyar költőkről tartott rögtönzött előadásokat, Katona Józsefről, akinek tehetségét megette a kiskunsági pusztaság és a homoki bor, József Attiláról, aki végül elhagyatottságában vonat elé vetette magát, s Kölcseyről, akinek megdobálták a koporsóját azok a népek, akikért az életét áldozta, s megírta nekik a Himnuszt (ezeket az információkat tőle hallottam először). És gyakori vendég volt P. bácsi, a kőműves. Legalább is ő ezt állította magáról. Apám egyszer megbízta azzal, hogy a szomszéd háznak az udvarunkat lezáró magas, csupasz téglafalát vakolja be. P. bácsi neki is fogott a műveletnek, előbb, mint magyarázta, „rendezte a terepet”, felállványozta a falat, ami elég ingatagnak bizonyult, P. bácsi egyszer le is esett róla, mert a deszkapalc, amin állt, kimozdult a helyéről, szerencsére az udvarunkon álló kajszifa odanyúló ágaiban meg tudott kapaszkodni. De végül is elkészült a vakolat, P. bácsi büszkén szemlélte s mutatta nekünk munkája eredményét. Az udvarunk tényleg

világosabb lett – az első nagyobb esőig, amely szépen lemosta a falról a rákent vakolatot. Hiába, csóválta a fejét P. bácsi, ez a mai homok és ez a mai mész már nem az igazi. Jóvá akarta tenni a kudarcát, más, szerinte békebeli homokkal és mésszel, de sikerült erről őt lebeszélni. Egyébként én nem értettem, hogy a szomszéd ház tűzfalával miért kellett nekünk foglalkozni. „P. bácsinak szüksége volt egy kis pénzre”, mondta apám, „de nem akarta *csak úgy*, adományként elfogadni. Hát, gondoltam, hadd csinálja.” A műhely látogatói közül még a Világjárót említtem, aki, amíg lehetett, sokfelé járt, állítólag három felesége is volt neki különböző országokban. Ha ez szóba jött, ő tagadta a dolgot, de sejtelmes mosolyával mintegy igazat adott a szóbeszédnek.

Én nem nagyon vettem részt ezeken az „iparos klubdélutánokon”, mert el voltam foglalva a könyveimmel, akkoriban váltam szenvedélyes olvasóvá, mondták is, hogy az *úrfi*, így neveztek, lenéz bennünket. Ez nem így volt, ám én valóban otthonosabban éreztem magamat a közelünkben lakó Kaál néni ódon bútorokkal teli szobájában. Kaál néni, akinek Thekla volt a keresztnéve, nagyanyám barátnője volt, távoli rokon. Finoman púderezett és gondosan festett arca, halvány rózsaszín ajakpírja, diszkrét fülbevalója, jobb időkre emlékeztető csipkés ruhái szimpatikussá tették őt számomra. Kaál néni kedvesen leültetett, ha meglátogattam, teával és süteménnyel vendégelt meg, és mesélt nekem Pepi nénről (látod, az a szekrény még Pepi nénié volt, fűzte elbeszéléséhez), s beszélt fiatalon elhunyt férjéről, a pesti színiiskola büszkeségéről, aki Pepi néni fia volt (nagyon hasonlítasz rá, tette hozzá). Pepi néni, szegény, színész nő volt, különböző társulatok kedvence, szerencsére nem érte meg fia halálát, maga is korán vált a tudóvész áldozatává. Megrendülten hallgattam a mesét. Azt is megtudtam, hogy Pepi néni férje, ő is Nagy névvel, földbirtokos volt, s mint erről értesültem, úkapai szinten ágazott el a mi „vérvonalunktól”, s idős korában szeretett bele Pepi nénibe, akitől gyermeke született, Kaál néni későbbi férje. Kisfiam, szokta mondogatni Kaál néni, te tisztára az én drágámat formázod, gyerekkori képére emlékeztetsz engem, hát tudjál a családnak erről az ágáról. Kaál néni által ily módon egykori családtagokkal gazdagodtam, akik iránt valami különös vonzalmat éreztem. Ennek a történetnek a hitelét a tárgyi emlékek mellett a szokatlanul hangzó, egy másik létformára utaló Thekla név is garantálta számomra, pedig akkor még nem is olvastam a *Wallensteint*.

A műhely lassan beindult. Apám szépen, megbízhatóan dolgozott, aminek híre ment. A „kuncsaftok” a társadalom különböző rétegeiből kerültek ki. A hozánk be-benéző T. ezredes, a régi hadsereg tekintélyes tisztjét a néphadseregből elbocsátották, mindenétől megfosztották, ki is telepítették családotól. Amikor visszakerült, disznóhizlalással foglalkozott, gyakran lehetett látni szálas katonaalakját, amint targoncát húzva szállította malacainak a sörgyárból a moslékba keverendő, kifőzött sörárpát, sörtönkölyt, amit, lehet, hogy helytelenül, trébernek (trébernek) neveztek. Emlékszem C. úrra, aki mindig büszkén hangsúlyozta, hogy ő független agglégény, aki kávéházi életet él, jóllehet, mint beszéltek, éppen akkoriban hajtotta asszonyi igába a fejét. H. bácsi is eszembe jut, aki félbetört cigarettákat szívott takarékosság céljából, és nyelvjárási kifejezések szófejtésével foglalkozott, tőle tudtam meg, mi az összefüggés a Somogyban gyakran hallott *rosseb* és a *roszféreg* szó között, s mit jelent a *bakafántos* kifejezés. Zs. úr

mindig sakktáblával érkezett, s míg apám vasalta a készülő ruhát, a vasalópárna mellé helyezett készlettel több mérkőzést is lejátszottak, s közben megbeszélték a Botvinnik–Bronstein világbajnoki döntő eseményeit. Ezek a kispolgárok és a hozzájuk idomult, elszegényedett, korábban jobb napokat látott tisztviselők leggyakrabban „fordítást” rendeltek, vagyis az egyik oldalon már elhasznált kabátot, felöltőt a szövet másik oldalával kívánták megújítva tovább hordani. Ezzel a munkával majdnem annyi vesződés volt, mintha újat szabattak volna, de a spóroláson kívül anyagtakarékosság szempontjából igen praktikus dolog volt. A „fordítás” az akkori világ jellegzetes szabászati műfaja volt. De másféle munka is volt szép számmal, anyámnak a háztartás és a két kosztos diák ellátása mellett gyakran be kellett ülnie apám mellé segédnek.

És feltűntek a műhelyben az új rend képviselői is. T. Ilus, aki régi mozgalmi nő volt, s igyekezett mindenkinek segíteni. Időseknek még be is vásárolt, ha kellett. Egy újdonsült párttag pedig, aki valami „fejtágítón” hallott kifejezéssel azt mondogatta, hogy Nagy úr, maga fontos munkát végez, csak hogy ennek nincs perspektívája, mert „maszakként” munkálkodik, nem pedig szövetkezetben. Ő a kérdéses szót *prespektívának* ejtette, s ez rajta is maradt. Egyszer Z. elvtárs is belépett a műhelybe a feleségével. Tudtuk, hogy ő régi kommunista, akit a Rajk-per kapcsán bebörtönöztek. Szabadon bocsátása után megtört alakjához kellett igazítani szerény ruhatárát. Apám észrevette, hogy az ujjai csonkák, a körmei deformáltak, töredezetek, némelyik hiányzott is. Felesége észrevette apám csodálkozó pillantását, mire kitört. „Nézze meg, Mester úr, mit csináltak vele az elvtársai! Megkínózták, a veséjét levették, bordáit eltörték. Mert néhány dolgot kifogásolt. Pedig neki volt igaza.” Z. elvtárs azonban közbeszólt: „Hallgass, Margit, te ezt nem érted. Nekem a Párttal szemben nem lehetett, soha nem is lehet igazam. Azt hittem ugyan, de tévedtem. Magasabb távlatból nézve.” Ezzel aztán megint a perspektívához jutottunk.

Ki ne felejtsem a műhely cégtáblájának ügyét. Szép, fehér, téglalap alakú, fényes zománcú tábla volt, melyen apám neve alatt sötétkék színben ez a nagybetűs felirat szerepelt: ANGOL ÚRI DIVAT SZABÓ. Egyszer azonban a „prespektívás” ember azzal jött, hogy az *angol* szót könnyen félreérthetik az emberek, merthogy az angolok imperialisták. A Béketábor ellenségei. Apám megjegyezte, hogy ez egy szabászati stílus, neki semmi köze az imperialistákhoz, sőt ő három évig az oroszoknak dolgozott Szaratovban. Ám a beszélgetés után egy fekete ragasztószalaggal mégis eltüntette a kifogásolt kifejezést. A cégtáblán három szó maradt: ÚRI DIVAT SZABÓ. De hamarosan ezzel is baj lett. Jöttek a KIOSZTÓL, a mértékkönyvet ellenőrizni (minden vállalt munka a megrendelők adatai szerint benne van-e), és figyelmeztették apámat, hogy most új világ van, nincsenek már *urak*. Megint előkerült a ragasztószalag: DIVAT SZABÓ, erre csonkult tovább a felirat. Azt hittük, ezzel már nem lesz baj. De lett. Merthogy a *divat* lejárt érvényű kifejezés, divatozni kispolgári szokás, jegyezték meg néhányan fejcsóválva, nem felel meg a szocialista elveknek. Ez a szó is el lett tüntetve. Maradt tehát ez az egyszerű közlemény: SZABÓ. Apám megjegyezte, hogy igazából ezzel is bajuk lehetne, mert magán kisiparosként ő nem illik a rendszerbe, legfeljebb megtűrik. Mindenesetre azt a maradék szót már semmiképpen nem fogja eltüntetni, jelentette ki. Szerencsére nem is kellett.

Mindeközben a család magánéletében súlyos krízis következett be. Ezt akkor alig éreztem, mert nálunk hangos szó, veszekedés nem volt. (Igaz, érzelmeiket feltáró, kérdéseket tisztázni akaró beszélgetésekre sem került sor.) De egyszer apám váratlanul odavágta az ollót, és zokogásban tört ki, amit igyekezett elfojtani. Ezt a szokatlan, engem megdöbbenítő gesztust összekötöttem azzal az eseménnyel, hogy hét-nyolc nappal korábban anyámat mentők szállították a szülészeti klinikára. De már hazajött. Aztán megtudtam tőle, hogy született volna még egy gyermeke, egy kisfiú, az én öcsém, de amikor világra jött, már halott volt, s az orvosok nem tudtak rajta segíteni. Ezt a hírt hallva, megborzongtam. Ma is végigfut hátamon a hideg, ha belegondolok. Engem György doktor vissza tudott hozni ebbe az életbe, neki, szegény öcsémnek, ez nem sikerült. László lett volna a neve. Anyám egész életében hordta ezt a keresztet. Halála után előkerült a nekem szánt önéletrajzi feljegyzése, amelyben ezt olvasom házasságának eseményei sorában: „Hét évre rá [húgom születése után, vagyis 1950-ben] halva született egy kis fiam! Nagyon fáj, fáj a mai napig is.” Később még egyszer viszszatér erre rövid krónikája során: „Ekkor született halva a kis fiam!”

Apám soha nem beszélt erről. Pedig az ő vesztesége talán még nagyobb lehetett. Bizonyára várt egy másik fiúra, aki más, mint én, aki nem húzódna mindig félre, aki nem a könyveket bújná folyton, s akit nem lehetett volna *úrfinak* szólítani. Belátom és megértem ezt. De hát be kellett érnie velem. Csak annyit jegyzek meg, hogy amikor világossá vált, hogy igazából engem csak az irodalom érdekel, és a bölcsészkarra készülök, arra kért, írjam össze leendő „szakmám” legfontosabb könyveit, folyóiratait, hogy megrendelhesse azokat számomra. Csak ezzel tud segíteni nekem. Így is történt. Attól kezdve a legfontosabb szakkönyvek mellett az irodalmi folyóiratok a *Kortárstól* az *Új Írásig* és a *Nagyvilágig* az ő Petőfi utcai műhelyébe érkeztek. Ehhez haláláig ragaszkodott.

*

Elmondok röviden még két történetet. Nem akartam erről írni, nem is tartozik a diákkor időbeli keretei közé, de mégiscsak része apám történetének, és az enyémnek is, és – ahogy írtam már – az emlékirat egyféle gyónás is. Hát akkor legyen. A hetvenes évek elején apám megbetegedett. Súlyosnak látszott az eset, vért hányt, nagyon legyengült, s ő, aki soha egyetlen munkanapot sem mulasztott, beletörődött, hogy kórházba vitessük. Az Orr-fül-gége klinikán került sorra az első vizsgálat, amelynek eredménye lesújtó volt. Két orvos is vizsgálta, jól ismertem őket, s közölték velem, hogy sajnos gégerákról van szó, valószínűleg áttételes. Mondták, hogy a gyomrot is megtükrözik még, ez körülbelül egy óráig tart, addig ne ücsörögjek itt, az ilyenkor nem tesz jót, inkább sétáljak egyet. Mindez nagyon váratlanul ért. Úgy is mondhatnám, nem voltam felkészülve rá. Elindultam a Széchenyi tér felé, s mivel nem volt kedvem presszóba, cukrászdába beülni, az Irgalmasok templomát választottam. Leültem a jobb oldali Szűz Mária oltár, voltaképpen bensőséges hangulatú kis kápolna egyik padjára. Nem imádkoztam. Kikapcsolódtak az érzékeim, s megindult bennem az emlékek áradása. Amikor felmerült a tudatomban az a jelenet, amikor apám egyszer arról beszélt, hogy kora reggel, amikor a Hal József utcából (akkor már ott laktak a

szüleim) megy a műhelye felé, a József Attila út végén, szemben velem, kel fel a nap, este pedig, amikor hazafelé tart, az utca másik végén éppen nyugszik le, s ő olyankor úgy érzi, apró részecskéje valami nagy egésznek. Ez jutott szembe, s ennél az emléknél kicsit meg is álltam. És akkor mintha egy hangot hallottam volna, egy női hangot. Olyan valóságos volt ez a hang, hogy körülnéztem, kerestem a hang tulajdonosát, de egyedül voltam. A főhajóba is kipillantottam, de ott sem láttam senkit. A hang belülről jött, s azt mondta, hogy „meggyógyult”. Hallucináció volt, állapítottam meg, a szorongó lélek elhárító gesztusa. Amit a hallani vélt ige múlt idejű alakja is jelzett: jövőbeli remény helyett befejezett tényről közölt. Visszatérve a klinikára, alig ültem le a vizsgáló előtti várakozóban, nyílt az ajtó, mindkét orvos kilépett, s arcukon a csodálkozás kifejezésével, zavartan kértek elnézést tőlem, hogy megijesztettek, de semmi nyoma annak, amit oly határozottan látni véltek, megtévesztették őket a műszerek, ez sajnos előfordul, ne haragudjak, mondták fejszóval.

Tizenöt évvel később apám valóban súlyosan megbetegedett. Egy rosszul sikerült operáció csak súlyosbította helyzetét. Hetvenhetedik évében volt, s a mi családjában a férfiak ilyenkor szoktak elmenni. (Én már megtörtem ezt a hagyományt.) Az Urológiai Klinikán feküdt, s lassan tudomásul kellett venni, hogy haldoklik. Amikor utoljára meglátogattam, nem volt eszméleténél. De úgy látszik, megérezte, hogy leültem az ágya szélére, kinyitotta a szemét, felismert, és ölelésre nyújtotta felém erőtlén karját. Ahogy közeledtem hozzám a keze, megláttam, hogy az ujjai szennyesek. Nem kerülgetem a szót: ürülék nyoma látszott rajtuk. Erre önkéntelenül elhúztam a fejem. Apám szemében ekkor kihunyott a fény, karja a takaróra hullott. Többé nem tért magához. Éjjel meghalt. Én pedig azóta cipelem az elmaradt ölelés terhét.

A Makár 1.

(Fehér cseresznye) Ottó! – A kiáltás a felső kerítés mögül hangzott, a mögöttem lévő kert nem volt közvetlenül szomszédos a mi udvarunkkal. Tudtam, hogy C. Pityu hív, de nem válaszoltam. Vázlatkönyvemmel az ölemben a kisasztalnál ültem a kajszifa alatt. „Utaztam.” Persze, képzeletben. Mikor a Barcsra menő, illetve onnét Nagyatádra tartó személyvonat az egyes megállóhelyeken várakozott, alkalmam volt vázlatkönyvemben felskiccelni, emlékeztetőül, az állomásépületeket. Otthon aztán kidolgoztam, színekkel is elláttam a rajzokat. Ez volt a képzeletbeli utazás. A középírói indóház mellé azt a két határórt is rárajzoltam a képre, akik legutóbb bejöttek a vasúti fulkénkbe, s utazásunk célja felől érdeklődtek. Határsáv, mondták. „Hazamegyünk”, válaszolta kérdezősködésükre anyám, mert ő mindig *hazament*, ha Nagyatádra utazott. Szóval én a rajzaimmal bajlódtam, s inkább hallgattam. – Ottó! Ismétlődött meg kisvártatva a kiáltás, s a kerítés fölött megjelent C. Pityu feje. Érik a fehér cseresznye, gyere, kóstold meg. Hozhatod a vázlataidat is. Ennek a gyümölcsfának valóságos legendája volt. Tavasszal gyönyörűen virágzott, nyárra beértek ízletes termései. A fehér (valójában sárga) cseresznyék. Rá is jártak a környékbeli gyerekek, gyorsan leszüretelték a kis gyümölcsöket. Sietni kellett, hogy ne előzzenek meg bennünket.

Fogtam hát az ezúttal Középrigócnál nyitva maradt füzetemet, s átmentem a szomszédba. Áthaladtam az utcát és az udvart összekötő félhomályos alagsori folyosón, fellépkedtem az udvarra vezető lépcsőn, végigmentem az udvaron, majd egy újabb lépcső fölvezetett a kertbe. Ott állt előttem a nevezetes fa. Ahogy mentem feléje, nem láttam senkit, ez furcsa volt, s különösnek találtam a csendet. Amikor kinyújtottam a kezemet, hogy leszakítsak egy csábító kis gyümölcsöt, hirtelen egy kötél szorította meg a mellemet, és felharsant a rejtekhelyükről előrohánók C. Pityu és H. Feri diadalordítása, akik a hátamon gyorsan megkötötték a pányvát, majd azzal a fa törzséhez kötöztek. Azt hittem, játékról van szó, még ha kicsit durva is. De aztán C. Pityu eltorzult arcú kiáltása kijózanított, még kancsalított is hozzá: „Megvagy, te áruló! Így járnak a Láncos Kutya bérencei!” A Rajk-per idején nem volt kétséges, hogy C. Pityuék kémet fogtak bennem. Fő bizonyítékul a vázlatkönyvem szolgált, amelyet már korábban is gyanakodva nézegettek, most pedig kitépték a kezemből. Azt állították, Barcstól Pécs felé olvasva a helységek nevét, hogy ezzel akartam mutatni a határon túlról érkező ellenséges csoportnak a Pécsre vezető utat. És a rajzaim – ez volt a fő érvük – titkos búvóhelyeket jelölnek meg számukra. Szólni sem tudtam az ámulattól, amit természetesen „bűneim” bevallásának tekintettek. De most kivallatnak engem, lelepleznek, leszámolnak az olyan áruló bérencekkel, mint én – közölték, s botokat ragadva felém közeledtek. Súlyosbította helyzetemet, hogy mivel C. Pityu eltorzult arcú, dühös kancsalítása szorult helyzetemben is komikusnak, mármár viccesnek tűnt, akaratlanul is elnevettem magamat. Ez végképp dühbe hozta bíráimat, vadul kiáltozni kezdtek. Ez volt a szerencsém. Mert a nagy zajra feljött a lépcsőn C. Pityu nagymamája, s véget vetett a leszámolásnak. Levette rólam a kötelet, s szelídebb játékra intett bennünket. És akkor mintha szétfeszített volna valami gonosz varázs. Újra szomszéd gyerekek lettünk. Közösen szedtük a fehér cseresznyét. A kémügyből csupán annyi maradt, hogy C. Pityu, amint egy magot kiköpött, felém fordulva azt suttogetta: „Figyellek.” Nem tudtam eldönteni, hogy komolyan beszél vagy viccel.

(A karácsony eltörlése) Egy ideig még a régi, megszokott épületben folyt (úgy, ahogy) a tanítás, de aztán átkerültünk a város török uralom alóli felszabadításában jeleskedő ezredesről elnevezett Makár úti épületbe. (Ma: Alkotmány út 38.) Ez a század elején épült kétemeletes, neoreneszánsz stílusú épület a pécsi népiszkolai oktatás egyik büszkesége volt, vagy inkább: lehetett volna, ám amikor mi odakerültünk, eléggé elhanyagolt állapotban volt. A tiszta, rendezett Pius után ridegnek, zordnak tűnt. Furcsa volt, hogy télvíz idején óra közben bejött a fűtő, és nagy robajjal megrakta a kályhát, a gyerekek egy része pedig elhanyagolt, piszkos ruhákat viselt, nem használt zsebkendőt, és volt, aki egészen a havazás beálltáig mezítláb járt. Az órák végét K. bácsi, a pedellus kisebb harangnak is beillő kolomppal jelezte. (Ez különben tetszett nekünk.) Nem éreztem otthon magamat, s a Piusból szakadtak mind így voltunk ezzel. Sőt, az első benyomások kifejezetten taszítottak bennünket. Az iskolaudvaron rendezett tanévnyitón az emelvényt vörös drapéria borította, de vörös volt az ormóttan díszlet egésze, még a háttérfüggöny is. A szónoki asztal mögött, ezt is vörös terítő fedte, hatalmas felirat „ékeskedett”: ÉLJEN A DISZ. Amit nem értettünk. H. Laci próbálta

megmagyarázni: az egész udvart díszbe vágják, és most örülnek ennek. (Később mindig volt egy-egy aktuális felirat.) A beszédeket sem értettük, mert miközben feltűnően sokszor használták a béke szót, ezt háborús kifejezésekkel társították: béketábor, békeharc, menetel, előretörés, égzengés, effélék. Ez meglepő volt számunkra. (Mondta is dörmögve D. Feri: lesz itt még olyan békeharc, hogy kő követ nem marad.) De a három egymásra illesztett, síkban jobb felé elmozdított arcképet már ismertük. A Pius puritán méltósága után mindez szinte komikusnak hatott. Később azonban ez az új stílus már egyáltalán nem tűnt viccesnek.

Karácsonyi ünnepségre készültünk. Délután a Pius templomban az oltár mellett álló fenyőfát díszítettük a Hadapród utcai indiánok néhány sekrestyei szolgálatot ellátó tagjával. Sietnünk kellett, mert a betlehem berendezése, a jelenet beállítása a Szent Családdal, angyalokkal és pásztorokkal, istállóbeli állatokkal, bárányokkal különös gondosságot igényelt, nagyon elment az idő, rohanunk kellett a Makárba, nem akartunk elkésni. A tornateremben rendezett karácsonyi ünnepség meglepő módon azzal kezdődött, hogy a főrendező, P. úttörővezető bejelentette, hogy ennek itt most az a neve, hogy „fenyőfaünnep”, mert karácsony nincs többé, azt az egész históriát csak a papok találták ki. A műsorból csupán arra emlékszem, hogy jöttek az amuri partizánok, menekültek a verve futó kozák atamánok, a folyónál szegény Dunyjuska állt, a sűrű erdőben pedig nem szólt a csalogány, a csa-ha-lo-ho-gány. Végül P. úttörővezető meghatottan arra kért bennünket, hogy énekeljük el vele együtt közösen Sztálin elvtárs kedves dalát, a Szulikót. Volt, aki már ismerte a dallamát, akadt, aki a szövegét is tudta. Aztán mentünk hazafelé. Énektörédek zsongtak bennünk. „V liszú ragyilasz Jolocska...” „Fel nagy öröme, megszületett...” – Az említett úttörővezető lelkes híve volt az új rendnek, ami abban is megmutatkozott, hogy tanórák közben többször is szinte ránk törté az ajtót, s az oktatást megszakítva rögtönzött előadásokat tartott a háborús uszítókról (akiket majd a békeharcban le fogunk győzni), s leleplezte a gonosz tőkéseket, akiket meg is kívánt nevezni, ám minthogy Rockefeller bankár nevének buktatói meg-megbotoltatták a nyelvet, végül Morgannál kötött ki. Több ilyen fellépése után el is neveztük őt „morganos” úttörővezetőnek. A jelzőből később *margarinos* lett.

(Tanárokról) A Makárnak jó tantestülete volt, ezért is lett a (Pius épületeiben) megalakuló Pedagógiai Főiskola gyakorló iskolája, ami tovább emelte a tanítás színvonalát. És változatossá tette, mivel az óráikra általában alaposan felkészült hallgatók vizsgatanításai során többféle tanári-emberi egyéniséggel, módszerrel ismerkedhettünk meg. Élénk figyelemmel kísértük a bemutató tanítások alakulását, mintha színházban lettünk volna, ahol mi nemcsak nézők voltunk, hanem a folyamat résztvevői is. Erre még visszatérek. A készségi tárgyakat nagy gonddal tanították. Ismert rajztanáraink voltak, köztük Soltra Elemér, aki a forgástestek (konkrétan köcsögök és vödörök) rajzolgatása mellett a képi fantázia működésének is szívesen teret adott. Énekórákon a Kodály-módszert alkalmazták, de a népdalok (Bartók szavával: parasztdalok) iskolai példatára eleinte kissé egyoldalú volt. Az olyan dalok népi humora, mint a „Megfogtam egy szúnyogot, nagyobb volt egy lónál”, vagy a kövér és sovány „komámasszony” perlekedése, városi miliőben kevésbé érvényesült, nevetés helyett inkább kinevetést, hogy ne

mondjam: kiröhögést váltott ki a kamaszlelekben. De amikor a „Mögöltek egy legényt, hatvan forintjáért...” került sorra (amelyről Bartók oly lényeglátó szakszerűséggel szól egyik tanulmányában), megtörtént a beavatásunk: beléptünk zenei anyanyelvünk pentaton világába.

Három pedagógus arca jelenik meg előttem, különböző időmetszetekből, emlékeim belső rendje szerint. Az egyik arc Tantó Pista bácsié (ő kérte, hogy bácsinak szólítsuk, ne urazzuk), aki az érzelmekre alapozó Pestalozzi-féle pedagógia jegyében egészen családi viszonyt alakított ki a diákjaival. Sőt, valami különös átlényegülést végrehajtva egész valójával azonosult az osztállyal. Ha például azt mondta, hogy, gyerekek, fázik a jobb vállam, azt jelentette, hogy valamelyik gyerek a jobb oldali padsor szélén fecseg, nem figyel. A rendetlenkedőt ilyenkor, ha kellett, társai figyelmeztették: nem hallod, fázik a Pista bácsi, mire az illető észbekapott. Mindenkinek volt egy jelképes pontja Pista bácsi átszellemült alakján. Én valahol a bal kulcscontjánál helyezkedtem el. (Amikor jó néhány évvel később az én egyik főiskolai vizsgatanításomra került sor az ő osztályában, reggel hatkor fölverte a házunkat, mert tudta, hogy elalvós gyerek vagyok, reggel nyolckor Petőfi *Alföldjét* kell tanítanom, nehogy elkéssek. Nem is tárgított a kapunkból addig, míg anyám esküszóval nem vallotta, hogy már felkeltem.)

A másik arc a Vihardámé. Régimódi ruhái, kalapjai alapján neveztük így, s mert mindig sietve, gyorsan lépkedett, s rendszerint jól odavágta az osztálynaplót a tanári asztalra. A tananyaggal nem foglalkozott, mégis sokat tanultunk tőle. Óra elején rendszerint közölte, mi lenne a lecke, de neki, tette hozzá, van egy kedves költője, inkább arról beszélne: Berzsenyi Dánielről. És elkezdte felolvasni *A közelítő tél* című verset. Döbbenet hallgattunk. Ugyanis egyetlen szót sem értettünk a szövegből. De ő, úgy látszik, számított erre, s elkezdte soronként venni a szöveget. „Hervad már ligetünk”, na, ez mit jelent, kérdezte. Ősz van, mondta valaki. Ő ezzel a válasszal nem érte be: Pontosabban? Hervad a liget, válaszolta egy másik gyerek. Igen, de ez nem akármilyen liget, valami közünk van hozzá. *Ligetünk*, szolt egy harmadik. „Bizony”, fűzte hozzá a mi Vihardámánk, „itt valami most már elhervad, elpusztul, ami a miénk”. Ez is beavatás volt, mint a pentatónia és a kvintváltás. Néhány szót értelmezett még, aztán újra felolvasta a verset. Most már értettük. Talán meg is értettük. Ezzel a rögtönzött Berzsenyikurzussal (a következő órákon még jött a *Búcsúzás* és a *Levéltöredék*) többre mentünk, mint ha (az iskolavezetés által ajánlott) *Guszev-ügyet* tárgyaltuk volna, amit a Vihardáma könyörtelenül mellőzött. A magyar szabadságharc mellett kiálló és hat társával együtt Minszkben kivégzett orosz kapitány arra volt hivatva, hogy ellensúlyozza a szabadságharc leverésének orosz brutalitását. Sokan hitelt adtak Illés Béla történetének, még kormányküldöttség is szerveződött, hogy „hazahozzák” a hős, ám soha nem létezett őrnagy (akkor már őrnagy volt) nem létező hamvait. De a Vihardáma nem hitt az írónak, s mi több, a szövegének sem. Tolsztojnak viszont hitt: tollbamondás gyanánt Miklós cár leírásának szövegét választotta a *Hadzi Murat*-ból. Ennek egy mondatát feljegyeztem: „Szilárdul meg volt győződve róla, hogy rendelkezései, akármilyen értelmetlenek, igazságtalanok és logikátlanok is magukban véve, egyszeriben értelmessé, igazságossá és összefüggővé válnak azáltal, hogy ő, Miklós az, aki rendelkezik.” – Ez volt a

Vihardáma, akit szerettünk a Berzsenyijével. Sajnáljuk, hogy elkerült az iskolából. Valódi nevét nem tudom, elvitte magával.

Muszty Lászlóról tudtuk (akivel később szakvezető tanárként is találkoztam), hogy baranyai népmondák gyűjtésével foglalkozik. Egy tanulmányi kiránduláson elmesélte nekünk a Jakab-hegyi babás szerkövek, a kelta földvár és a pálos kolostorrom történetét, amivel megelevenítette számunkra a múltat. A Zsongorkő mondája különösen tetszett nekünk. Az áruló Török Béla és a vitéz Zsongor Laci romantikus története, Balog Marika elrablása, majd kiszabadítása megragadta kamasz fantáziánkat, a vágatva menekülő szerelmespár drámája, s végül a halálos mélybe ugratás a szikla pereméről sokáig bennünk maradt. Muszty tanár úr eleven előadását érdeklődve hallgattuk, ilyenkor egyébként megfontolt, hűvös beszédmódja átforrósodott. Mégsem ezzel (és több más hasonló) előadásával maradt meg leginkább emlékezetemben, hanem azzal, hogy a Makár és a Belvárosi iskola tanárcsapatának futballmeccsét döntetlen állásnál az ő felhőfese döntötte el a Makár javára.

A hiányzó hittant a Pius templomban tartott foglalkozások pótolták valamelyest. Ministránsok lettünk, ami komoly előrelépést jelentett. Volt egy A/4-es méretű vékony fatáblánk, de lehet, hogy préselt papundekli volt, amelynek fényes, fehér felületén a latin miseszöveget lehetett olvasni. A pap szövegei, illetve a papi szövegek kezdő és végzavai pirossal voltak nyomtatva, a ministráns megszólalásai feketével. Ezeket kellett a ministránsnak, ha többen voltunk, a főministránsnak elmondani a mise cselekményének megfelelő helyén. Előbb kézben tartottuk a táblát, s olvastuk a kívánt textust, de hamar megtanultuk kívülről a latin szövegeket, s a táblát csak a biztonság kedvéért helyeztük az oltár lépcsőjére a csengő mellé, s ha szükséges volt, onnan puskáztunk. De később már erre a segítségre sem volt szükség, fejből tudtuk az egész miseszöveget. Minden mondatnak ismertük a magyar jelentését is, mert hittanórákon ezt is elmagyarázták. A mise valóban jelen idejű drámává változott számunkra, amelynek cselekményében mi magunk is részt vettünk.

Ötödik osztálytól oroszot is kellett tanulnunk. *Kellett*, s ez eleve meghatározta a tárgyhoz való viszonyunkat. Meg hát unalmas volt: szavakat magoltunk és élettelen mondatokat fordígtattunk, ahelyett, hogy a nyelv szellemével, a benne őrzött kultúrával találkozhattunk volna. Szerencsémre 1950 karácsonyán kezembe került a frissen megjelent *Orosz népmesék* című könyv (ez a nevezetes Afanaszjev-féle mesegyűjtemény alapján készült), amely valósággal elragadott engem. A józan, vaskosan reális magyar parasztnesék után ezek a varázsmesék a képzelet, a csodák világát hozták el számomra. Nem egyre ma is jól emlékszem. – Fedot, a cári lövész megment egy madarat, s ez gyönyörű leánnyá változik, aki a felesége lesz. Az asszony szépsége azonban veszedelmet hordoz Fedot számára, mert a cár el akarja venni tőle, ezért megoldhatatlan feladatokat tűz ki számára, például azt, hogy „Menj valahová, de nem tudom hová” (ez a mese címe), s hozz el valamit, de nem tudom, mit. A hőssel együtt töprengtem: hol van a nem tudom hol, és mi az a nem tudom mi? Felesége azonban segít Fedotnak: varázslabda, tudós varangy, csodadoboz áll szolgálatára, ez utóbbit, ha kinyitják, szépséges kertbe jutunk – csak úgy árad a meseszövő fantázia. Reméltem hát, hogy a mi Fedotunk legyőzi majd a gonosz cárt. Így is történt, s a cári lövészből

lett az új uralkodó. Fellélegeztem, majd újra kezdtem az olvasást. A *Mese Iván cárevicről, meg a szürke farkasról* című mese (erre később jöttem rá) a *Csongor és Tündéből* is ismert motívumokkal ejtett ámulatba, itt tehát egy ősi meseforrásra bukkantam Elena királylány révén, miközben felvonultak (ezt majd Propptól fogom megtudni) a varázsmesének a jellemző szerepkörei károkozóval, kereső hőssel és segítőtővel. Ahogyan nekem is váratlanul segítségemre jött ebben az orosz ügyben apám egyik hadifogoly társa, akit csak akkoriban engedtek haza, ám ő a többlet éveket az orosz nyelv megtanulására és az orosz irodalom megismerésére fordította. Csak így lehetett kibírni, mondta. R. úr asztalosként dolgozott egy Pécs melletti faluban, onnét járt be orvosi vizsgálatokra, s engem az udvarunkon álló kajszifa alatt elkezdett oroszul tanítani. Nem a nyelvet, persze, azt is, hanem bevezetett engem az orosz irodalom világába. Tőle hallottam először az *Anyeginről* meg a *Holt lelkekről*, elmesélte Raszkolnyikov történetét s részletesen ismertette Tolsztoj kaukázusi elbeszélését, a *Kozákokat*. Olenyin és Marjanka szerelmi története, akiket örökre elválaszt egymástól világuk különbözősége (Marjanka büszke kozáklány, Olenyin pedig szentpétervári ifjú, aki vonzódik ugyan a kozákok természetes életformájához, de azok az ő jó szándékával együtt is az idegent látják benne), miközben zajlik a csecsen hegylakók elleni harc. Az egymáshoz kötözött csecsen harcosok halálénekét szinte ma is hallom. R. úr tehát érdeklődő tanítványra lelt bennem. Egy alkalommal, erre jól emlékszem, könyvvel a kezében érkezett: ez a *Mai orosz dekameron* című kötet volt a Nyugat kiadásában, s ezt olvasásra nálam hagyta két-három hétig. Jurij Oljesa *Szerelem* című, a képzelet és a valóság határán járó elbeszélése tetszett a legjobban. Vszevolod Ivanov *A csecsemő* című novellája viszont zavarba hozott: a vöröskatonák megmentenek egy orosz csecsemőt, de ezt egy kirgiz gyermek élte árán teszik. Ezt az ellentétet nem voltam képes akkori magamban elkönyvelni. Ezt szóvá is tettem R. úrnak, aki nem válaszolt, csak hosszan nézett maga elé. Tekintetében számomra ismeretlen tudás rejlett.

(Unkas a Farkas-sziclán) Az úttörő mozgalom rendezvényein kénytelen-kelletlen módon vettünk részt. Az ilyenkor fellépő botcsinálta zenekar ütős hangszereinek sivalkodó lármája kellemetlenül s idegenül hangzott fülünknek. A közösen megnézett *Támadás 6.25-kor* című szovjet filmben pedig túl sok volt a lövöldözés és a „hurra”, s ez visszásan hatott az önfeláldozó katona történetében, aki saját testével fogja fel az ellenséges géppuskafészek gyilkos golyózaporát. Ha jól emlékszem, Alekszandr Matroszovnak hívták. Semmi egyebet nem tudtunk meg róla. Vértanú helyett csak egy bábut láttunk benne. Az iskolaudvaron tartott ünnepi rendezvényekhez mindannyian úttörő-egyenruhába öltöztünk. P. úttörővezető is, akit ilyenkor „pajtásnak” kellett szólítani, s aki ikszlábával és nagy hasával úgy nézett ki, mint egy nagyra nőtt napközis. Éva néni alakjának domborulatain viszont szépen megfeszült az egyenruha, s vállig érő fekete hajához jól illett a piros fagyúruával összefogott vörös nyakkendő. Kérésére vele együtt harsogva elénekeltük az aktuális mozgalmi indulót: „Egy a jelszónk a béke, harcba boldog jövőért megyünk...”

De a kötelező „úttörözés” helyett délutánonként szívesebben voltunk szabad indiánok. Az volt a mi játékunk, abban szerepelt a mi igazi csapatunk. A Had-

apród (akkor már: Honvéd) utcában tovább harcoltak az indiánok. A küzdelem később új helyszínen is zajlott. Csatangolásaink során ugyanis a Mecsek-oldalban egy különös sziklára bukkantunk: vagy húsz méter széles és hét-nyolc méter magas lehetett, fölötte a szerpentin kanyargott, előtte pedig egy lejtős, bokrokkal benőtt térség terült el. A Farkas-szikla (így neveztük) megmozgatta fantáziánkat. A spanyolok és az indiánok csatája, kiegészülve makárbeli gyerekekkel, eszményi helyszínre talált itt. Nem számháborút játszottunk, egymásra rohanva inkább birkóztunk, de ütni nem volt szabad. Az a csapat győzedelmeskedett, amelyik ki tudta tűzni a zászlaját a Farkas-szikla csúcsára. Minden játékos kapott egy nevet, én Unkas voltam, a mohikán. És nálam volt a zászlónk. A csata hevesen, váltakozó sikerrel folyt, de amikor egy alkalmas pillanatban a törzsfőnök felém kiáltott: *Unkas, menj!*, akkor futva elindultam, és ügyesen kigyózva a meglepett spanyolok között, majd a kőfalon kapaszkodva meg sem álltam a Farkas-szikla tetejéig, ahol hatalmas üdvivalgás közepette kitűztem a zászlót. Fentről büszkén végignézttem a csatatéren. Láttam a boldog indiánokat. És láttam, hogy egy fa mellett állva Emese kacagva tapsol. Ennek nagyon örültem. Vele jártam német különórára. Anyám ugyanis, mikor észrevette, hogy Dosztojevszkij *Szegény emberek* című regényét olvasom (R. úr ajánlotta), az „európai egyensúly” biztosítása érdekében német különórára járatott G. tanár úrhoz, aki grammatikai szabályokat magoltatott velünk, és ragaszkodott a gót betűs írásmóddhoz. Ez utóbbinak köszönhetően később nem okozott gondot számomra régi német könyvek olvasása. A ragozás és a szórend gyakoroltatását ellenben untuk. Egyszer G. tanár úr azt a példamondatot, hogy „En a kalapomat a fogásra akasztom” úgy találta mondani, hogy „a fogamra akasztom”, mire majd kipukkadtam az elfojtott nevetéstől. Láttam, hogy Emese is kínos helyzetben van. Önkéntelenül megfogtuk egymás kezét. Ez a kézfogás később gyakran megisméltódott séta közben, amikor hazakisértem őt az iskolából. Ő volt a tanúja a zászló kitűzésének. Intettem neki. Ő visszaintett.

A Makár 2.

(*Adriana megvédése*) Az iskolában időközben elkezdődtek a főiskolai hallgatók hospitálásai, gyakorló tanításai, s ezt mi többnyire szerettük. Én különösen kedveltem ezt a „forgósínpadot”, anélkül, hogy tudtam volna: a leendő tanár szemé figyelte már ezeket az órákat. Kettőre emlékszem leginkább. Az egyik hallgató – az *Egri csillagokat* olvastuk akkor – azt a kérdést tette fel óra elején, hogy szerintünk ki a regény főhőse: Dobó István vagy Bornemisza Gergely? Parázs vita alakult ki az osztályban Dobó, illetve Gergely főszerepét illetően, mindkét csoportnak bőven voltak érvei a maga álláspontja mellett, míg végül a hallgató felismertette velünk, hogy mi a különbség a *történet* és az *elbeszélés* között, s mi következik az olvasó számára a kettő viszonyából. Egy másik hallgató – kedves fiatal nő, aki nagyon tetszett nekünk – többször is megkérdezte tőlünk, hogy a kötelező olvasmányokon kívül éppen mit olvasunk. Különbéféle válaszok hangzottak el Vernétől May Károlyig és *A távolban egy fehér vitorla* című (az iskolában erősen ajánlott) Katajev-regényig. (Ebben nekem tetszett a gyermeki nézőpont

alkalmazása, de kicsit soknak tartottam azt, amire a gyengébb órákat tartó hallgatók „eszmei mondanivalóként” szoktak hivatkozni.) Végül egy bátrabb diák megfordította a kérdés irányát: „A tanárnő most mit olvas?” A kérdezett láthatóan zavarba jött, mert, mint vallatásunkra kiderült, éppen az elmúlt éjjel fejezte be Luigi Pirandello *Mattia Pascal két élete* című regényét, de az egyáltalán nem tartozik a tananyaghoz. Mi kötöttük az ebet a karóhoz: „Miért nem? Mesélje el!” Végül ráállt. Elbeszélte, hogy a főhős elmenekül rossz házasságából, s miután ruletten nagyobb összeget nyer, kihasználja, hogy közben halálhíre támad (el is temetik), s új életet kezd. Múltja azonban mindig ott van a nyomában, s a leleplezéstől való félelmében ismét „meghal”: eljátssza öngyilkosságát. Hazamegy egykori falujába, ahol felesége már új életet kezdett, amibe ő beletörődik. Könyvtáros lesz, és megírja történetét. Időnként virágot visz saját sírjára, s ha megkérdezik, hogy kicsoda, azt válaszolja: „Én vagyok a megboldogult Mattia Pascal.” A mesélő annyira belemelegedett a történet felidézésébe, hogy néhány jelenetet rögtönözve el is játszott, például az egér-kalandot. A látszat és való felcserélődése, a személyiség feloldódása a kényszerűen vállalt szerepben kicsit zavarba hozott bennünket (Katajev szereplői bezzeg mindig tudták, hogy ők kicsodák), de hálás tapsal köszöntük meg a mesélőnek ezt a közjátékot. Mint megtudtuk, a szakvezetőnek viszont nem tetszett a dolog: nem szabad a diákok „uszályába kerülni”, mondta, mi azonban megnyugtattuk az aggódó „kistanárnőt”, s a bemutató órájához annyira felkészültünk, olyan parádésan szerepelünk, hogy ellenállhatatlan lendületünkkel valósággal kikényszerítettük Adriana számára (így neveztük tanárjelöltünket Mattia Pascal kedvese alapján) bemutató tanításának a kedvező értékelést és gyakorlati jegyként a jelest.

(Tibi bácsi meséi) Ki ne feledjem Tibi bácsit és a focit. Király Tivadar, aki nekem, ha jól számítom, dédnagybátyám volt a Schrenpf-ágról, többször meglátogatott bennünket, ha Pécsen járt. Nagy mesélő volt, élő legendárium, a magyar futball mindenki által ismert „Faterja”, Mándy Iván is említi egy helyen. Csak úgy áradtak belőle a jobbnál jobb sztorik. Amikor Puskás Öcsi a tizenhatosról fogadásból öt lövéssel egymás után lebillentette a felső lécs tetejére rakott öt sörösüveget, meg amikor Czibor Zoli szögletből érintés nélkül a hosszú pipába ívelt (a kapusnak keresnie kellett a labdát), Bozsik Cucuhoz pedig maguktól visszagurultak a labdák, és így tovább. Ezt mind szinte láttuk magunk is. És hatalmas nevetés fogadta, hogy Budai, a „Púpos” egyszer azt mondta neki a repülőn, amikor nagyot billent és süllyedt a gép: „A Krisztusmáriáját, Fater, azt hittem, hogy már lenn vagyunk.” Ha Tibi bácsi jött és mesélt, népes társaság hallgatta az ünnepi ebéd asztala körül, sokszor késő estig. Edzői pályafutását a MATEOSZ-nál kezdte, később az „Aranycsapat” mellett tevékenykedett, úgy tudom, pályaedzőként. Helsinkiből, ahol a csapat olimpiai aranyérmet nyert 1952-ben, küldött nekem névre szólóan két képeslapot, ezeket a csapat minden tagja aláírta Grosics Gyulától Czibor Zoltánig. Erre nagyon büszke voltam, s az osztálytársaim, akiket jó irodalmi eredményeim, dolgozataim sikere nem nagyon hatott meg, e képeslapok révén igencsak felnéztek rám. Mert persze mutogattam a kincseimet. A szomszéd osztályokból is jöttek, hogy megnézhessék a képeslapokat. Az egyiket el is lopták, a másíknak a szülői ház bontásakor veszett nyoma.

Amikor a magyar válogatott Pécsen edzőmeccset játszott a helyi csapattal, Tibi bácsi kivitt a pályára. (Ez 1954 tavaszán történt, de lehet, hogy egy másik mérkőzés képtörédekei is belejátszanak emlékidézésembé.) Szóval ott álltunk Tibi bácsival a játékoskijárónál, amikor elvonultak előttem a magyar „foci Olümposz” hőszói. Majdnem elájultam, amikor Puskás odaszólt: „Fater, ki az a kissrác Maga mellett? Csak nem a Magáé?” Rokongyerek, válaszolta Tibi bácsi, én pedig alig tértem magamhoz. Sajnos felhőszakadás miatt a meccsnek az első félidővel vége szakadt, de a különleges élmény így is megmaradt. Egy jelenet szinte belevésődött a tudatomba. Talán félpercnyi az egész. Hidegkúti tör előre, de a térfél közepén váratlanul megfordul, s visszaküldi a labdát a felpályánál álló Puskáshoz. A labda száll visszafelé, miközben a jobb szélén Budai rohan előre, tehát a labdával ellentétes irányban. Hogy van ez, mi történik itt? Nem értettem. De aztán minden világos lett számomra. Mert mire Budai az alapvonalhoz ért volna, Puskás hosszú labdája éppen a lába elé esett. Budai magasán beívelte, s a labda valahol a felhők között találkozott Kocsis fejével... Ez a kis jelenet számomra az akkor világegső magyar csapat páratlanul szellemes, művészi játékának a sűrítménye. Ezt a fölényesen elegáns, legszívesebben azt mondanám, kamaszos lelkesedésemet idézve: fennkölt stílust támadta meg az NSZK elleni első meccsen Werner Liebrich alvilági akciója Puskás ellen. (Nyolcat rúgtunk az „iparosoknak”, igaz, hármát kaptunk tőlük akkor is, és ezt nem lett volna szabad elfelejteni.)

(„*Ság, Isten veled!*”) Nyolcadikban Vörös György lett az osztályfőnököm. Megfontoltan beszélő, tempós beszédű fiatalember volt. (Később főiskolai tanár doktorátussal.) Nem titkolta, hogy vidékről jött, falusi tanító volt az Ormánságban, sőt erre kifejezetten büszke volt. Ing helyett azt mondta: *üng*, kellett helyett: *köllött*, meg hogy: *azt hiszöm és tödd* ide. Rájöttem, hogy ezzel a szóhasználattal tudatosan elhatárolja magát attól a hivatalos beszédmódtól, amely az iskolában egyre inkább teret kapott. Matematikát tanított, de amikor közelebbről megismert bennünket, négyünknek, az „irodalmár csoportnak”, ezt a kifejezést használta velünk kapcsolatosan, külön szakköri foglalkozást javasolt. Volt ugyanis egy régi, nála jóval idősebb tanító kollégája, aki akkortájt nyugdíjas éveire az Ormánságból Pécsre került, elvitt hát bennünket hozzá a Bem (később Bajtárs, még később már nem is létező) utcába, ahol N. tanító úr a lánya családjánál bérelt egy szobát. Ott fogadott bennünket. Vörös tanár úr bemutató szavai után beszélgetni kezdtünk, s hamarosan a könyveknél kötöttünk ki. A szoba egyik ajtómélyedését könyvszekrény töltötte ki, amelyet függöny takart. Beszélgetésünk egy pontján N. tanító úr félrehúzta a függönyt, s egy gazdag gyűjtemény tárult elénk, amelyről később megtudtuk, hogy a népi irodalom fő műveit tartalmazza, főként első kiadásokat Szabó Dezsőtől Németh Lászlóig, Féja Gézától Sinka Istvánig. Ezekről az írókról az iskolában nem hallottunk. Tudtuk, hogy N. tanító úr ezzel a könyvtárral voltaképpen önmagát mutatta meg nekünk. Megbízott bennünk, s ez a bizalom a későbbi beszélgetések során is megmaradt, amikor már Vörös tanár úr nélkül kopogtattunk be hozzá. Egyszer felolvasott egy részletet Sinka István *Fekete bojtár vallomásai* című önéletrajzi művéből, azt, amikor a fiatal bojtár bárányaival átkel a megáradt Köles-éren, ölébe veszi a reszkető állatokat, s úgy viszi

át őket egyenként a túlsó partra, és végül hiánytalanul kerül haza a rábízott nyájjal. Ehhez az epizódhoz nem kellett magyarázatot fűzni, mivel hittanórán éppen akkor tanultuk a „Jó pásztor” példázatát. (Erről az irodalmi magaslatról nézve pőrén mutatkozott meg előttünk a Makár mozgalmi szakkörén ajánlott *Megbékélés* című elbeszélés gyarlósága. Nagy Sándor akkoriban megjelent kötetkéjéről elég annyit mondani, hogy legokosabb szereplője egy ló, aki gazdáját megelőzve „belép” a téeszbe. A szerző egyébként akkoriban, mint később hallottam, éppen vidéken rejtőzött, mert úgy vélte, hogy a taggyűlésen néhányan fenyegetően néztek rá, jó lesz vigyázni, gondolta, így hát katonai alakulattal kellett megtalálni, azt hitte, kivégezni viszik, pedig csak a Sztálin-díjat kellett átvennie.)

A már nem létező Bem utcával kapcsolatos emlékeim közül egy verset említetek még, Erdélyi József *A Ság halála* című költeményét, amelyet kimásoltam N. tanító úr egyik könyvéből, mert erről sokat magyarázott. Ma is megvan a másolatom az egyik akkori füzetemben.

A Ság halála

Ság oldalán nagy kürtő füstölög.
Gyászlobogó, gyászlobogó, –
halálra ítélte a Ságot
a kőfaragó.

Rontják a messzekék sági tetőt,
a Somlyó öccsét megölik
s közömbösen nézi halálát
a ságalji nép.

Ugyan kinek s miért is fájna ez?
Nekem is, óh, miért sajog
a Ság halála? Hiszen egyszer
én is meghalok...

Bontják a Ságot... Minek is ide,
a búzatermő síkra hegy?
A munkás-kínos földre szépség? –
Ság, Isten veled!

Isten veled, szépség, haszontalan
álmodozás, tündér tető!...
Törj, én szívem, darabokra te is,
Mint a sági kő!...

Én akkor még nem láttam ezt a bontásra ítélt hegyet, de a Vihardámától tudtam, hogy ez az a hegy, amelynek a teteje messze sötétedett a távolban, amikor Berzsényi Nikla felé utazva a Börceháton megállt, s még egy búcsúpillantást vett Kemenesaljára, a szülőföldjére. Az a kőfaragó, melyet Erdélyi verse említ, ezt

megértettük, nemcsak a hegyet bontja, de az emlékeinket, a múltunkat is – a „ságalji nép” közönye mellett. – Ennek a versnek a felidézésével búcsúzom N. tanító úr emlékéitől. (Vele az én versolvasó leckéim sora kezdődött el, amelyet majd követni fog B. doktor úr Ady-portréja, Arató Karcsi, amint Lánycsokon felolvassa nekem a *Deres majálist*, s végül Judit balatoni leckéje az *Újhold* költőiről.)

(Vörös György közbelép) Vörös tanár úr nemcsak ezzel az ismeretiséggel, hanem más módon is erősen hatott sorsom alakulására. Amikor ugyanis a tovább tanulni szándékozóknak ki kellett tölteni egy jelentkezési lapot, megjelölve a kívánt iskolát, én a futólagos otthoni megbeszélés alapján a Gépipari Technikumot írtam be. Ez nem volt vitás. A mi családukból ugyanis, aki középiskolába járt, az szükségképpen valamelyik Technikumot vette célba. Vörös tanár úr azonban már ismert engem, s a jelentkezési lapot tanulmányozva rögtön tudta, hogy tényleg mennék. Eljött a szüleimhez, s egy egész délután gyözködte őket, hogy nekem, aki állandóan regényeket és verseket olvasok, gimnáziumba kell mennem, az ilyen fiúnak, mint én, nem való a technikum. Végül megtörte szüleim ellenállását, és új jelentkezési lapot töltöttünk ki. Így kerültem a Nagy Lajos Gimnáziumba. (Vörös György után még négy sorsformáló szereplő lép majd az életembe. Nagy Miklós, a kiváló Jókai-kutató, aki doktori munkám témavezetője lesz, Nemes István, ő főiskolai oktatóvá válásom ügyében tesz majd igen sokat, Bécsy Tamás, aki elindít egyetemi tudományos pályámon, Bíró Ferenc pedig a magyar felvilágosodás kutatásában válik majd mesteremmé.)

Iskolák 2.

Gimnáziumi évek I.

(Katona a katedrán) A jó nevű, a cisztercita idők tradícióját már nem, de annak rangját még őrző Nagy Lajos Gimnázium szelleme számomra két műalkotásban testesült meg. Az egyik a névadó király méltóságot sugárzó ülőszobra a bejárat után jobbra nyíló folyosó elején található boltíves alkóvban, a másik pedig Gebauer Ernőnek a középkori pécsi egyetem alapítását ábrázoló freskója az első emeleten, a széles lépcsőfeljárattal szemben. És Babits Mihály, a pécsi gimnazista emlékét is márványtábla őrzi. Mindez tiszteletet ébresztett bennem.

Osztálytermünk az említett földszinti folyosó végén nyílt balra, még a forduló előtt. Ablakai az udvarra néztek. Osztályfőnökünket, Virág Istvánt 1959-ben, egy évvel az után, hogy bennünket érettségire vitt, politikai okokból, még a nyugdíjkorhatár előtt két évvel, nyugdíjazták. „Bűneinek” listáján az is szerepelt, hogy 1957-ben osztálykirándulás keretében Pannonhalmára, a bencés gimnáziumba vitt bennünket baráti találkozóra. (Ott találkozhattam még egykori, Pius-beli igazgatónkkal, Páter Tüll-lel. Amikor elmondtam neki, hogy én piusista diák voltam, azt válaszolta: „Ma is az vagy, ha ezt itt most elmondod nekem.”) Virág István bátor ember volt. A pécsi Zrínyi Miklós Honvéd reáliskolában végezte középiskolai tanulmányait (a Hadapródiskolában!), majd a Magyar Királyi Ludovika Akadémia hallgatója volt. Katonai pályára készült, de egy gya-

korlaton balesetet szenvedett, aminek következtében egyik szemére megvakult. Egy ideig a hadkiegészítő parancsnokságon teljesített szolgálatot. Az Erzsébet Tudományegyetemen földrajz–történelem szakos diplomát szerzett. A Zrínyi tanáraként tevékenykedett 1942-ig. A háború idején főhadnagyból őrnaggyá léptették elő. Orosz hadifogságba került, s Szibériából csak 1948-ban került haza (ugyanabban az évben, mint az apám).

Virág István nemcsak tanított minket, hanem elsősorban életformát és hagyományt közvetített számunkra. Minden mozdulatával, egész megjelenésével polgári mentalitást sugárzott. Ezt tolmácsolta szavaival, és nem kevésbé beszédes hallgatásaival. Ő volt az egykori középosztály megtestesítője számunkra, a történelmi Magyarország szellemének kései, kitartóan hűséges hordozója. Amikor egy ifjú tanárunk Cluj-ról és Tîrgu-Mureşről beszélt, és ezekhez a nevekhez szigorúan ragaszkodott, Virág tanár úr osztályfőnöki órán elmagyarázta, hogy az Erdély, és nekünk, magyaroknak mindörökké Kolozsvár (a Házsongárdi Temetővel) és Marosvásárhely (a Bolyaiak sírjával). Osztályfőnöki óráin ismertette velünk – különböző helyekről és körülmények közül származó diákokkal – az akkoriban mellőzött polgári szokásokat. Megtanította nekünk a művelt megjelenés szabályait, hogyan kell felöltözni színházhoz, zsúrhoz, miként kell egy lányt illendő módon táncra felkérni osztályteán vagy bálban, s ha majd nekünk is lesz családunk, hogyan álljon össze az ünnepi teríték, miként alakuljon az ülésrend, mi módon és mikor kell pohárköszöntőt mondani. Külön előadásban magyarázta el, hogy a nőnek miért kell a férfi jobb oldalán haladnia, mi ennek a szokásnak hagyományos, polgári és praktikus értelme. Ezek látszólag apróságok, ám ő ezekből a csekélységekben egy világot épített föl számunkra. Osztálytermünk is olyan volt, mint egy barátságos sziget: a padosorok között szőnyegek, az ablakokon függöny, a tanári asztalon himzett terítő, rajta vázában friss virág, a katedra sarkában külön asztalon akvárium, a falakon magyar festők képeinek reprodukciói. Egyszer egy tanfelügyelő benyitott, majd zavartan visszalépett, nem akarta elhinni, hogy ez egy tanterem. Virág tanár úr minden reggel, fél órával a tanítás kezdete előtt szemlét tartott az osztályban, elbeszélgett velünk az aktuális ügyekről, gondokról. Diákjait egyforma bánásmódban részesítette (mint annak idején a jezsuiták). Megkövetelte az udvarias viselkedést és a választékos beszédet. A tanulmányi kirándulásokon is szigorú rendet tartott, éjszakai őrséggel, őrsváltással, és mindenkivel naplót vezetett. Nem titkolta, hogy katona: fő erényeknek a bajtársiasságot, a férfias határozottságot és a fegyelmet tartotta. Büszke volt magyarságára, de soha nem esett túlzásokba. Mindenkor higgadt maradt, tárgyilagos és józan. „Forró szív, hideg fej!” – ez volt a jelmondata. (Erre később még visszatérek.) Szolgálatot teljesített. Életre szólóan megtanultuk tőle, hogy – mint a Biblia mondja – az ember sorsa: katonasors.

Virág István a rendszerváltáskor alezredesi rendfokozatot kapott. Élete utolsó munkája a Zrínyi-szobor újraöntetése és helyreállítása volt a régi Hadapródiskola (a mai orvosi kar főépületének) kertjében, amelynek avatását már nem érthette meg, 1991-ben, kilencvenéves korában elhunyt. A szobor talapzatán emléktábla örökíti meg a nevét. 1992-ben posztumusz ezredesi rangot adományoztak neki.

(Bumbujpulujhurculuj...) Az irodalom iránti érdeklődésem alapján várható lett volna, hogy ebben az irányban megyek tovább, N. tanító úr leckéit követve. Ám nem így történt, s ebben akkori magyartanárom játszott áldatlan szerepet. Ő az irodalmat az akkoriban aktuális ideológiai szemüvegen át szemlélte, s egy brosúra tételmondatai szerint magyarázta. Így lett a *Bánk bán* Tiborca a jobbágyság osztályharcának szószólója, s amikor szóba mertem hozni, hogy a szöveg szerint Tiborc nem is jobbágy, hanem szabad paraszt, s gondjai éppen ebből az osztály-nélküliségből származnak, türelmetlenül leintett. De amikor a dráma idegenellenes tendenciájáról magyarázott, s én megjegyeztem, hogy hiszen a spanyol hősök sem magyar származásúak, s azokkal még a hazafi Petúrnak sincs semmi baja, sőt Bánk felesége, Melinda is spanyol, elveszítette a türelmét, keményen letorkolt. Ne lovagoljak a részleteken (mintha egy irodalmi szöveg megértése nem efféle részletek tisztázásával kezdődne), a dolgokat távlatosan kell nézni, emelte fel az ujját. (Szóval, megint a perspektívához jutottunk, mondtam magamban, s elhallgattam). Később egy Kölcsey-beszéd átírásával húztam ki nála a gyufát: mozgalmi kifejezésekkel spékelttem meg, s az átírt, képtelenné csavart szöveget az osztálytársaim harsány nevetéssel honorálták. Mire tanárom a szünetben kijelentette, szó szerint próbálom idézni: „Destruktív szituációkkal dezorganizálom és fumi-gálom a kollektívát.” Kilátásba helyezte, hogy magyarból meg fog buktatni. Végül mégis átmentem a vizsgán, s ezért a megmenekülésért Bessenyei Györgynek mondok köszönetet, akit tanárom Waldapfel alapján nagy írónak tartott (egyéb-ként ez igaz), s mivel elolvastam a Nagy Magyar Írók sorozat Bessenyei-kötetéből a *Tariménes utazása* című utópikus regény terjedelmes szemelvényét, amelyben a Kirakades néven említett vadembert korábbi indián hőseim társának tekintetem, szorgalmi előadást tartottam róla, s ez tanáromnak is tetszett. (Később ez a regény – szerintem a magyar felvilágosodás eszméinek, műfaji törekvéseinek és ízlésvilágának összegező műve – igen fontos szerepet játszott irodalomtörténeti pályámon. Akkor találkoztam vele először, s ezt, rossz emlékeim mellett, javára írom ennek a tanárnak.) Ebben a regényben szerepel a képzeletbeli ország, Totoposz nemesi hivalkodásának (mai szóval: ellenszenves ideológiájának) az a kacifántos frázisa, az író komikus szóleleménye, amelyet a fejezet címében idéztem. Most teljes alakjában ideírom (miközben képzeletben hallom az előadásomat érdeklődéssel hallgató osztálytársaim harsány röhejét): Bumbujpulujhurculujbús zkülüjkikiriposzidoszi. (Bevallom, a későbbiekben különféle ünnepeken a szónokok beszédeit hallgatva gyakran hallottam, s hallom magamban a derék totoposziak dölyfös hangját: hogy bumbujpuluj, meg büszkülüj, meg kikiri.) Az említett „szónoki siker” ellenére átpártoltam a geográfiahoz.

(Emlékek a földrajzi szertárból – Példázat a lótuszvirágról) Már annak idején a Makárban S-né felismerte kartográfiai érdeklődésemet, térképismeretemnek részletekbe menő alaposságát. Én, aki a való világban kifejezetten rosszul tájékozodom, a térképeken (a tanárnő szerint) bámulatra méltó módon ismerem mindent, kifogástalanul eligazodom a domborzati és vízrajzi viszonyok között. Ennek a képességemnek híre ment az iskolában, sokszor próbára tettek, hogy hol van ez a tenger, hol van az a folyó, kérdezték, és én megmutattam. Ebben a dologban bizonyára szerepet játszott kiváló memóriám. (Eredetileg, azt hiszem, gyenge ér-

telmi képességemet később is emlékezőtehetségemmel ellensúlyoztam, és, persze kézműves őseimtől örökölt szorgalommal.) Szerettem az atlaszokat, rajongtam a földrajzi szertárban őrzött nagyméretű falitérképekért. Mivel én lettem a gimnázium földrajzi szertárosa, gyakran, csak úgy a magam örömeire kigöngyölítettem s falra akasztottam a térképet, s gyönyörködve kalandozott rajtuk a szemem. Nekem kellett kiadni az órákhoz a szükséges mappákat. A szertárosi megbízatást akkor nyertem el, amikor a híresen szigorú, később tudományos pályára lépő Boray Ákos nemcsak jelest adott a feleletemre, hanem egyúttal felmentett a további számonkérések alól. Lengyelország földrajzi viszonyairól kellett beszámolnom, s mivel ez jól ment, jöttek, mint minden esetben, a topográfiai kérdések. Meg kellett mutatni a térképen a kért folyót, hegyet, tavat, tengert stb. Boray felfigyelt rám, majd megkért, húzzam végig az ujjamat az erdélyi Zsil folyón. Én persze rögtön tisztában voltam a kérdésbe rejtett csapdával, s megkérdeztem: „Mivel e folyó felső szakaszának két ága van, név szerint a Román Zsil meg a Magyar Zsil, melyiket mutassam?” Ekkor lettem a térképek ura.

A földrajzi szertár parányi helyiség volt, a falak mellett tárlókban sorakoztak a nagyméretű mappák, s volt ott egy asztalka is, rajta könyvek heverték, a Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára barnászörös, aranyozással díszített gyönyörű sorozatának kissé már megkopott példányai. Az asztal fölött pedig egy bekeretezett arckép lógott a falon: elegánsan öltözött idős férfi ábrázolt profilból, őszes haja rövidre vágva, angolos bajusza fölött arányos, hajlott orr, figyelő tekintete bölcsességről tanúskodott. G. Oszkár tanár úr elmagyarázta, hogy a kép a magyar származású, világhírű orientalistát, Stein Aurélt ábrázolja. Érdeklődésemre felvette az asztalról Baktay Ervinnek *A Boldog Völgy Országá* című könyvét, belelapozott, majd azt mondta, olvassam el a 206. laptól. Otthon kinyitottam a kölcsönkapott könyvet a megjelölt helyen, elkezdtem olvasni, s aztán nem tudtam letenni: Baktay Ervin a Stein Aurélnál tett kasmiri látogatásának élményét idézi fel könyvének ebben a részében. Egy rokonszenves tudós portréja bontakozott ki előttem, aki honfitársát magyar vendégszeretettel fogadja, és angolos előzékenységgel látja vendégül. Baktay nemcsak Stein Aurél tudását csodálja, de a természethez való humánus viszonyáról is példát vesz. Ez utóbbira jellemző, hogy napi barangolásaira indulva Stein sípjával háromszor füttyentett, hogy a medvék értesüljenek érkezéséről, húzódjanak félre az útjából, ne okvetetlenkedjenek vizsgálódásai során. Ez a szemléletes portré Stein Aurélról Baktayt is jellemzi. G. tanár úr tudta, mit ad a kezembe. Hatására elolvastam Stein fontos műveit az említett sorozatból, a *Nagy Sándor nyomában Indiába* című könyvet, valamint a *Homokba temetett városokat* a Kínai-Turkesztáni utazásról, s az ennek során feltárt ókori (szanszkrit és prakrit nyelvű) szövegekről. Stein Aurélnak egyik apró úti élményéről írt beszámolója benne maradt a fejemben, most kikerestem a részletet, s idézem a 121. oldalról: az egyik faluban látta, hogy a házból „kilépett egy ember, nyakában erősen odaláncolt, hosszú súlyos vasrudat cipelve”. Ez az ember nagy bünt követett el, ezért kivégzés járt volna, de ehelyett a leírt módon büntették. Elszökni nem tud, és családjának hasznára lehet. – Keleti bölcsesség.

Stein Aurél és Baktay után a sorozat többi könyvét szintén elolvastam. S ami a szertár szerény gyűjteményéből hiányzott, azt a házunk szomszédságába köl-

tözött M-éktől, akiknek gazdag könyvtáruk volt, főként természettudományos művekkel, kölcsönkéregettem. Nem szívesen adták, de mikor tapasztalták, hogy vigyázok a kötetekre, akkor a kölcsönzést igazoló aláírás ellenében megkaptam a vágyott könyveket. A svéd geográfus, Hedin Sven művét (*Ázsia szívében*) a Góbi-sivatag leírásával és a mongol néppel rokonságban álló burjátokkal, valamint a *Scott utolsó útja* című könyvet, amelynek hősi tragikumuma szomorúvá tett. Amint a Déli-sarkhoz értek volna, már ott találták Amundsen zászlóját, aki megelőzte őket, s mikor a kudarc terhével hazafelé tartottak, élmük fogytán, megfagytak. Néhány hónappal később találták meg holttesteiket, egymás kezét fogták. Baktay Ervintől elolvastam *A világ tetején* című könyvét, amelynek szerzője Kőrösi Csoma Sándor nyomában halad Nyugat-Tibetbe, egészen Dardszilíngig, a nagy székel tudós, a tibeti nyelv szótára és nyelvtana megalkotójának sírjáig. Mivel Kőrösi Csoma zanglái szobájában csak a kőpadlón lehetett tüzet rakni, a füst annyira marta a szemét, hogy inkább fagyoskodott, és gémberegett ujjakkal rózta a sorokat. A szoba két méter széles, három méter hosszú volt, s mindössze 120 cm magas. Meghajlásra kényszerítette az embert, a későbbi látogatókat is. Ez a leírás találkozott a fejemben Barkó Pali történetével. Az *És mégis mozog a föld* című regényt akkoriban olvastuk Glauber Olga tanárnő értő és lelkes magyarázataival. Egyébként Baktaytól tudtam meg, hogy a buddhizmus szerint mi, emberek olyanok vagyunk, mint a világot jelképező lótuszvirág kelyhében rejlő harmatcsepp. Ezt megjegyeztem. Ha életem során el-elbízta magam, ez a harmatcsepp mindig eszembe jutott.

(Újabb olvasmányok) A szertárba be-belátogató G. tanár úr egy alkalommal megkérdezte tőlem, hogyan haladok a geográfiával, mire én bevallottam, hogy a tananyagban egyre nagyobb súllyal szereplő gazdasági földrajz nem nagyon érdekel. Nem szívesen tanulom meg, hol mit bányásznak, s hogy a különféle üzemekben miket gyártanak. Engem az országok leíró földrajza érdekel, és a tájak szelleme, az ott élő emberek műveltsége. G. tanár úr rám nézett, és azt mondta: „Fiam, téged a kulturális földrajz érdekel. Holnap hozok neked valamit, ami biztosan tetszeni fog.” Másnap átadta nekem olvasásra a *Sorsunk* című folyóirat 1943. évi 1. számát, amelyben megjelölte nekem Hamvas Béla *Dél és Nyugat géniusza* című tanulmányát. Hát ez az, amit hiányoltam, ez az én földrajzom, kiáltottam, amikor végigolvastam. Hamvas rendet rakott a fejemben, és ismereteimet egy nagyobb egészbe foglalta. Ebben a tanulmányában a Kárpát-medencének a magyarság által lakott területét öt kulturális szférára tagolja, s azt állítja, hogy az egyes régiók sajátos karakterű kultúrákat hoztak létre. A *Sorsunkban* közölt szöveg csak két régióval foglalkozik. A Dél géniuszának sajátos helye, mondja Hamvas, a kúria, intim tanyája pedig a méhes, ahová el lehet vonulni a világtól és Horatiust olvasni (itt fogadja Garanvölgyi úr az ellenszenves Grisák doktort, jutott eszembe az akkortájt olvasott *Az új földesúrból*), míg Nyugaton a műveltség városokban teljesedett ki. Akkoriban szervezett Virág tanár úr egy osztálykirándulást, amelynek során, igazolva Hamvast, Kőszeggel, Szombathellyel és Sopronnal ismerkedtünk meg. (Később majd az *Öt géniusz* című könyvvel fog kiegészülni a tájak szellemének bemutatása.) Amikor visszavittem a lapszámot, G. tanár úr egy könyvet adott kezembe. Most ezzel folytasd, mondta. A könyv 1944-ben je-

lent meg a Turul kiadásában: Várkonyi Nándor *Magyar Dunántúl* című műve volt. A szerző szerint a dunántúli magyar műveltség az ellentéteket kiegyenlítő harmóniára törekszik, ami a mérsékelt éghajlati tényezőkhöz kívül abból származik, hogy e tájon a kettős gyökerű magyarság, ugor köznéppel és türk uralkodó réteggel együtt, barátságosan befogadott német, szláv és a hódoltság után itt maradt török és balkáni népcsoportokat. A többféle forrásból származó dunántúli nép ezért nyitott és türelmes, állítja Várkonyi. Olvasmányaim hatására egy új világ tárult föl előttem, a gondolkodásnak egy más formája, amely, ez volt a legfőbb tapasztalatom, sokkal érdekesebb, mint az iskolai biflázás. Érdeklődésemet látva a G. tanár úrral néhány esetben a szertárban felbukkanó F. Béla tanár úr – akit Burzának nevezünk kedvenc növénytani példája, egy mezei növény, a pásztortáska latin neve alapján – Horváth Adolf Olivérnek, „A Mecsek fűvészenek” néhány tanulmányát adta a kezembe a mecseki tölgyesekről és az itt tenyésző ritka virágokról: a „vad pünkösdi rózsa” szép és különös nevére jól emlékszem.

Én tehát sokat kaptam a földrajzi szertárba be-belátogató G. Oszkár és F. Béla tanároktól. És ezt a kettős portrét saját ügyemen kívül kárpoztásnak is szánom irányukban. A „lajosista legendáriumban” ugyanis leginkább egy profán anekdota őrzi emléküket. Egy alkalommal – állítólag – a vécében végezték, ahogyan mondani szokták, folyó ügyeiket. A művelet befejezése után G. Oszkár odafordult F. Bélához: „Mondd, Béla, te biológus vagy – kérdezte –, mitől van az, hogy ha az ember egy jót pisál, akkor megrázkódik.” A fülkékben dohányzó diákok majd megfulladtak a röhögéstől. És, persze, szájról szájra járt a történet. Én nem látok benne semmi sértőt, ha azt is tudjuk róluk, hogy kiváló tanárok voltak, akikől én, ismét hangsúlyozom, igen fontos tanácsokat kaptam.

1954 karácsonyára szüleim megajándékoztak a két cseh világutazó, Jiří Hanzelka és Miroslav Zikmund háromkötetes, fényképekkel bőven illusztrált könyvével: *Afrika az álmok világában és a valóságban*. Sok érdekeseget találtam benne: emlékszem az éjféli misére Nairobiban, a kaffer táncosok révületének bemutatására, s egy fényképre a sok közül: az afrikai császár, talán az etiópiai Hailé Szelasszié teljes uralkodói díszben, feltétlen tiszteletet parancsolva áll, miközben a kép sarkában látható kiskutya a fenekét fordítja feléje. (Ezt nevezi Roland Barthes a fénykép punctumának: egy részlet, ami benne marad a szemünkben.) A könyvnek örültem, de korántsem váltott ki bennem olyan maradandó élményt – ezért is hagytam gimnáziumi elbeszélésem első részének a végére –, mint a fentebb említett kötetek: ennek talán a Tatra autó az oka, aminek a két derék cseh mérnök az utazás során piacot akart keresni. Ezt túlságosan praktikus hozzáállásnak tekintettem, amit persze érthetőnek ítéltam, de mégiscsak más lóháton menni Stein Aurélhoz a kasmiri hegyekben, mint gépkocsival bolyongani a piramisok között, bizonygatva a cseh autóipar kiválóságát.

Várkonyi és Hamvas hatása már jelezte lelki fordulatomat, diákkori eszmélkedésem irányváltását. „Fiam, te mégis irodalmár leszel”, állapította meg G. tanár úr, amikor a harmadik osztályt kezdtem. Igaza lett. És én ezt „geográfusi éveim” után sokáig radikális metamorfózisnak, sőt érdeklődésemben bekövetkezett meglepő szakadásnak, törésnek gondoltam. Pedig nem volt az. Erre csak kutatói pályám vége felé jöttem rá. Amikor filológiával kezdtem foglalkozni, és

kritikai kiadásokat csináltam. Mert a filológus éppen úgy dolgozik, mint az általam elképzelt geográfus. Bejárja és feltárja a szövegnek minden részletét (ez a szövegkritika, amely voltaképpen olyasféle, mint a leíró földrajz), majd értelmezi a szöveget (ahogyan a jó geográfus felidézi, megszólaltatja a táj szellemét, Hamvas szavával: a régió géniuszát). Egyszóval: nem változtam, csak alakultam. Folytattam önmagamot.

Gimnáziumi évek 2.

(‘56) Ha a forradalom pécsi diákmozgalmaiban bármiféle fontosabb szerepet játszottam volna, akkor hallgatnék. Ennyi év után, utólag „hősködni” visszatetsző lenne. Ám az én szerepem, miként a legtöbb társamé, olyan parányi, hogy nyugodtan elmesélhetem. Habár rám nézve nem éppen kedvező a dolog. Azt is jelezniem kell, hogy az emlékképek körvonalai ezúttal is el-elmosódnak.

Október 23-án, úgy emlékszem, diákmunkán voltunk valahol Bicsérd környékén. A rádióból érkező hírek, így a lengyelországi eseményekről szóló tudósítások, amelyek váratlanul értek bennünket, felzaklatták a lelkünket. Másnap, bár a gimnázium tanárai, úgy vélem, helyesen, óvtak bennünket a meggondolatlan cselekedetektől, zárva tartották a Széchenyi tér felé a nagykaput, „Forró szív, hideg fej!” – intett bennünket osztályfőnökünk, a délutáni spontán megmozdulásokban azonban lelkesen részt vettünk. Estére nagyobb tömeg gyűlt össze a téren, sok diák volt köztük, de a karhatalmisták fenyegető fellépésekor, kerülni akarván a bonyodalmakat, felmentünk D. Laciéknak a térrel szomszédos utcában lévő lakására, s onnét figyeltük az események alakulását. És felhevülten írásba foglaltuk a diákság „12 pontját”, amiben semmi extra dolog nem volt, azt írtuk bele, ami benne volt a levegőben: független, demokratikus Magyarországot, szabad sajtót, vallásszabadságot kívántunk, s a szovjet csapatok távozását követeltük. Tizenöt-húsz példányban le is másoltuk a pontokat, a példányokra ráírtuk azoknak a társainknak a nevét, akiknek el akartuk juttatni a szöveget. Ezeket a lapokat magammal vittem.

Másnap, 25-én már nagyszabású tüntetés volt Pécsen. Ezen nem vettem részt, D. Laci elbeszéléséből ismertem meg az eseményeket: leverték a vörös csillagot a Nádor szálloda homlokzatáról és a városi tanács épületéről, s kivágták a nemzeti zászlóból a rákosista címet. Ezzel Pécsen is megszületett a forradalom szimbóluma, a lyukas zászló.

Arra az eseményre, amelyről beszélni fogok, 26-án került sor. Álltunk Zsigmond Árpival a gimnázium épülete előtt a járdán, amikor megjelent a közlekedési vállalat két-három teherautója, platójukon a lyukas zászlókat lobogtató férfiak. Tettek néhány kört a téren. Az egyik teherautó egyszer csak megállt előttünk, és „gyertek, gyertek” kiáltásokkal hívtak bennünket. A következő pillanatban már mi is a platón álltunk, a tüntetők lelkesedése bennünket is elkapott, ölelgettük egymást, lengettük a zászlót mi is. Többször körbejártuk a teret, ám a teherautó egyszer csak hirtelenül lefékezett, mert karhatalmisták torlaszolták el az útját. „Lefelé, lefelé!” – hangzott a kiáltás, majd rángatni kezdtek bennünket. A téren körbevettek minket, lehettek vagy tízen, s mögöttük egy fiatal nő állt, és

figyelt. Sorra vették a tüntetőket, igazoltatták őket. Mielőtt rám került volna a sor, észrevettem, hogy az egyik karhatalmista kissé félrehúzódott, rést nyitott az általuk körénk vont gyűrűn, s fejmozdulatával és keze intésével jelezte, hogy tűnjek el. Akkor ismertem fel: apám egyik kuncaftja volt, többször varratott nálunk a műhelyben. Átvillant az agyamon a kérdés: mit tegyek? Ha maradok, a még nálam lévő, nevesített „pontok”, amiket biztosan meg fognak találni a motorosok, bajba hozhatnak másokat. Ezért éltem a kínált lehetőséggel, kiléptem a résen, s elindultam a mellékutca, a Széchenyi-köz felé. Ekkor az egyik karhatalmista, aki észrevette távozásomat, társait figyelmeztetve felkiáltott: „Ott szövik az egyik, fogjátok el!” Ekkor az, aki, hogy úgy mondjam, „összejátszott” velem, azt válaszolta a kiálló felé fordulva: „Hagyjátok, az nem tartozik ezek közé.” Körülbelül tíz-tizenöt lépésnyire voltam, hallottam a szóváltást. Abban a pillanatban átvillant az agyamon, hogy válaszút elé kerültem. Vissza kell mennem, oda kell állnom eléjük, s azt kell mondanom: de igen, én is közéjük tartozom! Ám magamban a nálam lévő iratokra hivatkozva nem ezt tettem. Mentem tovább. Elmentem. Megfontolt voltam, vagy egyszerűen csak gyáva?

Másnap Árpai, akit motorozás után az állomásnál szabadon engedtek, megnyugtatóan. Szerinte úgy tettem, ahogyan kellett. Attól tartott, hogy hősködni fogok, s megnyugodott, amikor látta, hogy lelépek. Volt, aki később azt állította, hogy lövések is eldőrdültek, a Széchenyi-közbe is belőttek, de én ezt nem hiszem. Egyébként is a Széchenyi-köz eléggé lejt. Ha az ott haladóra a térről rálőnek, megszokott módon vízszintesen céloznak, s a golyó fölé megy.

Az események fordulatát a miniszterelnök 28-ai beszéde jelentette: az eseményeket „nemzeti demokratikus mozgalomnak” minősítette, és a nemzet egységének megőrzésére szólított fel. (Ez a bátor kiállítás tette lehetővé, hogy a miniszterelnök, azt hiszem – a huszadik századi történelemben elsőként – végleg kilépjen a szovjet típusú kommunista beszédvilágból és értékrendből, és november 4-én hajnalban elmondott szövegében a szovjet csapatokat agresszornak minősítve fegyveres harcot hirdetett ellenük, kinyilvánítva azt is, hogy a kormány a helyén van, amit nem lokálisan, hanem elvileg kellett érteni: nem fog lemondani, és nem paktál a megszállókkal. Jól ismerte ellenségeit: tudta, mi vár rá.)

Amikor november 4-én iskolába igyekeztünk, a gimnáziummal szemben a dzsámi előtt két szovjet tank állt.

(Valentin imája) Más lett a világ, azaz olyan lett, mint a régi. Angol helyett ismét orosz tanultunk, s megszűnt a hittan. Pedig korábban az első órákon elég sokan összegyűltünk a kémia előadóban. De lassanként egyre kevesebben lettünk. Végül hárman maradtunk, s akkor a hitoktató pap közölte, hogy többé nem jön. Amit úgy értettünk, hogy nem jöhet.

A hideg november végi, decemberi napokon legszívesebben azzal töltöttük a szabadidőnket, hogy „operás játékot” játszottunk Árpival. Egyikünk dallamokat intonált, s ki kellett találni, melyik operából való. Ezt a játékot magas szinten műveltük. A kérdéseknek nehézségi fokozatai voltak, szöveggel együtt, vagy csak a dallam, hosszabban vagy rövidebben. Egy alkalommal odajött hozzánk Sz. Gyuri az egyik párhuzamos osztályból, s megkérdezte, bezárhat-e. Mondtuk neki, hogy persze, kezdjen is mindjárt. Gyuri maga elé nézett hosszan

(nyilván a kérdésen töpreng, gondoltuk), majd halkan, dúdolva kezdte énekelni: „Véres harcok hajnalán, válok tőled szép hazám...” Elnézően mosolyogva néztünk össze Árpival. Mi már Benjamin Brittennél, Alban Bergnél, Sztravinszkijnál és Elgarnál tartottunk (oratóriumokra is kiterjesztettük a kérdések körét), s ez a fiú most Valentin imájával jön Gounod közismert *Faustjából*, nem vagyunk egy súlycsoportban, állapítottuk meg. Három nap múlva Gyuri nem jött iskolába. Később sem. Megtudtuk, hogy külföldre távozott, akkori szóval: disszidált. Vagyis ő Valentint idézve voltaképpen nem is játszott velünk, hanem búcsúzott tőlünk.

(Zsigmond Árpi története) A legjobb barátom, mint ezt már elárultam, Zsigmond Árpi volt. Sovány fiú, kicsit vaksi, ezért gyakran hunyorgott, le-levette a szemüvegét, rálehel, gondosan megtörölgette, majd visszatette. Világosbarna haját hosszúra növesztette. Halkan beszélt, kicsit raccsolva. Szüleinek kései gyermeke volt, bátyja már férfikorának éveit taposta. Árpi kézzel írt lapot szerkesztett: „A Törpe”, ez volt a címe. Mottója: „Finom ital a sör, / szereti is a Tör / pe”. Viccesen hangzik, de ez csak álca volt, mert ebben a kéthetente megjelenő lapban a humoros dolgok mellett nagyon is komoly szövegek, elmélkedések, groteszk leírások voltak olvashatók, egyre több. A lap megjelenését úgy kell érteni, hogy Árpi három példányban lemásolta az egyes számokat, egyet az otthoniaknak adott, egyet behozott az iskolába, s nekem nyújtotta át, a harmadikat pedig a mutatkozó érdeklődés szerint hol ennek adta, hol annak. Ez utóbbit olvasás után visszakérte, az enyémet örökbe adta. Észak-magyarországi osztálykirándulásunkról „Csavargás Északon” címmel folytatásos útirajzot közölt. Fantasztikumba ágyazott novelláit nagyon kedveltem. Az egyikben a diákhős (ezt alighanem önmagáról mintázta) egy titokzatos hölgynek udvarol, aki viszonzni látszik a fiú érzelmeit, de csókjukat követően a nő alakja előbb áttetszővé válik, majd eltűnik, csak a hangja hallatszik távolról: „Gyere utánam!” Ezeket a novellákat Árpi *Zsár* szignóval írta alá, ez a jel az ő nevét rejtette. Karinthy volt a kedves szerzője. Az ő hatására paródiákat is írt. Koraérett fiú volt. Humorba mártott pesszimista megjegyzései engem gyakorta zavarba hoztak. A felnőtté válás útján ő jóval előttem járt.

Árpi operarajongó volt. Otthon hatalmas hanglezgyűjteményt birtokoltak. Órák után gyakran elhívott magukhoz zenét hallgatni. A pályaudvar közelében laktak, késő délután nagy kerülővel kellett hazamennem, de megérte, mert a zene engem is magával ragadott. Teljes operákat hallgattunk meg. Bevezetésként Árpi ismertette velem a kiválasztott opera cselekményét, majd átadtuk magunkat Mozart, Verdi, Puccini és Bellini zenéjének (ez utóbbitól különösen a *Normát* szerettem, kicsit karcos volt már a lemez, de ez nem zavart bennünket). Verditől a *Rigolettót* és *A végzet hatalmát* kedveltem leginkább, ezeket a korongokat Árpi többször is feltette nekem. Nagyon sokat tanultam tőle. Ő szeretettette meg velem Bartókot. *A kékszakállú herceg várát* ma is az ő rekedtes hangon elmondott interpretációjára gondolva hallgatom.

Árpi története tragikus véget ért. Érettségi után idős szülei nem tudták vállalni további taníttatását, így került Budapestre, ahol néhány hónapig egy fotólaboratóriumban dolgozott. Megdöbbenve értesültünk haláláról. Öngyilkos lett.

Az a hír járta, hogy szerelmi bánatában megitta a laborban használt mérgező vegyszert. Szörnyű szenvedései közepette, állítólag, könyörgött, hogy mentsek meg. De már nem lehetett. Elment a titokzatos nő után.

(Két magyartanár) A magyartanárunkat csak a vezetéknevén, Kászonyiként, sőt a Kászonyiként emlegettük. Nem szerettük, de tiszteltük, és féltünk tőle. Amikor először belépett az osztályunkba a harmadik év kezdetekor (öltöny, fehér ing, csokornyakkendő), megállt a katedra szélén, szúrósan ránk nézett, bemutatkozott, majd percnyi hallgatás után azt mondta: „Betegek és hülyék álljanak fel!” A lélegzetünk is elállt. Miután senki nem állt fel, így folytatta: „Ha se beteg, se hülye nincs, akkor csak trehány naplopók vannak köztetek, azokat pedig meg fogom buktatni.” Hát így kezdődött. Előadásait (amelyeket Beöthy Zsolt és Riedl Frigyes könyveire alapozott) szorgosan jegyzeteltük. Kosztolányinál és Krúdynál megállt számára az idő. A kortárs témákat kiadta szorgalmi feladatnak. A fontos verseket könyv nélkül kellett felmondani. Ebben sem ismert tréfát. Azon kevesek közé tartoztam, akiknek jelest adott. Ezt a jelest azonban később, éppen az érettségi előtt, váratlanul komoly veszély fenyegette. Az történt ugyanis, hogy az érettségi írásbeli napjára várva, mikor nagy volt a tanakodás, hogy vajon milyen tételeket kapunk, osztálytársaim engem egy buta, sőt képtelen dologra vettek rá. Azt kérték, hogy menjek el a lakására (soha nem jártam még ott), és próbáljak „a Kászonyinál” a várható feladatok iránt puhatolózni. Ma sem értem, hogyan vállalkozhattam erre az ostobaságra, de elmentem a tanár úr P. utcai lakására. Árpi jött velem. Amikor odaértünk az emeleti lakás ajtaja elé, csengettünk, de eredménytelenül. És akkor észrevettük, hogy a bejárati ajtó, amely előtt egyre idegesebben toporogtunk, résnyire nyitva van, hát az ajtót beljebb tolva beléptünk, és tanácstalanul megálltunk az előszobában. Félpercnyi várakozás után kinyílt az egyik ajtó, s kilépett (mint kínosan vergődve felismertük a helyzetet) a fürdőszobából a rettegett Kászonyi tanár úr pizsama alsóban, mezítelen felsőtesttel, vállán törülközővel. Csodálkozva nézett ránk: „Hát ti hogy kerültök ide, mi a fenét akartok?” – kérdezte. Csak dadogni tudtunk az érettségi írásbeli várható témájára célozva. Amikor megértette, mit szeretnénk megtudni, hiányosan öltözött alakja a felháborodás szobrává változott, amint felemelt karjával az ajtó felé mutatott, s csak annyit mondott: „Mars ki!” Kiszédelegettünk. Amint a lépcsőházban lefelé botladoztunk, Árpi azt dünnyögte: „Édes öregem, ez meg fog buktatni bennünket.” Az utcára érve még hozzátette: „Micsoda marhák vagyunk!”

Rettegve vártam a szóbelit. Négyen voltunk egyszerre bent a vizsgaszobában, s az elnökünk maga kihúzott a kikészített tételsorból négy tételt, s odaadta a vizsgáztató tanárnak, hogy belátása szerint ossza szét azokat közöttünk. A kiemelt tételek között Thomas Mann is szerepelt. Ezt a témát én dolgoztam ki az osztály számára, Kászonyi tanár úr ezt nem felejtette el, s nekem adta a tételt. Nyert ügyem volt.

Fábián István, azaz a Fufu nem tanított bennünket. De tudtuk róla, hogy tanulmányai, sőt könyvei jelentek meg, a magyar írók válogatott leveleiből összeállított munkáját, amely kezembe került, fel is használtam órákra való készüléseim során. Egy alkalommal Kászonyit helyettesítette. Késve jött be, botra

támaszkodva lépegetett a katedráig, látszott rajta, hogy fáradt, s legszívesebben a háta közepére kívánna bennünket, más tervei lehettek, mint ez a kényszerűen rátukmált, s ez által nekünk jutott lyukasóra. Leült a tanári asztalhoz, egy ideig tévován lapozgatott az osztálynaplóban, majd megkérdezte, mi volt a lecke. Mondtuk, hogy Móriczot tanuljuk, s a *Rokonok* volt föladvá. Egy kicsit töprengett, aztán megkérdezte, hogy olvastuk-e. Buzgón bólogattunk. Kinézett az ablakon, mintha az udvaron focizgató diákokat figyelné. Percnyi szemlélődés után felénk fordult, s megkérdezte, hogy tetszett-e a regény. Meglepődtünk, mert ilyen kérdést, hogy tetszett-e valami, még soha nem tettek fel nekünk. Benne van a tankönyvben, és kész. Mondtuk, hogy tetszett. Ekkor felállt, előre jött a katedra széléig, s csodálkozó arckifejezéssel ránk nézett. „Fiúk, ezt komolyan mondjátok? Nektek tényleg tetszett ez az unalmas, rossz regény?” Azt hittünk, hogy rosszul hallunk. Hogy évődik velünk. Tréfál. Hiszen tananyag. Amikor rájöttünk, hogy komolyan kérdezi, meglepődve, szinte döbbeneten hallgattunk. Akkor ő bírálni kezdte a regény szerkezetét, mondván, hogy a cselekmény úgy kanyarog, mint a Tisza a szabályozás előtt, hogy az indulatos elbeszélés elfedi a lélekrajzot, meg hát a nők, a két Szentkálnay lány, Lina és Magdaléna olyan hidegek, mint a jégcsap. Egyébként is srófra jár az egész nőkérdés, tette hozzá, a „boldogasszony” meg a „szépasszony” kettőse, a hűséges feleség és a csábító nő ellentéte jól ismert irodalmi toposz, maga Móricz is többször megírta. Nagyjából ebből állt a regény kritikai szemléje, de mindig, minden állításánál példákat idézett a szövegből, a fejezetek pontos megjelölésével, sőt egy alkalommal felvette az első padban ülő diák magával hozott kötetét, fellapozta, és véleménye igazolásául idézett belőle. Ez a félórás előadás valósággal felszabadított bennünket, levette rólunk a „kőbe vésett” tananyag nagyon is nyakunkra helyezett igáját. Én egy életre megtanultam Fufutól, hogy a jó olvasó, még ha diák is, önálló ítéletre képes szabad ember, bátran kritizálhat, kételkedve fogadhatja mások, teszem azt a tankönyvírók nézeteit és ítéleteit. A köztisztelőben álló művekről is lehet saját véleménye, ám a bírálata csak abban az esetben jogos, ha alaposan ismeri a bírált művet. Persze, tetszését is célszerű mindig érvekkel alátámasztania.

(Hatások, ösztönzések – Zsíkó Gyula önképzőköre) Az irodalom felé vezető utam legemlékezetesebb, a Fufu-élményhez hasonló ösztönzéseit a tanórákon kívül kaptam. Egy műfordítói pályázatra, amit az iskolában hirdettek meg, lefordítottam Puskin *A fogoly* című versét, s ezzel első díjat nyertem. Egy iskolai ünnepségen hirdették ki az eredményt, a jelen lévő tanfelügyelő külön is megdicséért. Ez jólesett, mert e kis siker a tanácstalanság és bizonytalanság állapotában ért.

Komoly lökést kaptam viszont a Zsíkó Gyula által vezetett önképzőköri foglalkozáson. Ezt, úgy emlékszem, a Megyei Könyvtár szervezte. Ide többnyire költőpalánták jártak „kertészeti gondozás” céljából, engem inkább csak a verselemzések érdekeltek. Zsíkóról tudtuk, hogy maga is költő, két kötete is megjelent korábban, Várkonyi Nándor és a *Sorsunk* köréhez tartozott. Könyvtárosként dolgozott. Akkoriban az ötvenes éveiben járt, hajlott hátú férfi volt, aki rekedt hangon magyarázott. Beszédét a sűrűn közbevetett *ugye* kérdéssel, vagy inkább megjegyzéssel tagolta. Heves beszédmódja miatt ebből csak annyi maradt: *üe, üe,*

űe. Szellemesen, néha vitriolosan bírálta a hozzá juttatott zsengeket. Egy lelkes hazafi társunk például az írta: „A Kékesen emeli Géniusunk lángkarját.” Zsikó megjegyezte, hogy a szerző bizonyára éppen Kölcseyt tanulja, tőle szállt át hozzá a gyanútlan Génius, akit időközben nyilván figyelmeztettek, hogy ha magas helyet keres, az a mai viszonyok között már csak a Kékes lehet. De kellemetlen lehet ennek az ide tévedt Géiusznak, fűzte hozzá, hogy lángokból áll a karja, talán inkább a kardját kellene felemelnie, ám hogy mi célból, az nincs eldöntve. Egy szerelmes versben azt írta kedvesének a költő, hogy „Eléd rakom a koponyámat, ha egyszer bántalak, ha majd el akarlak hagyni...” Zsikónak megvillant a szeme: erre a csontvázra későn jött rá a szerelmi mámor, érzelmeinek tárgya nyilván halálra fog rémülni, mondta. Az egyik versben viszont a szerzője „marós tüskék tövét” említette. Ez a kifejezés tetszett Zsikónak. Nem titkolta a realista költészet, a népi írók iránti vonzalmát. Erre felfigyeltem N. tanító úr leckéire emlékezve. De kritikai szellemét, ironizáló hajlamát egy alkalommal itt sem rejtette véka alá. Egyik társunk Illyés Gyula *Megy az eke* című versét említette pozitív példaként, amelyben szántás közben a barázdák úgy szaporodnak, „mintha egy nagy könyv íródnék olvasásra”. Háború után vagyunk, a szántást végző paraszt „Elkerüli a páncélos roncsát bölcsen”, ily módon a kikerült harcjármű – nem tudni, azt a paraszt vagy a költő gondolja-e – „magyarázó kép” lesz a készülő könyvben. Zsikó azt fűzte hozzá, hogy ez a könyv-hasonlat elég régmódi, Petőfinél is úgy heverték a levágott sarjúrendek, „mint könyvben a sorok”. Ahhoz pedig, hogy a paraszt ne menjen neki lovastól a roncsnak, nem szükséges bölcsesség, elegendő a józan ész. Ekkor Zsikó elővett egy könyvet, s felolvasta belőle az *Isten őszi csillaga* című verset. Idézem négy sorát, mert Zsikó hosszan elemezte, mintegy a *Megy az eke* ellenpéldájaként: „Meztelen lelkét emeld fel, / ahol a szél sose zajog: / a tejútra... én Istenem, / lenne egy őszi csillagod!” Az elemzés részleteire nem emlékszem. Annyi maradt meg bennem, de ezt jól elraktároztam a fejemben, hogy mennyire más annak a versnek a földhözragadt szemlélete, mint ennek a (Sinka által írt) költeménynek imaformával társított lírai realizmusa. Ott egy külső szemlélő hangját halljuk, aki az aktuális viszonyoknak megfelelően értelmezi – kívülről – a látottakat, itt a költő, a juhászlegény önmagáról beszél. (Később Zsikó a *Puszták népe* bemutatásával hozta egyensúlyba az Illyésről alkotott képet.)

Mivelhogy az önképzőkör tagjai, gimnazisták lévén, minduntalan szerelmesekek voltak valakibe, s érzelmeiknek heves, ám meglehetősen bonyolult kifejezést kölcsönöztek, Zsikó hozott magával egy különös formátumú, négyzet alakú könyvet (amint föllapozta, leolvastam a címlapról: Weöres Sándor: *Medúza*), s felolvasott belőle egy verset:

Táncol a Hold
fehér ingben.
Kékes fényben
úszik minden.

Jár az óra:
tik-tak, tik-tak.

Ne szólj, ablak,
hogyha nyitlak.

Ne szólj, lány, ha
megcsókollak –
fehér inge
van a Holdnak.

Milyen egyszerű, mondta Zsikó, s mégis milyen sokat mond. A Hold fehér inge a leányé is, a hang nélkül nyíló ablak segíti a legényt, s a leány is némán adja át magát a csóknak. Lám csak, nem szükséges mindent részletezni, a jelzések, elhallgatások többet mondanak. Ennek a versnek a felidézésével búcsúzom ettől az önképzőkörtől.

*

Ebben az időben erősödött meg a barátságom B. Áronnal, akinek az apja ismert pécsi ügyvéd volt, és Ady-rajongó. Az íróasztala fölött a falon a nagy költő halotti maszkját ábrázoló domborművet őrzött. Szívesen beszélt nekünk Adyról, különösen azt követően, hogy egyszer belelapozva tankönyvünkbe, fejcsóválva, hümmögve tapasztalta az Ady-fejezet egyoldalúságát. Ady forradalmi versei kétségkívül szépek (mint minden verse, tette hozzá), de ez csak egyik oldala ennek a költészetnek. Azt mondta, hogy ez az életmű olyan, mint egy katedrális, az egészet be kell járnunk, a főhajó mellett a mellékhajókat, a mellékoltárokat, megszemlélni a kápolnákat és a szentélyt, hogy a részletek a helyükre kerüljenek. Ő az istenes versekre és a kurucos költeményekre helyezte a hangsúlyt. Az *Úr érkezése* és a *Bujdosó kuruc rigmusa* volt számára a legkedvebb. Adyt az általa kedvelt népi írók elődjének tekintette, bizonyítékul felolvasta Sinka István egyik versét (*Adyról*). Ezzel kiegészítette s átformálta számunkra az iskolai leckét.

(Várkonyi Nándor megjelenik, Rajnai László könyvet ajánl) Abban az időben két jelentős útbaigazítást is kaptam. Az egyetemi könyvtár olvasótermében Czakó Zsigmond, az 1840-es évek romantikus költőjének *Leona* című drámáját olvastam (erre a műre Sötér Istvánnak *A magyar romantika* című tanulmánya hívta fel a figyelmemet), amikor szemben kinyílt egy ajtó, s bejött a terembe egy aránylag magas termetű, idős férfi, erőteljes arcvonásokkal, simán hátrafésült ószes hajjal. A szemközti kijárat felé igyekezett, s mivel az ügyeletes könyvtáros éppen akkor nem tartózkodott a teremben, őt is könyvtárosnak vélvén, amikor mellettem elhaladt volna, felálltam, s udvariasan megkérdeztem tőle, hogy Czakó többi műve megtalálható-e a könyvtárban. Értetlenül nézett rám. Elismételtem a kérdést, miközben láttam, hogy a megszólított férfi a számat figyeli. Onnan olvasta le a hozzá intézett kérdésemet. Czakó, szóval Czakó, jó téma, mondta kissé furcsa hangon. Akkor döbbsentem rá, hogy a férfi süket, s felismertem, hogy ő Várkonyi Nándor, a tudós könyvtáros. A *Magyar Dunántúl* szerzője. Zavartan s megilletődve kértem elnézést az okvetetlenkedésemért, de ő

megkérdezte, hogy holnap is eljövök-e. Igenlő válaszomat hallva bólintott, majd folytatta útját. Másnap egy írógéppel írt jegyzetet adott át nekem a témaköréről, az európai romantikusok közül Shelley-t és Kleistet emelve ki, magyar vonatkozásban pedig Teleki László *Kegyencét* és Solt Andor tanulmányait. Ez a jegyzet, gazdag áttekintése a témakörnek (amely a házunk bontásakor elkallódott, de jól megjegyeztem, ma is a fejemben van) indított el azon az úton, amely 1969-ben megvédett doktori disszertációmhoz vezetett.

Várkonyival kapcsolatos a másik útjelző tábla is. Már akkor is, zsebpénzem szerény lehetőségei szerint, gyűjtöttem a könyveket. Ezért sűrűn bejártam a Király (akkor Kossuth Lajos) utca közepén található antikváriumba. A bolt helyiségéből egy szűkös kis irodára lehetett látni, amelyben egy sovány, sápadt, szemüveges férfi ült. Rajnai László, a jeles tudós, Várkonyi körének tagja, a *Sorsunk* munkatársa, kiváló Dante-kutató. A boltban egy Eleknek szólított magas fiatalember segédkezett, s fel-feltűnt egy filigrán termetű, sűrű vörös haját kontyban viselő, feltűnően formás fiatal hölgy, aki engem a rokokó festményeken látható szépségekre emlékeztetett. Ilyen volt az akkori antikvárium: egy kis menedék az utcai forgatagban. Persze, különböző időmetszetek vetülnek egymásra emlékezetemben az ötvenes évek második feléből. Rajnai néha kijött az odújából, s olyankor pár megjegyzést fűzött a kezemben lévő könyvhöz. De legtöbbször csak fitymálva elmosolyodott, csóválta a fejét, s csupán nagy ritkán bólintott. Ily módon orientált engem. Figyeltem a mimikáját. Ismerte kezdeti érdeklődésem irányait, s annak megfelelően adott nekem párszavas instrukciókat. Egyszer kihozott a szobácskájából egy könyvet, s a kezembe nyomta: Várkonyi Nándor *Szíriat oszlopai* című könyvének 1942-ban megjelent első kiadása volt. Rajnai igen kedvező árat szabott neki, meg tudtam hát vásárolni. Egyik legkedvesebb olvasmányomként őrzöm a polcomon.

*

A döntő fordulatot Szerb Antal *A világirodalom története* című művének 1957-ben, a Bibliotheca Kiadónál megjelent új kiadása eredményezte számomra. Ma is alig tudom szavakba önteni azt a teljes valómat átható élményt, amit ennek a kétkötetes műnek az olvasása jelentett. Hát így is lehet irodalomról beszélni? – kérdeztem ujjongva. Az alapos és mély tudás ilyen könnyed, elegáns formát is ölthet? „Azt szeretném – írta a szerző könyve bevezetőjében –, ha át tudnék adni valamit a gyönyörűségéből, a megrendülésből, a megszállottságból, amelyet én éreztem egyes művek olvasása közben, amit nekem jelent az, hogy van a világon irodalom.” Hatására eldöntöttem: irodalommal kívánnék foglalkozni. Tanár szeretnék lenni. Szerb Antal elemi erejű hatásához egy másik, nem kevésbé „ügydöntő” inspiráció is társult.

(Emlékeim Németh Antal pécsi színházáról) Az elindító lökést a dráma és a színház felé vezető utamon negyedikes gimnazista koromban, 1957 őszén kaptam *Az ember tragédiája* pécsi bemutatója által. Ebben a Katona Ferenc által rendezett előadásban Kőszegi Gyula Ádámja mellett a remek orgánumú, kiváló színésznő, Spányik Éva alakította Évát, Lucifer szerepében pedig Tándor Lajos

lépett fel, emlékezetes játékkal. Ennek az előadásnak kétszeri-háromszori megnézése jelentette számomra (a hódolat persze leginkább Madáchnak szólt) a színházzal való találkozást. (Most nem számítom a *János vitéz* diákelőadását, amelynek előkészületei során afféle rendezői asszisztensként próbáltam fontossá tenni magamat. Osztálytársam, Pere János, a későbbi nótáénekes adta elő a címszerepet kellemes tenorjával.)

A színházzal való kapcsolatom megerősödését azonban Németh Antalnak, a Nemzeti Színház korábbi igazgatójának pécsi színháza jelentette számomra. Németh tizenkét évi eltiltás, szilencium után kapott Pécssett lehetőséget művészi munkára. Ez a háttér különös aurát kölcsönzött neki. Azt mondtam, Németh „pécsi színháza”, pedig még főrendezői titulust sem kapott. De ez nem számított: a pécsi értelmiség, a közönség tudta, ki ő. A nagy rendező élete kései éveiben, öt esztendőn át, 1959-től 1963-ig dolgozott Pécssett. Közel harminc produkció fűződik a nevéhez, ebből, ha jól számolom, tizenkettő nagyszínházi előadás volt, a többire a Művelődési Házban került sor. Ez utóbbiak a közönség beavatását szolgálták, és én a hiányzó bölcsészkar pótlásaként okultam belőlük. Németh Antal valamennyi pécsi előadását láttam, néhány próbára is bejutottam. Amit erről írok, azt emlékeim lapjait olvasva írom. Figyelmes nézőként és utánaolvasás segítségével felismertem Németh Antal művészi koncepciójának lényegét. Ez a rendezőnek általa meghatározott négyes szerepkörével függ össze. Szerinte a rendező a drámaszöveg értelmezőjeként irányítja a színészeket, s az egyes szerepek összehangolásával hozza létre az előadás művészi egészét, amelyet a színház sajátos eszközeivel közvetít a nézők felé. Spányik Éva egy beszélgetés során azt mondta, hogy Németh Antal nagy tudása és tekintélye először bénította a színészeket, de a közös munka során valósággal szárnyakat kaptak tőle. Németh tehát az előadott drámához, a színészekhez és a nézőkhöz való viszonyában egyesítette az interpretáló, a kiegyensúlyozó és a közvetítő szerepét.

Számomra ez a történet a *Macbeth* előadásával kezdődött (1960 februárjában). A rendező értelmezése szerint a cselekmény egy vérben gázoló hatalomról szól, amely a személyes nagyravagyás, egy démoni inspiráció és egy vétkes prófécia nászából jön létre, s ez a felfogás aktuális üzenetet sugallt. Erről próbáltam írni első, bizonyára igen gyarló főiskolai dolgozatomban – a balladai motívumokat is kiemelve –, amelyet Péczely László világirodalmi szemináriumának keretében készítettem.

A *Rigoletto* (1959 októberében) azért emlékezetes nekem, mert Németh operarendezéseinek szellemében (a tizenkét színházi rendezés közül nyolc operaelőadás volt) a színpadon testi valójukban megjelenő énekeseket nem festett kulisszák közé állította, hanem, vizuális eszközöket alkalmazva, fényekből szőtt miliőbe helyezte őket. A két anyagtalán médium, a zene és a fény találkozása páratlan esztétikai hitelességgel tette elevenné az előadást, a rendező szavával: „a partitúra megjelenítését”. Ennek a stílusnak a kiteljesedését Offenbach művének, a *Hoffmann meséinek* színrevitele jelentette (1962 novemberében). Többször is megnéztem. Amint ezt most írom, látom, ahogyan a színpad két oldalán a kibővített proszcénium páholyok megnövelt terében a jelmezbe öltözött énekesek előadják a zenei cselekményt, miközben ezzel párhuzamosan a

nagyszínpadon Eck Imre Pécsi Balettjének táncosai a klasszikus és modern balett eszközeivel, a mozgások dinamikus nyelvén jelenítik meg a történetet. Tehát minden szerepet ketten játszottak, egy énekes és egy táncos. Olympiát Ágoston Edit és Esztergályos Cecília, Giuliattát Bárdos Anna és Bretus Mária, Antóniát Illés Éva és Árva Eszter. Ez az előadás a pécsi Nemzeti Színház történetének egyik nagy pillanata volt. Számomra felejthetetlen élmény.

És mennyi mindenre emlékszem még! Bánffy György remek Cyranójára például, vagy egy *Aida*-előadásra a szabadtéri színpadon, ahol a megbetegedett pesti főszereplő helyett a pécsi ének tanszék oktatója, Rögöz Eszter énekelte a címszerepet, bravúros beugrással. De képzeletem színpadán látom a *Tosca* és a *Trubadúr* előadását is, és ott vagyok Némethnek a Művelődési Házban tartott „Elektra alakja a világirodalomban” című előadásán, és ehhez kapcsolódva a *Magyar Elektrát*: Bornemisza Péter ódon szépségű szövegét azóta is Lelkes Dalma hangján hallom. A Művelődési Ház előadótermét Németh Antal egyetemi auditoriummá varázsolta. Látom, amint belép a színpadra, leül az odakészített íróasztalhoz, meggyújtja az olvasólámpát, és elkezd beszélni, időnként jegyzeteibe pillantva. Az öltönyben megjelenő, nyakkendővel viselő idős férfi egy professzor benyomását keltette. Az is volt.

(Folytatása következik.)

EGY KÉSEI JÓZSEF ATTILA-INTERJÚ REJTETT UTALÁSHÁLÓZATA

József Attila 1936 nyarán jelentős átalakuláson ment keresztül. Ekkor, már a *Szép Szó* szerkesztőjeként, „új életet” akart kezdeni. Május 22-én és 24-én elkészítette nevezetessé vált önanalízisének írásos „jegyzőkönyvét”, a *Szabad-ötletek jegyzékét*, majd ennek eredményeiből építkezve megírta életműve emblematikus darabjává váló programversét: *A Dunánált* – és ezzel párhuzamosan, valamikor június elején elköltözött élettársától, Szántó Judittól (Lengyel 2022, vö. még: Szabolcsi 1998, Tverdota 1994). A váltás szándéka utólag is nyilvánvaló. Ez az eltökéltség ugyan nem hozta meg azt az eredményt, amelyet várt tőle, „élete” konvencionális értelemben nem rendeződött, legföljebb voltak pillanatai (például szárszói nyaralása során), maga az érületi-kognitív metamorfózis azonban új fázisába juttatta költészetét: 1936 végére megszületett kései költészete reprezentatív teljesítménye, a *Nagyon fáj* kötet. (Ennek anyaga nagyrészt 1936 második felében született, és a kötet mintegy egyharmada szinte párhuzamosan készült magával a kötettel: októberi, novemberi és decemberi vers [ÖV 2005. III. 231–232.]. Azaz *fordulat* utáni produkció.) E versek léte önmagában is felértékeli a mögöttük végbemenő átalakulási folyamat megismerésének fontosságát. A kérdés nyilvánvalóan az: mi zajlott le ekkoriban a költőben?

Az értelmező, aki e folyamat megértését ambicionálja, azonnal belefut az 1936. július 5-én a *Brassói Lapok*ban megjelent, azóta nevezetessé lett interjúba (KJA 1987. I. 419–424.), amelynek újszerűsége első olvasásra is föltűnik. Ebben ugyanis a költő sok olyasmiről is beszél, amiről addig nem, és elbeszélésmódja is jó néhány ponton eltér a korábban megszokott narratív logikától. Érdemes tehát kicsit közelebb menni e szöveghez – van remény rá, hogy néhány dolgot megértünk belőle.

*

Az interjú az egyik legjobb romániai magyar napilapban jelent meg – a *Brassói Lapok* a magyarországi java sajtóval is állta a versenyt, sőt bizonyos pontokon, helyzetéből adódóan, nyitottabban reagálhatott a világra, mint a pesti lapok.

Az interjút, érdekes módon, Molnár Tibor (1911–1998), a lap *aradi* tudósítója készítette, méghozzá, mint később elmondta (KJA 1987. I. 822.), „magánszorgalomból”, tudósítói munkájától függetlenül. Nyári szabadságát ugyanis Budapesten töltötte, fölfigyelt a *Szép Szó* akkor megjelenő *Mai magyarok régi magyarokról* című tematikus (kettős) számára, és benne József Attila programversére, *A Dunánálra*. Molnárt, minden jel szerint, a vers fogta meg; a vers politikai üzenete, „a dunai népek összefogásának programja”, Erdélyből nézve is jól értelmezhető és aktuális elképzelés volt (ahogy Csehszlovákiából nézve is). Pesten időzve mindenesetre Molnár kereste az érintkezést a *Szép Szó*val és a költővel is. A *Szép Szó* szóban forgó száma június 7-én jelent meg, az interjú július 5-én, a kapcsolatfelvételre valamikor e két dátum között került sor. A részleteket nem ismerjük, de annyi bizonyos, megismerkedett Ignotus Pállal és Fejtő Ferencsel (velük ekkor interjút is készített), Cserépfalvi Imrével, sőt – bizonyos ideológiai várakozásokra rációfalva – Szabó Zoltánnal is. A névsor arra vall, a *Szép Szót* Molnár Cserépfalvi Imre felől, mondhatnánk

Erdélyből és *A Dunánál* perspektívájából értelmezte. (Ismeretes, Cserépfalvi szerette volna a *Szép Szót* és a Cserépfalvi Kiadó „népi” szerzőit valamiféle szekértáborba összehozni – Szabó, aki nem publikált a *Szép Szóban*, ezért kerülhetett képbe. *A Dunánál* nem volt elmentés Cserépfalvi koncepciójával.) Molnár Ignótus Pál és Fejtő közvetítésével találkozott József Attilával (KJA 1987. I. 822.) – mint utóbb elmondta, nem is értette, miért ilyen körülményes a találkozás megszervezése. (A valódi okot, hogy a költőnek akkor még a lakásügyei sem voltak rendezettek, később sem ismerte.) A találkozó a Nyugati pályaudvar közelében lévő Ilkovichs vendéglőben történt; erről maga az interjú is megemlékezik. A kérdés csak az, mikor találtak. Az interjú saját kezezése szerint július 4-én. Ez azonban bizonyosan fiktív időpont. Ha az interjúra csakugyan július 4-én este került volna sor, másnap, ötödikén reggel nem jelenhetett volna meg a cikk Brassóban. Az interjút ugyanis Molnárnak még aznap este nyomdakészre kellett volna fogalmaznia, szövegét telefonon lediktálnia a brassói szerkesztőség ügyeletesének, ott a szerkesztőségi gépíróknak le kellett volna azt gépelnie, az éjszakai szerkesztőnek pedig, ha fontosnak és jónak találta az írást, még aznap este nyomdába kellett volna küldenie a kéziratot, hogy azonnal kiszedjék, és a szöveg benne legyen a másnap reggeli számban. Ez tökéletesen irreális föltevés. A lap kiadója, Kahána Bernát, tudjuk, utóbb még saját munkatársának kilétében sem volt biztos, és megkérdezte az egyik szerkesztőt, a szerző „a mi aradi tudósítónk?” Ilyen macerás, s ugyanakkor gyorsított eljárás tehát elképzelhetetlen volt. És hogy itt fiktív kezezésről volt szó, Molnár másik interjúja is megerősíti. Az Ignótus Pállal folytatott beszélgetés kelte szintén július 4-e – ám az már július 3-án megjelent. A Bokor / Tverdota-gyűjtemény jegyzete erre a tényre föl is hívja a figyelmet (KJA 1987. I. 821.). Mi történhetett tehát? Molnár július elején alighanem már otthon volt, interjúi közlését megbeszélte az illetékes szerkesztővel, a kezezéseket pedig „fölfriessítette” (hogy aktuálisabb hatást keltsenek), s a kéziratokat onnan, Aradról küldte meg brassói szerkesztőjének. Hogy a két interjú azonos kezezésű, lehet „diplomáciai” fogás, a két budapesti szerkesztő egyenrangúságának demonstrálása, de az is lehet, hogy a két beszélgetés tényleg ugyanazon a napon történt meg: délben az *Esti Kurír* szerkesztőségében Ignótus Pállal, és este az Ilkovichsban József Attilával. De bizonyosan nem július 4-én.

Ha nem 4-én, akkor mikor? Molnár, tudjuk, valamikor június 7. után érkezett Budapestre, és aligha lehetett két hétnél hosszabb szabadságon. A legvalószínűbb tehát az, hogy június közepétől két hétig volt Budapesten, és ez idő alatt „tájékozódott” *Szép Szó* dolgokban. Mivel tudjuk, magától Molnártól, a József Attilával folytatott esti beszélgetés után másnap (?) még Cserépfalvit is meglátogatta, hogy begyűjtse tőle József Attila neki ajándékozott *Medvetánc* kötetét (KJA 1987. I. 822.), Molnár csak azt követően utazott haza Erdélybe. Az interjú pontos időpontját tehát immár nem tudjuk megadni, csak valószínűsíteni lehet, hogy az interjúra valamikor június utolsó hetében került sor. A nyomdakész szöveg már Erdélyben, július elején készülhetett el, József Attila személyes jelenléte nélkül.

*

Az interjú címe a magyarországi olvasó számára némileg „idegen”: *Beszélgetés a magyar Panait Istratival*. Ez azonban nem rossz cím, hiszen a célközönség, akinek az interjú elsődlegesen szól, erdélyi olvasókból állt. Panait Istrati nevének emlegetése román analógiát jelentett, s egyáltalán nem mellékesen a két író élete több ponton párhuzamosságot is mutat. Az analógia tehát a romániai magyar olvasó számára segíthette József Attila „bemérését”. (A román író pályavégi szélsőjobb fordulata persze rontja az analógia érvényét; ezt a fordulatot a kesei József Attila nem tette meg.)

Az interjú szövege voltaképpen két megszólalás kombinációja: a Molnár Tiboré és a József Attiláé. A két szöveg jól megkülönböztethető; egyértelműen kiderül, mit mond

Molnár, s mit a költő. Molnár szituálja a beszélgetést, és erdélyi szempontból értelmezi József Attilát is, a *Szép Szó* is; jelentős költészet és érdekes, tanulságos élet – mondja József Attiláról. Az értelmezés sarokköve, nem is véletlenül, *A Dunánál*, Molnár értelmezésének középpontjában ez a vers áll. Ez, vélhetően, referencia. (Nem véletlen, hogy Molnár a *Brassói Lapok*ban az interjúval azonos időben újraközölte *A Dunánált*; az erdélyi olvasó tehát nemcsak a beszélgetést, de a beszélgetés apropóját, a verset is közvetlenül megismerhette. Nem kellett a versért a *Szép Szó*hoz visszafordulniuk.) Molnár *közvetlen* megnyilatkozásaiból, irodalomtörténeti szempontból, a beszélgetés helyszínének, az esti Ilkovicznak a megjelenítése, a sörök fogyasztása és – József Attila jelentőségének kiemelése a fontos. Az explicit besorolás is lényeges, de ennél talán még fontosabb két dolog: maga a beszélgetés, József Attila megszólalása, valamint a beszélgetés utáni alakjának már-már szimbolikus fölvyillantása: a „világváros” esti fényében látjuk a távolodó költőt.

A beszélgetés egészében kultuszalakító produkció; hozzájárult a költő irodalom-közéleti pozíciójának erősödéséhez. (Nem véletlen, hogy az interjút kivonatossan a Moravska Ostravai *Magyar Nap* is újraközölte.)

Irodalomtörténeti szempontból természetesen József Attila *saját* szövege a legfontosabb, a leginformatívabb. Itt azonban van egy előzetesen megválaszolendő, nem lényegtelen kérdés: hogyan készült az interjú? Vagy másfelől téve fel a kérdést: mennyire pontos, hiteles a költő szövege?

Nyilvánvaló, a beszélgetés rögzítése a kor technikai színvonala miatt nem magnóval történt, s az sem valószínű, hogy válaszait a költő írásban adta volna meg. (Molnár határozottan egy vendéglői *beszélgetésről* beszél.) Az akkori újságírói gyakorlatot, például jelesül egy vidéki tudósító eszközkészletét ismerve, arra kell gondolnunk, Molnár gyorsírással jegyezte le a költő fontosnak ítélt mondandóját, és utóbb, nyilván már Aradon, ezt a gyorsírással jegyzetét tette át élőbeszédet imitáló szöveggé. Hogy Molnár munkamódszere ez volt, maga a szöveg teszi bizonyossá. József Attila mondandójának megfogalmazása, így például a verselemzés, oly finoman fölépített, hogy azt maga Molnár, ha akarta volna, sem tudta volna imitálni. (Ahol egy-egy *átkötő* szöveget ad, az jól fölismerhető, s nyilvánvaló, hogy az az újságíró metakommunikációjának része volt. Az ilyen részek azonban elválnak a költő saját, autentikus megnyilatkozásaitól.)

Az alábbiakban József Attila szövegére próbálunk koncentrálni.

*

Az interjú értelmezési keretét, értelemszerűen, a kérdező és kommentáló Molnár Tibor alakította ki. József Attila azonban más súlycsoportba tartozott, és ha csak válaszolt is, akkor is ő volt az, aki jelentést vitt a beszélgetésbe. Megerősítő demonstrációt nyújtott a kérdéshez, egyiket-másikat teljesen áttematizálta, és teljesen új nézőpontból, váratlan interpretációját adta valaminek, ami másnak a horizontján így föl sem merült. És közben, mint minden jelentős intellektus, nemcsak tárgyat, de önmagát is újszerűen, teljesen eredeti módon identifikálta. Az érzelmi-kognitív apparátus egésze hírt ad magáról az interjúban, világos, koherens gondolatmenetekben.

József Attila mondandójának több kronológiai és tematikai tömbje van. Ezek nemcsak időrendileg, de mélységben is összekapcsolódnak, és kiegészítik, megerősítik egymást. Egésszé szervezik azt, ami különben a kérdés buborékjába záródna. Az intellektus ereje a kérdések fölé egy öntörvényű, külön univerzumot teremt.

József Attila megszólalásának első rétege életrajzának első, korai szakaszát tematizálja újra. A „váltakozatos”, kanyargós életút leltára jelenik meg itt. Nagyjából úgy, ahogy máskor, más interjúiban is sokszor kirajzolódott elbeszéléséből. Nem tudható (mert a kérdező nem jelzi, semmivel nem utal rá), hogy a beszélgetésre vállalkozó költő itt egyszerűen

föltette a sokszor leforgatott lemezt, netán az előzetesen, valamennyire már tájékozott Molnár kérdezősködése terelte erre a beszélgetést. Az apátlanság, a Gyermekvédő Liga vagy a sokféle, hosszabb-rövidebb ideig kipróbált foglalkozások mindenesetre itt is előjönnek, felsorolódnak. De már itt is megjelennek új elemek. A disznópasztorkodás első olvasásra az alap történet része, ám ha figyelünk a részletekre, kiderül, itt valami új mozzanat is tetten érhető. Az apró kisgyerek és az embermagasságú disznó képének szembeállítását nem, vagy nemcsak tárgyi leírás, hanem a kiszolgáltatottság, a félelem kivetítése is, lelki mozzanat. Ez már alighanem a *Szabad-ötletek jegyzékében* testet öltött önanalízis járuléka. Igazában nem „történeti” esemény fölidézése ez, hanem újraélt, aktuális, azaz 1936-os élmény. S az is egy új, tudatosult nézőpontra vall, hogy a „leltár” viszonylag gyorsan a költő tanulmányai sorolásába vált át. Míg a leltár extrém érdekességként is olvasható (hagyományosan így is szokták olvasni), a tanulmányok számbavételében semmi „romantikus” nincs, ez a bulvárlapok nézőpontjából nem is „érdekes”. Valójában persze lényeges összefüggést demonstrál ez a tanulmányi curriculum. Aki beszél, az sorsára rá-cáfolva, sorsával szembeszegülve egy magasan képzett, „tanult” ember – négy egyetemnek padjait is koptatta (Szeged, Bécs, Párizs, Budapest). Nem tagadja meg, persze, önmagát, fölhívja a figyelmet rá, hogy mi minden történt vele élete tizenharmadik és huszonnegyedik éve között, ám ezután éveket hagy ki az elbeszélésből, s váratlanul kijelenti: „Most szerkesztő vagyok, a *Szép Szót* szerkesztem Ignóus Pállal.”

Itt van a fordulópont. Az életrajzból itt egy új szerepkör, egy új értelmiségi pozíció emelkedik ki. Önafirmáció ez, persze, de más is, több is. Új, „komoly” szerepének deklarálása.

Itt az interjúban van egy, Molnár által közbeiktatott kérdése, amely a *Szép Szó* két szerkesztője közötti viszonyra kérdez rá. Ignóus Pál „polgári baloldali”, ön – mármint a költő – viszont „szocialista”, mondja Molnár. A közbeszólás jogos, a *Szép Szó* szerkesztőjének ezt föl kellett tenni. De a kérdés nem kötözködés, hanem, ellenkezőleg, föladja a labdát a költőnek. És ezt a labdát József Attila le is csapta. Válaszában a *Szép Szó* irányultságának lényegét mondja ki, pontosabban azt az elvet, amelyet a *Szép Szó* gründolása során érvényesített, és amely a lap megalapításához vezetett. Ez, nagyon leegyszerűsítve, a különböző baloldali törekvések kényszerű összefogásának, koalíciójának elve. József Attila válasza „okos”, diplomatikus válasz, kettős fedezékből szólal meg. Szerkesztőtársa cikkére hivatkozik, amelyben Ignóus Pál egy francia író idéz, és így, mintegy hármójuk közös elvét, hitét mondja ki: „Azon, hogy polgári baloldali legyek-e, szocialista, kommunista, vagy akár anarchista, gondolkodhatok. De azon, hogy baloldali legyek-e, pillanatig sem.” Ehhez az idézethez József Attila mindjárt hozzátett egy mondatot: „Ez hozott bennünket össze” (KJA 1987. I. 420.). Ez az elv szerkesztőségen belül is, kifelé való öngazdálasként is hasznos, pragmatikus elv volt. És az erdélyi progresszió számára is követhető, „jó” elv – önmagában is indokolta az interjú elkészítését és közlését. Ám nem teljesen véletlen a válasz rövidre fogottsága és részletekbe nem bocsátkozása. Ekkor, 1936 júniusában, tudjuk, a szerkesztőségen belül már folyt a pozícióharc. (Elsősorban nem Ignóus Pál és József Attila között, hanem a költő és az erősen nyomuló Fejtő között [vö. Lengyel 2021].) Erre utalni azonban a lapot propagáló interjúban nem lett volna szerencsés, József Attila nem is tette meg. Legalábbis nem direkt módon.

Ezen a ponton, érdekes mód, van az interjúban egy váltás, vagy úgy is mondhatjuk, szakadás. A *Szép Szó* orientációjáról a költészetre „terelődik át” a szó (Molnár nem mondja meg, ki és hogyan terelte így a beszélgetést); ez a költészetről való beszélgetés azonban egyáltalán nem érdektelen a lap irányultsága szempontjából sem. Sőt, két szempontból kifejezetten fontos rész ez. Egyrészt jelzi, József Attila itt már szívesebben beszélt az irodalomról, mint a politikáról; befelé fordult. Ezzel csökkent a szerkesztőségen belüli ellentétek kiéleződésének lehetősége, és egyben abba az érzelmi-kognitív átalakulásba is bepillant

tunk, amely ekkor zajlott a költőben. Másrészt a költészetről való beszéd sok lényeges összefüggés kimondására is alkalmat adott számára.

Az egyik újdonság, amely e témakör kapcsán fölmerül az interjúban, József Attila költővé válásának problémája. Föltárja itt motivációját, és bár e rekonstrukciója „gyerekes” történetnek látszik, valójában nagyon mélyre világít. Az a magatartás, amely az édesanyjának nyújtandó gyermeki segítségként fordul a költészet felé, a május végi önanalízis során tudatosulhatott benne. Maga az ötlet gyerekes, naiv, ám szubjektíve hiteles, és a franztadti világból való kitörés lehetőségeire vet némi fényt. Márpedig arról, hogy egy ferencvárosi utcagyerek hogyan indulhatott el a magas költészet művelése felé, sem a történettudomány, sem az irodalomtörténet-írás nem tudott semmit. Itt, jegyezzük meg, a költő mint „nagy ember” és az édesanya mint „kicsi, törékeny asszony”, aki segítségre szorul, illetve szembeállításuk egyszerre a gyerekesz „logikája” és az önanalízisben felismert, szorongató aránytalanságképzet aktuális – azaz 1936 nyári – kivetítése. Ez, mint a már említett „embermagasságú disznó” képzete is, egyszerre *emlék* és aktuális *lelki tény*. A kettő oly mértékben összefonódik a fölidézésben, hogy lényegében szétválaszthatatlannak. Prioritása azonban nyilvánvalóan az aktuális lelki ténynek van, az emlék csak nyersanyag, utólag értelmezett, csupán értelmezésben élő „tény”. S József Attila ebben az interjúban nemcsak a kérdés pszichológiájáról vall, hanem konkrét, operatív részleteiről is. Tittel Margit, valamint Kulka Zoltán szerepéről, és képbe hoz egy román családot is. Ezek az apró utalások József Attila önéletrajzi utalásainak legfontosabbjai közé tartoznak. Ezek ugyanis a legfontosabbról, a költővé válásról adnak konkrét információkat.

Az interjú leglátványosabb, a maga nemében briliáns részlete *A hetedik* önértelmezése. Ez egyszerre műhelyvallomás és versmagyarázat. Arra a kérdésre, hogy mi az álláspontja a költészetet illetően, adja ezt az *explication de textet*, de ebben összesűrítve rengeteg minden rejtezik. (Egyebek közt benne van egy rejtett polémia szerkesztőtársaival is.) Az interjúban ez a részlete mindenestre akár önálló tanulmányként is olvasható, s mint műhelyvallomás, a kései József Attila egyik legfontosabb önmagyarázó szövege.

Ezt a részletet érdemes külön is szemügyre vennünk.

*

A költészetről vallott fölfogását firtató kérdésre József Attila váratlan módon egy verssel és magyarázatával válaszolt. A vers *A hetedik* 31–40. sora volt; ezt idézte és magyarázta.

*Ha költenél s van rá költség,
azt a verset heten költsék.
Egy, ki márványból rak falut,
egy, ki mikor szüülték, aludt,
egy, ki eget mér és bölint,
egy, kít a szó nevén szólít,
egy, ki lelkét üti nyélbe,
egy, ki patkányt boncol élve.
Kettő vitéz és tudós négy, –
a hetedik te magad légy.*

E vers mint „filozófia” a prokapitalista liberalizmus ideológiájának alternatívája. Semmiképpen nem „urbánus” gesztus, inkább, ha már be kell sorolnunk, „népi”, ám ez a besorolás is fölösleges. A vers az individuum egyediségét, sajátságosságát konstruálja meg. És egyike a költő nagy, reprezentatív önmeghatározásainak – érthető tehát a választása, a vers fénykörbe állítása.

Maga *A hetedik* (ÖV 2005. II. 160–161.) évekkorábban, 1932-ben született, a költő 1934-ben fölvette *Medvetánc* című gyűjteményes kötetébe is. 1936 nyarán már nem „új” a vers, múltja is van. És ami föltűnő, ez nem „szépszós” produkció, méghozzá két szempontból sem az. Az aktuális, 1936-os József Attila már másféle, mondjuk úgy, sötétebb tónusú verseket írt, és a *Szép Szó* közéleti iránya is másfelé mutatott. A 31–40. sorok összegző reprezentativitása azonban megőrizte a vers „aktualitását”, elevenségét. Nem véletlenül esett rá a választás; *A hetedik* mai távlatból mérlegelve is nagyon jelentős ön-reprezentáció. Formaihite egyszerre archaikusan ősi, „népi”, és a kései modernitás el-lentmondásait érzékelni képes, „tudományosan” megalapozott metapszichológiai tudatosság. Kognitív modellje paradox módon a *Kalevala*, amely Vikár Béla fordításában (1909) József Attila egyik kedves, inspiratív olvasmánya volt. És bármennyire meglepő is, ez az archaikus, a folklór ősi rétegeibe visszanyúló mű egy nagyon „modern” összefüggésre, a személyiség megsokszorozásának lehetőségére és szükségességére tette érzékennyé a költőt. A *Kalevala* egyik helyén (1909: 160., XXIII. ének) a menyasszonyt így készítik föl a rá váró asszonyi életre:

*Ha bemégy a házba, légyen
Négy, a ki a házba mégyen:
Vizes dézsát vigy kezedbe,
Sűrű seprűt hónod alatt,
Fogad közt fenyőszilánkot,
Magad menj be, mint negyedik! Stb.*

A személyiség megsokszorozásának ez a modellje a *Kalevalában* csak négyelemű, a József Attila-versben pedig hételemű, de a logika ugyanaz. Az elvégzendő feladat, a személyiség, a szerep megsokszorozását kívánja, de a negyedik/hetedik „te magad légy”. Ez a logika teszi lehetővé a differenciálódást, a különböző jellegű feladatok teljesítését – és az önazonosság megtartását. A „magad légy” követelmény pedig összefogja, egybetartja azt, ami egyébként a személyiség széthasadását eredményezné.

A modellválasztás mindkét vonatkozása fontos: a folklórhoz való visszanyúlás és a személyiségképlet megkonstruálása is komolyan belejátszhatott a példavers kiválasztásába. Az előbbi, mint egy belső polémia az „urbánus” világredukcióval, a személyiségképlet pedig egyrészt lehetővé teszi az én-ben koncentrálódó elfogultságok, ellentmondások megmutatását, a „sokszínűség” beismerését, másrészt az önazonosság fönntartását. A „hetedikben” koncentrálódó hat alakmás lényeges szerepeket jelöl ki. Közülük hármat érdemes itt is kiemelni. Az egyik: „Egy, ki márványból rak falut” – ez a falu (képzeleti) emancipációjának programja. Mint opció, meglehetősen nyílt állásfoglalás. A másik: „egy, ki eget mér és bölint” – a sivár pragmatizmus fölé emelkedő valóságvonatkozás vállalása ez. A horizont megemelése, kilátó (öncélú, szabad) keresése. A harmadik: „egy, kit a szó nevéen szólít” – ez a költői techné birtokosának öntudata. A kifejezni tudás követelményének hangsúlyozása. (Ehhez szorosan kapcsolódik egy negyedik szerepkör is: „egy, ki lelkét üti nyélbe”, amely a művet mint önkifejezést értelmezi. Itt is demonstrálódik tehát, hogy József Attila esztétikája: kifejezésesztétika, nem pusztán techné.)

A polémia, amelyet szerkesztőtársaival folytatott a költő, versmagyarázatként persze rejtett és legitim polémia. Finom jelzés. Ez fontos momentum, mert József Attila ekkor még nem akarta szakításig élezni az ellentéteket, jóllehet szerkesztőként ekkor már egyre inkább háttérbe szorult (vö. Lengyel 2021). És egyre inkább „csak” a lap vezető költője, irodalmi szimbóluma lett, és nem világnézeti irányítója.

A vers egyes soraihoz az interjúban József Attila magyarázatokat is fűzött – az irodalomtörténet-írás erre szokott figyelni. Nem alaptalanul, persze. Jól hasznosítható gondo-

lati anyag ez, élni kell vele. Az anyag rekapitulálása azonban itt és most fölösleges. Itt elegendő annyit leszögezni, ezek a magyarázatok egy észjárásnak is beszédes dokumentumai. És ugyanakkor, egy másik síkon, a költő jelentésképző eljárásaiba is belevilágítanak. Azaz, afféle szerzői útbaigazító, figyelmeztető jelzések az olvasóknak, mire is kell figyelniük olvasás közben.

*

Molnár Tibor, jó érzékkel, a továbbiakban is a költészetről beszéltette a költőt. Teljesen irányítani azonban nem tudta a beszélgetést. A jelek szerint elsősorban *A Dunánálról*, illetve az úgynevezett programköltészetről szerette volna hallani József Attila részletes véleményét, ő azonban nem a már megoldott feladról akart beszélni, hanem arról, ami éppen foglalkoztatta. A programköltészetről szólva így gyorsan új témára tért át. S „váratlanul” (valójában metamorfózisában jól megalapozott módon) egy angol botránykönyv, a *Lady Chatterley szeretője* értelmezésére ugrott át. A regény, ismeretes, a szexualitás „új”, nyíltabb tematizálásával kavart botrányt. Nem tudjuk, József Attila olvasta-e egyáltalán a könyvet, vagy csak hallott róla; mindenesetre a könyv alkalmat kínált neki az eufemizáló beszédmód kritikájára. Ez a *Szabad-ötletek jegyzéke* ismeretében már nem teljesen meglepő, írásos önanalízisében ugyanis József Attila maga is az új beszédmódot vezette be. (Olvasóit persze ezzel még sok évtizeddel később is meghökkentette, zavarba hozta.) Az interjúban az új beszédmódot természetesen nem demonstrálta, de egy-két elméletileg is fontos észrevételt tett. És nemcsak azt teszi szóvá, hogy a szexualitásról szólva az egyébként forradalmár Petőfi is beleragadt a konvencióba (ami tárgyilag helytálló észrevétel), de azt is kimondja: a szexualitásról való autentikus beszéd nehezebb feladat és nagyobb bátorságot igényel, mint „bátor” politikai verset írni. Ez a *Szabad-ötletek jegyzéke* után logikus felismerésének tetszik, de ez nem valami trágársági program meghirdetése. Ez a *valóságészlelés és -kifejezés* rejtve maradt, elfedett, vagy éppen meghamisított dimenzióival való szembenézés programja. A problémával ő maga is birkózott, jóllehet ennek nyomai csak áttételesen érhetőek tetten verseiben – elméleti írásai viszont voltaképpen erről szólnak. A töredékekben fönnyaradt, befejezetlen *Hegel – Marx – Freud* e problémákör elméleti leírásaként is értelmezhető és érthető meg. És a „lét mint természet” elv értelmezésére törekedett.

Az interjú „Lady Chatterley-epizódja” így kódolt, ám nyilvános jelzése az érzelmi-kognitív átalakulás irányának. A *léttorzulás*, a *lét mint természet* válik innentől elsődleges alkotói problémájává. Politikai jelzésekből (a náciizmus és a sztálinizmus erkölcsi és értelmelakító fejleményeiből) indult el kritikai eszmélkedése, de 1936-ra már olyan mélységekbe hatolt le az analízissel, amelyekben a „politika” már csak másodlagos, efemer szféraként volt értelmezhető.

*

Az interjú, főleg Molnár Tibor kérdései és kommentárjai révén, megjeleníti József Attila román versfordításait, és, ismételten, *A Dunánál* is. Ez a rész azonban már igazában csak a recepció értelmezési keretét formálta, József Attila addigra elmondta, amit el akart mondani. Már csak a szálak elvarrása volt hátra. Molnár Bokor Lászlóhoz írott későbbi emlékező leveléből tudjuk (KJA 1987. I, 822.), a költő kifizette az este során fogyasztott söröket. És aztán elköszöntek egymástól, s a költő távolodó alakját az esti fények aurájában az interjú zárása örökíti meg: „A tér fényben úszik. A költő, aki a falvak bánatát, fájaldalmát, a külvárosok sötéttségét oly páratlan erővel tudja megteremteni, lassan eltűnik a nagyváros házsorai, szikrázó fényei között” (KJA 1987. I. 424.).

Véletlen újságírói találat-e ez, vagy félig-meddig tudatos szimbólumalkotó retorikai zárlat? – nem tudjuk. De akár ez, akár az, a föl villainó kép jelképes. A költő felgyorsuló metamorfózisának távlatos képe. Innen József Attila emberi lényé már csakugyan a „sem-mi” felé tartott, csak gondolatai fénylettek tovább.

Molnár Tibor érdeme, hogy ha hályogkovács módjára is, elkészítette ezt az interjút, és a költő átalakulását határhelyzetben tette láthatóvá.

JEGYZET. Molnár Tibor József Attila-interjúja a Bokor/Tverdota-féle szöveggyűjteményben is olvasható: *Kortársak József Attiláról. I. 1922–1937*. Szerk. Bokor László, sajtó alá rend. Tverdota György. Bp. 1987. (A hivatkozásokban: KJA, 1987. I. plusz oldalszám.) A költő versei: József Attila *összes versei. I–III*. Kritikai kiadás. Közzéteszi Stoll Béla. Bp. 2005. (A hivatkozásokban: ÖV 2005. II. oldalszám.) Az önanalízis szövege: *Szabad-ötletek jegyzéke*. Közzéteszi Stoll Béla. Javított kiadás. Bp. 1997. (A hivatkozásokban: SZÖJ.) *Kalevala*. Ford: Vikár Béla. Bp. 1909. Az 1936. nyári átalakulásról: Lengyel András: A „szövetség” szétesése. József Attila és Szántó Judit együttélésének fölbomlása. *Irodalomismeret*, 2022. 1. sz. 65–77., lásd még: Tverdota György: József Attila, 1936. május. *Kortárs*, 1994. 7. sz. 78–84., Szabolcsi Miklós: *Kész a leltár. József Attila élete és pályája. 1930–1937*. Bp. 1998. – A *Szép Szó* belső viszonyairól: Cserépfalvi Imre: *Egy könyvkiadó feljegyzései*. Bp. 1982., Lengyel András: A *Szép Szó* „néger portása”. A *József Attila–Fejtő-viszony alakulástörténetéhez*. Kézirat, 2021, sajtó alatt; *Minerva baglya* (2022).

IHLET ÉS GONDOLKODÁS

József Attila művészetbölcseletének fenomenológiai gyökerei

József Attila gondolkodói jelentősége már régóta vitatott. Az álláspontok egyik véglete szerint József Attila outsider filozófus,¹ akinek tanulmányai nem tartalmaznak jelentős teljesítményt.² Mások viszont úgy vélekednek, hogy a költő filozófusként is jelentősnek tekinthető.³ József Attila maga is fontosnak tekintette gondolkodói tevékenységét, Vágó Mártának írt levelében például így ír: „[M]ert mit csináljak, ha költő voltom ellenére kényszerít a filozófia is?” (1928. nov. 16., József 1976: 246.). Fejtő Ferenc visszaemlékezésében kiemeli, hogy a költő „[s]enkire sem haragudott inkább, mint azokra, akik dilettáns kirándulásoknak minősítették elméleti kísérleteit, s csupán mint költőt voltak hajlandók elismerni” (Fejtő 2005: 6.).

Magam is úgy vélem, hogy a költő gondolati teljesítménye jelentős, önmagában is megállja a helyét; a rendelkezésre álló rövid idő és a rossz életkörülmények miatt azonban József Attila filozófiai elgondolásai befejezetlen kísérletekként maradtak ránk. Gondolati elevenség, önállóság és eredetiség jellemzi ezeket az írásokat, melyek jelentőségét az adja, hogy József Attila képes volt arra, hogy a sok, villámgyorsan magába szívott gondolati hatást⁴ a saját logikája mentén összerakja.

¹ Mannheim Károly véleménye itt hangsúlyosan jelenik meg, akinek – Vágó Márta levelei alapján – igen lesújtó véleménye volt a költőről: „Mannheim megérkezett és azt mondta, filozófiád lehetetlen tipikus autoididakta filozófálgatás, mellyel mindig újra felfedezik Amerikát” (1928. nov. 12., Vágó 1978: 409.).

² Lásd például Bodor Béla írását, melyben a következőket írja: „József Attila autentikus művei nem a tanulmánykísérletek, esztétikai, bölcseleti, politikai, társadalomtudományi és egyéb tárgyú feljegyzések, illetve ilyen munkák vázlatjai, csírái, töredékei, hanem a zárt, befejezett és a maguk útjára engedett költemények” (Bodor 2003: 800.).

³ Lengyel András például így ír: „az értekező József Attila jelentőségét vallom, sőt, ki merem mondani, originális gondolkodóról van szó, aki kora legjelentősebb filozófiái törekvéseivel volt dialógusban s azon a területen, ahol a legothonosabban mozgott, azaz a műalkotásokról beszélve, elsőrangút produkált” (Lengyel 2005: 53., vö. még Lengyel 2018), Miklós Tamás Heideggerhez méri a költő teljesítményét (vö. Miklós 1988: 279–230.). Miklós Tamás könyve a József Attila-tanulmányok datálásának hibái és erőltetett prekonceptiója miatt éles kritikákat kapott (Tverdota 1988, Horváth 1989); e viharos recepció miatt sajnós a könyv értékes gondolatai háttérbe szorultak (vö. ezzel kapcsolatban Lengyel 1989, Lengyel 2005: 71.). Szívós Mihály is nagy elismeréssel nyilatkozik a költő gondolkodói teljesítményéről (1995: 59.). Fehér M. István felveti a kérdést, hogy „vajon nem követelünk-e túl sokat egy fiatal költőtől, amikor Heidegger- és Gadamer-szerű úgymond »szakfilozófusokkal« állítjuk párhuzamba” (Fehér 2003: 121.). Hévízi Ottó szerint József Attila „[b]ölcseleti őstehetsége [...] a problémalátás élességében, a szemléletileg találékony, szuverén és morálisan érzékeny, önfaggató kérdésésben” rejlett (Hévízi 2019: 436.).

⁴ József Attila széles körűen tájékozódott a filozófiában, Bartók György, Pauler Ákos, Hegel, Croce, Bergson, Marx, Freud, Reich, Jaspers, Husserl és Heidegger hatott elsősorban a gondolkodására. Tverdota György és Lengyel András tettek talán a legtöbbet azért, hogy feltárják e hatásösszefüggések labirintusát. Tverdota György rendkívüli részletességgel és alaposággal tárta föl József Attila forrásait, írásai nélkülözhetetlen segítséget nyújtanak az értelmezésben (Tverdota 1995, Tverdota 2018). Lengyel András többek között olyan nyomokat és összefüggéseket tárt fel,

József Attila filozófiájának értelmezésekor kitüntetett jelentősége van a hatástörténeti mozzanatoknak, hiszen a költő intenzíven és gyorsan bedolgozta a saját gondolatvilágába az éppen megismert filozófiai nézeteket. Nem szabad ugyanakkor itt megállnunk, mivel József Attila szuverén módon építkezett a hozott elemekből. Ennek az építkezésnek megvolt a maga stílusa és szemléletmódja. A költő gondolatiságának értelmezése elképzelhetetlen anélkül, hogy ezt a szemléletmódot ne azonosítsuk, ezek filozófiai jegyeit ne vennénk figyelembe.

Vizsgálataim abból a hipotézisből indulnak ki, hogy *József Attila művészetbölcseletében a fenomenológiai-hermeneutikai szemlélet meghatározó szerepet játszik*. E szál hatástörténeti felderítése arra is rávilágíthat, hogy a költő művészetelmélete miért okoz evidens aha-élményt azok számára, akik jól ismerik Heidegger és Gadamer művészetfilozófiai elgondolásait. Miklós Tamás és Fehér M. István írásainak⁵ kiindulópontjában – meggyőződésem szerint – ez az evidens belátás rejtőzik, éppúgy, ahogy a jelen tanulmány megírásának hátterében is.

A vizsgálódás első részében a husserli-heideggeri fenomenológiai redukció gondolatának jelenlétét szeretném megmutatni a költő művészetéről alkotott elképzeléseinek szerző centrumában. A második részben a költői szó eredetének József Attila-i koncepcióját szeretném összefüggésbe hozni a *Lét és idő* beszéd- és nyelvfelfogásával. Mint látni fogjuk, mindkét esetben lényegi kapcsolatot lehet megmutatni, s e két kérdés a költő művészetfilozófiájának két talán legfontosabb témáját jelenti.

József Attila lehetséges találkozásai a fenomenológiával

József Attila a húszas évek végén már intenzíven foglalkozott filozófiával, lehetséges, hogy Pauler Ákos doktorandusza volt,⁶ franciául, németül és magyarul olvasott filozófiai írásokat, ugyanakkor elég nagy bizonytalanság van abban a tekintetben, hogy mikor mit olvasott valójában.⁷ József Attila nem lebecsülendő forrásai voltak azok a kávéházi, baráti társaságbeli beszélgetések, melyekben rendkívüli intenzitással vett részt. Vágó Márta, akit a mai kutatók megbízható tanúnak tekintenek,⁸ érzékletes és részletes leírásokkal szolgál e beszélgetések némelyikéről.⁹ Sajnos nem tekinthetjük egyértelmű bázisnak azokat a neveket, melyeket a költő maga említ az írásaiban, mert azokat sem említi, akikről teljes bizonyossággal tudjuk, hogy ismerte, olvasta őket, és akik erős hatást gyakoroltak rá, lásd például Pauler Ákos nevét.¹⁰

melyek József Attila egzisztencialista, fenomenológiai tudásháttérére különösen érdekes fényt vetnek (Lengyel 1995).

⁵ Fehér M. István például így ír: „József Attila e töredékeiben a filozófia XX. századi hermeneutikai fordulatának teljességgel középponti belátásai villannak fel [...]” (Fehér 2003: 45.). Lásd még Miklós 1988.

⁶ Lengyel András a következőképpen ír erről: „tudható az is, hogy a Vágó Márta szerelem idején, fölőni igyekeztén a lány környezetének kulturális színvonalához, erősen tanult, alapvizsgáját is le akarta tenni, s ezzel az akkori szabályok szerint már lehetővé vált volna a doktorálása – a középiskolai tanári oklevél megszerzése nélkül is” (Lengyel 2008: 148.). „Hogy végül nem doktorált le, annak »csak« magánéleti okai voltak, a költőt a Vágó Márta-szerelem traumatizáló alakulástörténete kibillentette élete kereteiből, s nem mellékesen szakmai, tanulmányi terveit is felborította” (Lengyel 2018: 1244.).

⁷ „Értekezéseiben ritkán idéz, forrásait csak hézagosan jelöli meg” (Tverdota 1987: 10.).

⁸ Lengyel 2008: 150., Tverdota 2008: 224.

⁹ Vágó 1978: 62–79.

¹⁰ Pauler-hatásáról és nevének nem/alig említéséről Tverdota György így ír: „Közvetett módon, szövegpárhuzamokkal egyértelműen bizonyítani tudtam a pauleri filozófia ihlető jelenlétét Jó-

E tanulmányban József Attila művészetbölcseleti írásaira koncentrálunk; ezeken belül megkülönböztethetjük azt az 1928–29-ben létrehozott szövegegyüttest, melyet a filológiai kutatások alapján *Ilhet és nemzet. A művészet metafizikája* cím alá sorolhatunk be.¹¹ Ezen írások – József Attila kézírásának jellegzetes változásaira és különböző írógépeinek használati idejére támaszkodó – datálását Tverdota György végezte el: „1928 nyarán, őszén készült, és a költő legkésőbb 1929 első hónapjában fejezte be a rajta végzett munkálatokat. Az egyes fogalmazványok egy meghatározott gondolatmenet kialakítása során keletkezett szövegváltozatok” (Tverdota 1995: 34.).¹² Lengyel András fogalmazta meg a feltevést, hogy ezek az írások a tervezett doktori disszertáció előmunkálatai lehettek (Lengyel 2008: 148.).

A másik szövegegyüttes a költő „Irodalom és szocializmus” címmel tartott előadásához és az abból kinövő tanulmánytervezethez kapcsolódik. Ezek az írások már József Attila marxista fordulata után születtek a harmincas évek elején.¹³ A megváltozott filozófiai háttér mellett jó néhány gondolat továbbra is jelen van a költő művészetértelmezésében. Interpretációnkban azokra a mozzanatokra fogunk elsősorban koncentrálni, melyek már az 1928/29-es *A művészet metafizikájában* is jelen voltak.

Ami a fenomenológiát illeti, annyit biztosan tudunk, hogy József Attila a húszas évek végén tudomással bírt a fenomenológiai módszerről, egyik 1928 nyarán/őszén megfogalmazott írásában meg is nevezi Husserl-t és az ideatio fogalmát,¹⁴ s Vágó Márta érzékeltes leírása alapján is tudomással bírunk azokról az eszmecserékről, melyeket a Kecskeméti fivérekkel folytatott a költő a fenomenológiai epoché természetéről.¹⁵

Husserl neve és a fenomenológia tehát előkerül már a húszas évek végén József Attila szövegeiben és Vágó Márta visszaemlékezésében, Heideggeré viszont Vágó Mártánál csak egy későbbi kávéházi beszélgetés leírása kapcsán szerepel,¹⁶ s a neve nem maradt fenn a költő írásaiban. Ennek ellenére a ’28–29-es írásokkal kapcsolatban is felmerült a Heidegger-hatás lehetősége.¹⁷ Lengyel András több írásában is felvetette, hogy József Attilához már 1928-ban eljuthatott Heidegger híre és a *Sein und Zeit* maga. Lengyel hangsúlyozza, hogy „[k]onkrét pozitív adatunk [...] nincs arra, hogy 1928–29-ben József Attila

zsef Attila értekező prózájában, de továbbra is nagyon zavart, hogy a költő soha sehol nem írta le a magyar filozófus nevét. Mígnem az újonnan előkerült anyagban találtam egy feljegyzést Pauler *Aristoteles* című könyvecskéjéről” (Tverdota 2008: 225.).

¹¹ Tverdota 2008: 224., Veres 2018: 53.

¹² Ebben az időszakban a költő kritikákat, műbírálókat is írt, melyekben művészetbölcseletének bizonyos elemeit is kifejtette, a legfontosabb ilyen írások az „Ady vízió”, „Az Istenek halnak, az Ember él” és a „Magyar Mű és Labanc Szemle” (*JATC*: 151–170., 215–236., 237–255.).

¹³ A *JAÖTC* szerkesztői az írások születését 1930. szeptember–októberre teszik (*JAÖTC*: 209. skk.).

¹⁴ „Szemléleten természetesen intuitio értendő. Lényegszemléletnek neveztünk szükségtelen, hiszen mindig és mindenkor lényegeket szemlélünk. E szemlélet Husserl phaenomenológiájának ideatio fogalmától sem különbözik másban, minthogy ez utóbbi ésszel feldolgozott szemlélet, tehát a tudomány számára hozzá nem férhető egyedi lényegeket szemlélete helyén a tárgynak a tárgyak egyediségétől megfosztott, azaz nem valóságos, hanem eszmei szemléletét jelenti” (*JATC*: 79.).

¹⁵ Vágó 1978: 63. skk., később részletesen foglalkozunk e beszélgetéssel.

¹⁶ „Sok évvel később a Belvárosi Kávéházban beszélgettünk megint négyesben. Ezúttal Heidegger-ről volt szó, aki szerint a félelmi érzéseken, a szorongáson keresztül értjük meg, hogy mi a Semmi, és csak azon keresztül azt, hogy mi a Valami” (Vágó 1978: 75.).

¹⁷ Más kérdés, hogy található-e párhuzamok ezen írások és Heidegger, illetve Gadamer filozófiája között. Fehér M. István kismonográfiájában meggyőzően mutatja be ezeket a párhuzamokat (Fehér 2003), Fehér azonban nem feltételez hatásösszefüggést: „Heidegger *Lét és idője* 1927-ben megjelent ugyan, nincs tudomásom azonban arról, hogy esztétikai fogalmazványai papírra vetésének időszakában József Attila közvetlen vagy közvetett ismerhette volna, vagy hogy bármilyen lényegi hatást gyakorolt volna rá” (Fehér 2003: 145.).

olvasta volna Heidegger művét, sőt arra sem, hogy magáról Heideggerről tudott volna” (Lengyel 2005: 59.). Ennek ellenére Lengyel két úton is próbálja valószínűsíteni, hogy a költő mégiscsak olvasott valamennyit a *Sein und Zeit*ből, vagy legalábbis hallott róla szóló beszélgetéseket.

Az egyik út a filozófiai elemzése: felgyel ugyanis arra, hogy ezekben az években az önlét fogalma fontos helyeken fordul elő József Attila teoretikus írásaiban. Lengyel meggyőzően próbálja megmutatni, hogy Heidegger *Selbstsein* fogalmából indult ki a költő, amikor például a következőket írja: „az egzisztenciába önlétén kívül önnemléte is belefér, de nemcsak hogy belefér, de ellentett tények nélkül nem is volna sem valóságos sem pedig elgondolt, hiszen az egzisztencia a szintézisek szintézise” (JATC: 103.). Feltűnő a párhuzam azzal, ahogy Heidegger a *Sein und Zeit* negyedik paragrafusában az egzisztencia fogalmát meghatározza: „Az ittlét mindig egzisztenciájából, önmagának abból a lehetőségből érti meg magát, hogy önmaga vagy ne önmaga legyen” (SZ: 12., magyarul: 28.).

A másik út pedig annak a lehetőségnek a feltárása, hogy miként találkozhatott József Attila a kötettel. „Heidegger műve, mint ismeretes, 1927 tavaszán jelent meg, példányai hamar Budapesten, sőt Pécsen is felbukkantak” (Lengyel 2005: 58.). A költő pedig Mannheimtól hallhatott Heideggerről és művéről. „Amikor ugyanis 1928 őszén Mannheim és József Attila Budapesten találkoztak, tudjuk, hogy filozófiáról is beszélgettek. Jaspersszel kapcsolatban vitájuk is támadt. Valószínű tehát, hogy ekkor a sikeres Mannheim másik ellenfeléről, a nagy hírű Heideggerről, s annak fő művéről, a *Lét és idő*ről is szó esett közöttük. Annyi mindenképpen bizonyos: a Vágó család és baráti köre, Mannheim révén, ekkoriban, 1928 őszén már értesült Heidegger művéről és ismerte Mannheimnek e művel szembeni vélekedését is” (uo. 67.).

A fenomenológiai redukció és József Attila művészetfelfogása

Az összefüggések megmutatása érdekében mindenekelőtt a fenomenológiai redukció értelmét szükséges röviden vázolni. Az Edmund Husserl nevéhez köthető módszertani eljárás a fenomenológiai gondolkodás legfőbb eleme. József Attila elsősorban Husserl, esetleg Heidegger elképzeléseiről hallhatott, olvashatott, emiatt a következőkben a redukció fogalmának olyan lényegre törő megfogalmazásából indulok ki, melyben Heidegger a husserli fogalomról éppúgy számot ad, mint a saját átértelmezéséről.

E meghatározás 1927-ben egy egyetemi előadáson hangzott el Freiburgban: „Husserl számára a fenomenológiai redukció [...] a fenomenológiai pillantás visszavezetésének módszere a dolgok és személyek világába beleélő ember természetes beállítódásától a transzcendentális tudati életre [...]. *Számunkra* a fenomenológiai redukció a fenomenológiai pillantás visszavezetése a létező bárhogyan meghatározott felfogásáról a létező létnek megértésére” (GA 24: 29., magyarul: 34.). E meghatározásról ebben a formában nyilvánvalóan nem lehetett tudomása a költőnek, de itt a fenomenológiai redukció olyan tömör értelmezésére van szükségünk, mely hasonló közvetítőkön keresztül eljuthatott a költőhöz.

A fenomenológiai redukció fő értelme tehát „a pillantás visszavezetése”; a kérdés már csak az, hogy *honnán* és *hová* történik ez a visszavezetés. A honnan nem más, mint az, ami tapasztalatunk számára közvetlenül adódik, Husserl kifejezésével a természetes beállítódásunk által fölfogott világ. A visszavezetés *hová*-ja pedig az az értelem, amely a közvetlenül adódó tapasztalat egységét, belső összefüggését konstituálja. A redukzív eljárást alkalmazó filozófus két fontos előfeltevéssel dolgozik.

1. Az, amit közvetlenül tapasztalunk, alkalmatlan arra, hogy bepillantást nyújtson a világunk belső értelmébe, sőt inkább eltakarja azt.

2. Ugyanakkor létezik ilyen belső értelem, amely a tapasztalat összefüggéseit konstitúálja, ennek a belső értelemnek a felmutatása a fenomenológia legfőbb feladata.

Husserl és Heidegger egyik legkiválóbb értelmezőjének, Klaus Heldnek a szavaival: „A természetes beállítottságban a világ mint univerzális horizont nem válik témává. A fenomenológia nem más, mint ennek az atematikusságnak a felfedezése. [...] Az univerzális horizont [...] szükségképpen feledésbe megy, mivel a tárgyi érdeklődés a különvilágokhoz béklyózza az intencionális tudatot. [...] Az epoché a régi tárgyi érdeklődést így csak újjal cseréli föl. A természetes beállítottságban bennünket érdeklő tárgyak helyére új tárgy lép: »a világ mint univerzális horizont«” (Held 1991: 61.). Vagyis a fenomenológia célja az ember szemléletét kiragadni a természetes beállítódásból, mely az egyes tárgyakra, témákra koncentrálna, s eljuttatni azt a világhoz mint univerzális horizonthoz.

A fenomenológiai redukció e fogalmának perspektívájából nézzük most Vágó Márta leírását Kecskeméti Pál és József Attila beszélgetéséről: „Pali szerint a *fenomenológiában* mutatkozik meg elsősorban ugyanaz a törekvés, ami a görög bölcsek epoché gyakorlásában megnyilvánult. Erre nagy vita indult meg, Attila is, Gyuri is hallottak, olvastak valamely keveset fenomenológiáról, a transzcendentális részét elvetették” (Vágó 1978: 63.). Miután Kecskeméti Pál részletesen ismertette Husserl fenomenológiáját, különös tekintettel a zárójelbe tételre és a redukcióra, szóba került a költészet is. „Pali szerint a költői intuíciónak az a fajtája, melyet Attila „űz”, nem hasonlítható az intencionált és egy bizonyos határolt („bracketed”) tudományos lényegszemlélethez. Attila, a meglepő gondolatársítások és sűrítések akkor még kezdő mestere, most már hevesen vitatkozott. – Lehet – mondta Pali –, hogy új, lényeges összefüggéseket villantasz fel, de az más. Ne keverj össze dolgokat – fűzte hozzá ingerülten. – Az ember redukál is, tágít is – mondta Attila [...] miért ne lehetne kis és nagy távlatban szemlélt dolgokat összekeverni, összekapcsolni?” (Vágó 1978: 64. sk.)¹⁸

Vajon joggal állította-e József Attila, hogy a fenomenológiai redukció és a költői ihlet rokonítható?

József Attila művészetbölcseletének középponti kategóriájává tette az ihlet fogalmát, de kit tekint a költő az ihlet alanyának? E tekintetben éles határvonalat húzhatunk a marxista-kommunista fordulat előtti, 1928–29-es szövegek és az 1930 őszen született az „Irodalom és szocializmus” című előadás és tanulmánytervezet között. Míg az 1928–29-es írásokban, ezentúl *A művészet metafizikájában* az ihlet alanya az egzisztencia,¹⁹ addig az „Irodalom és szocializmus” szövegeiben már kollektív alanyiságról beszélhetünk.²⁰ Ahogy az egész értelmezés során, *A művészet metafizikáját* vesszük kiinduló szövegnek.

József Attila Croce filozófiájára támaszkodva²¹ és attól elrugaszkodva²² az egzisztencia három fő szellemi, megismerő tevékenységét ismeri el: 1. az intuíciónak vagy szemléletnek, 2.

¹⁸ Jellemzőnek tekinthető az a mód, ahogy József Attila reagált a fenomenológiára, azonnal kreatív módon beemelte a saját gondolatai közé, s feltette a kérdést, hogy a költői tevékenységet nem lehet-e jobban megérteni a redukció bevonásával. „Az ember redukál is, tágít is” – mondja, vagyis a redukció és valamiféle szintézis egybekapcsolását látja bele a költői ihletbe.

¹⁹ Vö. *JATC*: 123–127.

²⁰ „Amit tehát versben írok le, annak társadalmi és egyetemes jelentősége kell hogy legyen, annak társadalmi értelme van. Egyszóval a *művészi forma tartalma mindig egyetemes és társadalmi.*” (*JAÖTC*: 129.).

²¹ Croce hatásáról vö. például Tverdota 1995: 48–90., Fehér 2003: 99. skk., Miklós 1988: 248–257.

²² Az ihlet fogalmának bevonásával József Attila túl is lép Croce intuicionista esztétikáján. „A koncepció kidolgozása során, bármilyen erősen támaszkodott is egy sor kérdésben Benedetto Croce-éra, olyan új gondolati viszontagságokat támasztott ön maga számára az ihlet fogalmának az intuíciónak és a spekulációnak közé történt beékelése révén, melyekből csakis egy eredeti rendszer megalakításával kerülhetett ki győztesen” (Tverdota 1995: 71.).

a fogalmi megismerést és 3. a művészi alkotást, az ihletet.²³ Ezek közül a szemlélet passzív jellegű, míg a fogalmi, teoretikus megismerés és a művészi alkotás aktív természetű megismerési mód.²⁴ A költő úgy fogalmaz, hogy ezek hárman „maga az egzisztencia”, vagyis alapvető létmódokról beszélhetünk: az emberi egzisztencia²⁵ ezeken a módokon egzisztál.

Az egzisztencia dinamikus struktúra, amely szintézisek révén fejlődik, gazdagodik, például „a gondolkodók az igaz lényeket keresik és állítják, azaz minőségileg gazdagabbá teszik az egzisztenciát azáltal, hogy szintézishez juttatják és e szintézissel alapot nyújtanak arra, hogy az egzisztencia sajátos bontó tevékenysége növelje magát az egzisztenciát az újabb, teljesebb szintézisig” (JATC: 84.).²⁶ A szintetizáló tevékenység következtében az egzisztencia létebe nemcsak önléte, hanem önnemléte is beletartozik (vö. JATC: 103.). Az egzisztencia túlnyúlik önmagán, önnemléte is hozzá tartozik, vagyis az egzisztencia kitett az önelvesztésnek, s ebben a labilis helyzetében újabb és újabb integrációkra, szintézisekre van szüksége ahhoz, hogy egzisztenciaként tovább létezhesen.

Az egzisztenciát még egy – József Attila metafizikája szempontjából kulcsfontosságú – mozzanat jellemzi: „Ha pedig végiggondoljuk, hogy a gondolat és a szemlélet egyként az egész egzisztenciát jelentik, habár más és más formában, úgy azt látjuk, hogy világhiány van az egzisztenciában, amely világhiány a legcsekélyebb gondjárt sem okozza a valóságelemekkel kielégülő intuíciónak, de a fogalomnak sem, hiszen a fogalom megelőlszik annyival, hogy számára világ mint viszony álljon fel” (JATC: 125.).

Hogy a világhiány fogalmát értelmezhesük, először József Attila világ-fogalmát kell tisztáznunk. Ugyanebben a fejezetben, az úgynevezett hosszú fogalmazvány utolsó, „Ihlet és világhiány” címet viselő részében így ír a világról: „a világ a valóság különös lényegeinek egyetemes lényege” (JATC: 124.). E megfogalmazás értelmezésekor a más helyeken használt világegész fogalmát is tekintetbe kell vennünk.²⁷ Ezek alapján világos, hogy a költő megkülönbözteti a valóságelemek sokaságát és e valóságelemek lényegeit, értelemait összekapcsoló összefüggést. E megkülönböztetés a fenomenológiában bevett gyakorlat, Heidegger a *Lét és időben* megkülönbözteti a világot mint „a létezők összességét” (SZ: 64., magyarul: 84.) a saját világfogalmától, melyet „a világiság ontológiai-egzisztenciális fogalmá”-nak nevez (SZ: 65., magyarul: 85.), amely az egyes létezők *értelmeinek összefüggését* jelenti.

A világ mint „a valóság különös lényegeinek egyetemes lényege” József Attilánál közvetlenül nem hozzáférhető az egzisztencia számára. A szemlélet számára azért nem, mert az egyes tárgyak szemlélete mintegy eltakarja előlünk a mögötte rejlő értelmet, és a fogalmi megismerést se tartja alkalmasnak arra, hogy e rejtőzködő világösszefüggést megragadja. Amint írja: „a fogalom mindig viszonyt jelöl, a világ mint olyan nincs a gondolat, a fogalom számára sem, a fogalom számára a világ mint viszony van” (JATC: 124.).

A világhiány az egzisztencia osztályrésze és tapasztalata, és azt jelenti, hogy az egzisztencia nélküli és ugyanakkor szomjazza a *végső értelmeket* a létezéséhez. A szemléleti valóságról lepattan ez a fajta törekvése,²⁸ a fogalmi redukzív gondolkodás inkább csak az egyes

²³ „Az egzisztenciában tehát nem mint eddig gondoltuk, két, hanem három szellemiség van: a szemlélet, a gondolat és az ihlet” (JATC: 123. sk.). „Azt állítjuk, hogy a szemléleten s a gondolaton kívül a megismerésnek egy harmadik módja is megadatott számunkra és ez a művészi megismerés, melyet ihletnek nevezhetünk” (JATC: 37.).

²⁴ „[A] fogalom és ihlet cselekvőségek, a szemlélet történet, ahol a fogalom, az ihlet és a szemlélet maga az egzisztencia, illetőleg annak három alakja” (JATC: 123.).

²⁵ Az egzisztenciafogalom előtérbe kerüléséről és jelentőségéről lásd Németh G. 1982: 24. skk., Lengyel 2005: 31–52.

²⁶ Hasonló gondolatot fejteget a költő 1928. dec. 15-én kelt levelében Vágó Mártának önmagára vonatkoztatottan (Vágó 1978: 185.).

²⁷ Vö. JATC: 217, JAÖTC: 111. skk.

²⁸ Az „Irodalom és szocializmus” megfogalmazásában: „Szemléletünk számára csak a világegész mozzanatai adottak – a mozzanatok elnyelik szemléletünk elől az egészet, melyet azonban éppen

lényegeket tárja fel számára, így kielégületlenül hagyja a törekvését, hogy a világot mint egészet megragadhasa.²⁹ Az egzisztencia fogalmának eltűnésével a világhiány fogalma is eltűnik, az ihlet alanya kollektív természetűvé válik, a nemzet és a társadalom lép be ilyen kollektívumként, jól tükrözve a költő politikai helykeresését.

Az ihlet, vagyis az a szellemiség, mely műalkotásokat hoz létre, az e világhiányból származó értelemzomjait próbálja meg kielégíteni azzal, hogy olyan szemléleti egészet konstruál, amely a világegész értelmét jeleníti meg. E konstrukció első lépése, hogy az ihlet anyagot keres magának, kiválaszt egy valóságelemet, melyet értelmi egésszé növeszt. „Az ihlet tehát megragad egy valóságelemet, a többiek elé teszi és ezzel az egyetlen valóságelemmel eltakarja az egész valóságot az egzisztencia elől, mint a teli hold a napot a szemünk elől: az ihlet a világ valóságának teljes fogyatkozása” (JATC: 91.).

A konstrukció tehát tartalmaz egy redukciós lépést is, melyet a költő párhuzamba állít a fogalom létrehozásában működő redukcióval: „a fogalom: elvonás. Ha ez helyes, úgy nem tudunk különbséget tenni ihlet és fogalom között, legalábbis ezen az úton nem, hiszen ha a ki nem mondott fogalom elvonás, úgy a művészet előtti ihlet is az” (JATC: 99.). A fogalom mint lényegmegragadás a valóságot redukálja, eltünteti a maga esetleges mi-voltában,³⁰ az ihlet is eltünteti a valóság túlnyomó részét, amennyiben kiválaszt egy valóságelemet, s azzal eltakarja, redukálja az összes többit.

A művészi redukció azonban szelídebb, mint a fogalmi. „Az ihlet nem áll szemben a valósággal, hanem maga mögé kényszeríti azt és mint teljesvalóságnyivá nőtt valóságelem a többi meg nem nőtt valóságelemet elfödi, eltakarja, mint kotlóstyúk a csibéit” (JATC: 105.). A redukció után is megmarad a művészi ténykedés a valóság talaján, s a kiválasztott valóságelemet formálja át oly módon, hogy a világ értelmi összefüggése szemléletileg befogadhatóvá váljon. Az ihlet határolt végtelent hoz létre,³¹ a szemléletileg megjelenített értelem-összefüggések zárt egésszé illesztésével. Például az idővel kapcsolatban így fogalmaz József Attila: „Az ihlet nem semmisíti meg az időt, hanem megszelidíti, értelmes végtelenséget alkot” (JATC: 106.).

A Kecskeméti testvérekkel folytatott vita most pontosabban értelmezhető. A fenomenológiai redukció és a költői ihlet lehetséges kapcsolatáról mondta akkor József Attila: „Az ember redukál is, tágit is – mondta Attila [...] miért ne lehetne kis és nagy távlatban szemlélt dolgokat összekeverni, összekapcsolni?” (Vágó 1978: 65.) A redukció, a zárójelbe tétel a világ maradék részére vonatkozik, sőt a felhasznált valóságelem hétköznapi léte is zárójelbe kerül. Viszont ezzel nincs vége a folyamatnak, hiszen e valóságelemet mű-egésszé tágítja az alkotó, s ezzel szükségszerűen kapcsolódik össze a kis távlatban személt valósággrész a műbe zárt értelemegésszel.

Az „Irodalom és szocializmus”-ban így fogalmaz a költő: „a világegész azonban nem szemléleti. Tehát azt tételezem, hogy a művészet nem más, mint a nem szemléleti végső világegész helyébe való teremtése egy végső szemléleti egésznek” (JAÖCT: 141.). E tanulmányban és előadásban még nagyobb hangsúlyt kap az, hogy a műalkotás értelemegészként működik a maga szemléletes formájában. „A műalkotás nemcsak szemléleti helyettese a

a mozzanatok alapján értelmünk állít” (JAÖCT: 141.).

²⁹ A költő a világegész filozófiai megragadását természetesen nem zárja ki: „noha minden egyes dologban rábukkanunk a lélekre, a dolgok egyetemének lelke mégis elsikkad előlünk. Hiszen a dolgok egyetemét nem szemlélhetjük közvetlenül, mint teszem azt egy cseresznyefát, hanem legföljebb elmélkedhetünk róla” (JATC: 216.). A világegész gondolati elérésének mikéntje mindazonáltal József Attila számára nem volt égető kérdés, a művészet metafizikája számára a műalkotás által történő megragadás volt perdöntő.

³⁰ „[A] fogalom gyilkosság aminthogy meg is öli a valóságot, hogy örökséghez jusson az igazság” (JATC: 99. sk.).

³¹ „A fogalom időtlen örökkévalóságával szemben az ihlet határolt végtelenség” (JATC: 106.).

világnak, hanem egyben *értelmes világ is*” (JAÖCT: 143.). Emiatt mondja azt a költő, hogy „*a mű világának minden pontja archimédeszi pont*” (JAÖCT: 141. sk.). Ne felejtjük el, hogy a műalkotás e koncepció szerint megismerés, vagyis az igazságról szól, az a jó műalkotás, amely igaz. A műalkotás akkor és annyiban igaz, ha és amennyiben a mű szemléleti összefüggése az adott történeti világ értelmi összefüggését jelenti. A szemléletileg kiemelt pontok ennnyiben nem esetlegesek, az egyik már hozza a többi, csak akkor tudják az értelmeiket láthatóvá tenni.

Akár az egzisztenciáról, akár a nemzetről,³² akár a társadalomról³³ van szó, a műalkotás kulcsszerepe abban áll, hogy értelmet ad, szemléletileg megragadható módon képes egészesen értelmeiket közvetíteni, képes „az elrejtőző világegész” (JAÖTC: 145.) felmutatására. Annak ellenére, hogy világhiányról csak az egzisztencia vonatkozásában beszélt, úgy vélem, hogy a művészet jelentőségét mégiscsak ez adja József Attila számára: az értelemvesztés ellensúlyozásaként értette a művészetet. Végső értelmeik befogadása, elsajátítása nélkül nemcsak az egzisztencia, hanem a nemzet, illetve társadalom sem képes valódi életet élni.³⁴ Innen lehet érteni azt a sokat idézett mondatot, hogy „[n]em szükséges, hogy én írjak verset, de úgy látszik szükséges, hogy vers írassék, különben *meggörcsülne a világ gyémánttengelye*” (JAÖTC: 125.).

A költői szó fenomenológiája

A költői szó József Attila-i elméletének – Tverdota György kutatásai szerint – sok lehetséges forrása van, Kosztolányi elgondolásaitól³⁵ kezdve Karl Vossler nyelvészeti iskoláján,³⁶ továbbá pszichoanalitikus etnológiai kutatásokon³⁷ keresztül gyermekkori élményekig.³⁸ A fenomenológia mint forrás sem Tverdótánál,³⁹ sem másnál nem merült fel legjobb tudomásom szerint. Pedig éppen ezt szeretném állítani: gyanúm szerint a *Lét és idő* nyelvfenomenológiai gondolatmenetei valamilyen módon eljuthattak a költőhöz a húszas évek végén,⁴⁰ más magyarázatot ugyanis nehezen tudok találni arra a mély strukturális hasonlóságra, amely József Attila elmélete és a beszéd és nyelv *Lét és idő*-ben kifejtett fenomenológiája között áll fenn.⁴¹

Heidegger a hagyományos metafizikai gondolkodás kritikájaként a következőket írja: „A filozófiai vizsgálódás számára a logosz maga is létező, és az antik ontológia orientációjának megfelelően meglevő [ein Vorhandenes]. Mindenekelőtt meglevőkként, azaz dolgokként lelhető fel a szavak, valamint a szavak azon egymásutánja, melyben a logosz

³² „Itt leszögezhetjük és pontos és tiszta filozófiai tartalommal telíthetjük meg a nemzet fogalmát, mert a nemzet eszerint: közös ihlet” (JATC: 133.). „A nemzet közös ihlet. A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs” (JATC: 170.)

³³ Vö. JAÖCT: 109. 129., 368.

³⁴ Érdemes hosszabban idézni a költő Babits-tanulmányából: „A képzelet addig csapongott kép után a képtelenségben, míg meg nem teremtette a mithoszokat. A lélek pedig e legnagyobb szükség okából átlényegül ihletté, amely a szemlélhetetlen világegész helyébe szemlélhető műegészet alkot. *Műalkotáson kívül egészet soha nem szemlélünk*” (JATC: 217.).

³⁵ Tverdota 1986: 176. skk.

³⁶ Tverdota 1986:184. skk.,

³⁷ Tverdota 1992: 419.

³⁸ Tverdota 1992: 411. skk.

³⁹ Tverdota inkább erősen szkeptikus Heidegger hatásával kapcsolatban (vö. Tverdota 2006: 1250.).

⁴⁰ Ha nem is olvasta a könyvet, különösen az egészet, még könnyen elképzelhető, hogy főbb gondolatairól a Kecskeméti testvérek beszámoltak neki.

⁴¹ A Lengyel András által kidolgozott – korábban már ismertetett – párhuzamok is ezt a feltételezést erősítik.

kifejeződik” (SZ: 159., magyarul: 189.).⁴² A „meglevő szó”, amely a mindennapi szóhasználatban és gondolkodásban is meghatározó szerepet játszik. A nivellált hétköznapi gondolkodás a nyilvános értelmezettségek (öffentliche Ausgelegtheit) szintjén mozog, itt a szavak már nem rendelkeznek az eredeti megnevező erejükkel, egyfajta páncélként rögzítik a hétköznapi gondolkodást.

Heidegger célja a meglevő szavak és nyelv mögött rejlő eredeti teljesítmény feltárása, s annak filozófiai és egzisztenciális mozgósítása. E stratégia részeként megkülönbözteti a beszédet és a nyelvet, s abból indul ki, hogy a beszéd (Rede) eredetibb, mint a nyelv (Sprache). A létrejöttet, a nyelvet annak létrejöttéből, abból az egzisztenciális történésből próbálja megérteni, amely révén az emberi ittlét nyelvileg artikulálja magát.⁴³ A nyelv az emberi tapasztalat artikulációját konzerválja, s ennyiben a nyelv az eredeti aktivitáshoz képest levezetett jellegű. A nyelv létmódjában benne rejlik a torzulás lehetősége. Például a filozófia nyelve is a tapasztalat olyan korábbi korokban érvényes artikulációit megőrizheti, amely a jelenben sokszor inkább akadályozza, mintsem segíti az eredeti filozófiai gondolkodást.

„A beszéd az ittlét érthetőségének artikulációja [...]. A világban-való-lét hangolt érthetősége beszédként nyilatkozik meg. Az érthetőség jelentésegesze szóhoz jut (kommt zu Wort). A jelentések szavakban öltenek testet. Nem pedig szódolgokat látjuk el jelentéssel” (SZ: 161., magyarul: 191. sk.). A szó az eredeti beszédben még nem válik dologgá, hanem mintegy keletkezésben van, úgy képes az emberi létezés érthetőségét szóhoz juttatni, kimondani. A beszédnek ennyiben „együttal önkimondás jellege van. Amikor az ittlét beszél, kimondja magát [...]” E szókeresés, szótalálás, szóhoz juttatás az egzisztencia legmélyebb ügye, hiszen ezáltal tudja magát megfogalmazni, az általa megértett világot maga számára artikulálni. Heidegger a költészet eredetét is itt véli megtalálni. A *Lét és időben* még csak egy mondatban jelzi azt az irányt, melyet később⁴⁴ be fog járni: „az egzisztencia feltárása a »költői« beszéd saját céljává (eigenes Ziel der »dichtenden« Rede) válhat” (SZ: 162., magyarul: 193.). A *költői beszéd Heidegger értelmezésében a keletkező szó eredetiségével tárja föl az egzisztencia belső világát.*

Mint jól ismert, József Attila is különbséget tesz a keletkező és a meglevő szó között. Csak a keletkező szót tartja műalkotásnak, míg a meglevőt nem. Érdemes itt a költőt hosszabban idéznünk: „a szó önmagában is műalkotás, hiszen a szó a műalkotás legkisebb eleme. Másfelől azonban a szó szemlélet, a műalkotás pedig fejtegetéseink szerint nem az. Hogyan lehetséges ez? Úgy, hogy a szó tulajdonképpen csak mint *használt szó*, tehát mint

⁴² Az „ein Vorhandenes” kifejezésre a magyar Heidegger-fordítások és a szakirodalom két kifejezést is használ: a kéznéllevő és a meglévő. Magam részéről a meglévő kifejezést használom, s ha a feltételezésem helytálló, akkor József Attila (vagy Kecskeméti Pál) is így fordította a német kifejezést, amikor a meglévő szó kifejezést használta.

⁴³ Heidegger egyik értelmezője, von Herrmann így fogalmazza ezt meg: „»Nyelv« a megszólaltatás (Verlautbarung) terminológiai megnevezése. »Beszéd« a megszólaltatott nyelv egzisztenciális lényege, amelyből a megszólaltatott nyelvet meg kell ragadni” (Herrmann 1985: 100.).

⁴⁴ Például *A műalkotás eredetében* (1936) Heidegger így ír: „a nyelv elsőként nevezi meg a létezőt, csak a megnevezés juttathatja szóhoz és jelenítheti meg azt. [...] A kivetítő mondás költészet: a világ és a föld mondása [...]. A mindenkori nyelv ama mondás megtörténe, melyben egy népnek történetileg kibomlik világa [...]. Maga a nyelv lényegi értelemben költészet” (GA 5: 61. sk., magyarul: 58.). Figyelemre méltó, hogy amikor Heidegger kibontja a *Lét és időben* csak jelzett irányt, milyen mértékben rokon gondolatokat fejt ki, mint József Attila pár évvel korábban. Miklós Tamás írja a már hivatkozott könyvében: „József Attila harmincas évek első felében kierielt művészet-metafizikája és Heidegger 35–36-os előadásaiból írt *A műalkotás eredete* c. híres esszéje között szembeötlően erős gondolati párhuzamok adódnak” (Miklós 1988: 279.). Az irodalomtörténészek cáfolták Miklós Tamás kronológiáját és ezzel József Attilának azt a gondolkodói fejlődéstörténetét is, melyet Miklós e kronológiára épített, viszont a mély gondolati párhuzam ettől függetlenül fennáll, s magyarázatot igényel.

meglevő szó szemlélet. [...] ha a szó műalkotás, a használt, meglevő szó pedig nem az, akkor nyilvánvaló, hogy a *nem meglevő szó műalkotás*. Minthogy pedig kifejezésünk szerint nem meglevőről és mégis szóról beszélünk – a *keletkező* szót kell értenünk rajta. Vagyis a szó a *használatban szemlélet, keletkezésében pedig műalkotás*. Így a szó a *műalkotásban saját keletkezésének szerepét játssza*” (JAÖTC: 144. sk.).

Nem túlzás azt állítani, hogy József Attila elgondolása rendkívüli hasonlóságot mutat a *Lét és időben* kifejtett koncepcióval. A költő az „Ady vízióban” is hangsúlyozza, hogy „a költemény nem intuíció, minden használt szó pedig az, nyilvánvaló, hogy a szó keletkezésakor volt költemény. [...] A költemény pedig, minthogy a dolgokat nem a maguk valóságában tartalmazza mint esetleg a zsák, nem más, mint neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe foglal: *névvárázs*” (JATC: 166–168.). A használt vagy meglevő szó a közösségi használat révén nivellált jelentések hordozója, alkalmatlan arra, hogy az eredeti értelmeket közvetítse. A költői erőfeszítés abban áll, hogy a szavak eredeti erejét visszaadja, keletkezésükben láttassa e szavakat, s ezáltal a dolgok mögött rejlő világégszt szólaltassa meg. Heidegger a filozófiának tulajdonít ezzel párhuzamos szerepet: „elvégre a filozófia feladata mégiscsak az, hogy a *legelemibb szavak erejét*, amelyekkel az ittlét kifejezi magát, megvédje attól, hogy a közönséges értelem az érthetlenségig nivellálja azokat, ami azután a maga részéről látszatproblémák forrásává lesz” (SZ: 220., magyarul: 256.).

*

József Attila gondolkodói alkatát, habitusát sok perspektívából lehet megközelíteni,⁴⁵ az egyik kérdés, hogy mennyire tekinthetjük eklektikusnak a gondolkodását, illetve van-e olyan rejtett vagy transzparens vezérszólam, amelynek mentén értelmesen rekonstruálható a költő egy-egy korszakának a gondolatvilága. A harmincas évek elejétől kezdődő és József Attila haláláig tartó időszakot a marxizmus és a freudizmus együttes hatása világosan átlátható módon határozza meg.⁴⁶ A kérdés viszont az, hogy az 1928–29-es időszakot, vagyis *A művészet metafizikája* megírásának néhány lázas évet meghatározza-e valamely filozófiai szemléletmód.

E kérdésre e tanulmány nem tud kész választ adni, viszont megpróbálja jelezni a válasz lehetséges irányát. A költő rendkívül széles palettáról gyűjtött be gondolatokat, fogalmakat, szemléletmódokat; ezekből az elemekből építette fel gondolati világát. Ez a szembetűnő eklektizmus eltéríthet bennünket attól, hogy József Attila művészetfilozófiájának rekonstrukciója során egységes értelmeket keressünk.⁴⁷ Úgy gondolom azonban, hogy ha megtaláljuk a megfelelő kérdésirányt, akkor esélye lehet az egységes értelemösszefüggéseket feltáró rekonstrukciónak. A fenomenológiai perspektíva esetleg képezhet egy ilyen vezérfonalat, melynek mentén a különböző helyről származó gondolatok megkapják a helyüket, illetve e művészetfilozófia belső feszültségei, ellentmondásai is láthatóbbá válhatnak.

E feltételezésemet a fenti vizsgálatokra alapozom, melyek szerint József Attila művészet-metafizikájának két legfontosabb mozzanata esetében mély, strukturális párhuzamot találtunk a fenomenológiával.

⁴⁵ Vö. például Lengyel 1995, Lengyel 2005: 31. skk., 53. skk., Lengyel 2018, Tverdota 1987: 9–27., Tverdota 2008, Tverdota 2018: 23., 26–29., Szívós 1995, Fehér 2003.

⁴⁶ A bőséges szakirodalomból lásd Tverdota 2018: 29–45., Lengyel 2005: 194–233., N. Horváth 2006: 126–155., Erős 1992. A költő marxista korszakának további tagolásáról lásd Veres 2018: 54. skk.

⁴⁷ Tverdota György nemrégiben meg is fogalmazta hiányérzetét József Attila gondolati munkássága átfogó értelmezésének elmaradása miatt: „az összképnek van egy tartománya, amely mindmáig ijesztően gyenge és kezdetleges, mivel hiányos és töredékes kidolgozottság állapotában stagnál. József Attila gondolkodói arcéle hiányzik a portréről” (Tverdota 2018: 23.).

1. A fenomenológiai redukció értelme igen szoros egyezést mutat a műalkotásokat létrehozó ihlettel, az egzisztencia egyik szellemiségével, megismerési módjával. Vágó Márta visszaemlékezése szerint maga József Attila állította, hogy az ihlet lényegi eleme rokonítható a fenomenológiai redukcióval.

2. A költői szó József Attila-i elmélete is meghökkentő egyezést mutat a beszéd és nyelv heideggeri fenomenológiájával. A meglevő és keletkező szó közötti különbségtetés, a költői beszéd összekapcsolása a keletkező szó eredetiségével, megnevező erejével, olyan szoros egyezéseket jelentenek, melyeket tényleges hatásösszefüggés nélkül nehéz elképzelni.

Mivel ezek a strukturális hasonlóságok a József Attila-i művészetmetafizika gondolati alapköveit érintik, esély kínálkozhat arra, hogy a fenomenológiai-hermeneutikai szemléletmód e művészetfilozófia rekonstrukciójának szervező középpontjává váljon.

Irodalomjegyzék

- Bodor Béla 2003: „A bölcsélet költészete (József Attila rejtett 'metafizikájáról')” *Holmi* 15. évf. 6. sz., 785–804.
- Erős Ferenc 1992: „Freudomarxista” volt-e József Attila, in: „miért fáj ma is?” *Az ismeretlen József Attila*, Balassi Kiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 259–293.
- Fehér M. István 2003: *József Attila esztétikai írásai és Gadamer hermeneutikája*, Kalligram, Pozsony
- Fejtő Ferenc 2005: *József Attila, az útmutató*, Papyrusz Book Könyvkiadó, Budapest
- Heidegger, Martin 1975: *Die Grundprobleme der Phänomenologie*, hrsg. von F.-W. von Herrmann, Klostermann, Frankfurt am Main, 2001, magyarul: *A fenomenológia alapproblémái*, Osiris/Gond-Cura Alapítvány, Budapest, (ford. Demkó Sándor) (röv.: GA 24)
- Heidegger, Martin 1993: *Sein und Zeit*, Niemeyer, Tübingen, magyarul: *Lét és idő*, Osiris, Budapest, 2001 (ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István) (röv.: SZ)
- Heidegger, Martin 1977: *Holzwege*, hrsg. von F.-W. von Herrmann, Klostermann, Frankfurt am Main, magyarul: *Rejtektutak*, Osiris, Budapest, 2006 (ford. Ábrahám Zoltán, Bacsó Béla, Czeglédi András, Kocziszky Éva, Pálfalusi Zsolt, Schein Gábor) (röv.: GA 5)
- Held, Klaus 1991: A világ végtelensége és végeessége, *Utak és tévtutak*, szerk.: Fehér M. István, Atlantisz, Budapest, 59–72. (ford. Farkas János László)
- Herrmann, Friedrich-Wilhelm von 1985: *Subjekt und Dasein*, Klostermann, Frankfurt am Main
- Hévizi Ottó 2019: Az igazságról, amely „nincs és igaz”, *Jelenkor*, 62. évf. 4. sz., 431–444.
- Horváth Iván 1989: Írásban benyújtott hozzászólás Miklós Tamás kandidátusi értekezésének vitájához. *Irodalomtörténeti Közlemények* 93. évf., 1–2., 113–117.
- József Attila *Válogatott levelezése*, (sajtó alá rendezte Fehér Erzsébet), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976
- József Attila *Tanulmányok és cikkek 1923–1930 Szövegek*, Közzéteszi Horváth Iván vezetésével Barta András, Golden Dániel, Hegedűs Orsolya, Kis Zsuzsanna, Serény Zsuzsanna, Osiris, Budapest 1995 (röv.: JATC)
- József Attila *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937 I–II.* (szerk. Tverdota György és Veres András), József Attila Társaság, L'Harmattan Kiadó, Budapest 2018 (röv.: JAÖTC)
- Lengyel András 1989: Miklós Tamás: József Attila metafizikája. *Irodalomtörténet*, 1. sz., 175–183.
- Lengyel András 1995: Az „elrejtőzött világegész” keresése. József Attila gondolkodói alkatáról, *Forrás*, 4. sz., április, 53–77.

- Lengyel András 2005: „...gondja kél a gondolatban”. *Az értekező József Attiláról*, Tiszatáj, Szeged
- Lengyel András 2008: *József Attiláról. Életrajzi „aprólék”*, Bába Kiadó, Szeged
- Lengyel András 2018: „Az értekező József Attiláról”, *Jelenkor*, 61. évf. 11. sz., 1242–1258.
- Miklós Tamás 1988: *József Attila metafizikája*, Magvető Kiadó, Budapest
- Németh G. Béla 1982: *7 kísérlet a kései József Attiláról*, Tankönyvkiadó, Budapest
- N. Horváth Béla 2006: *Egyéniség és valóság. Tanulmányok József Attiláról*, Nap Kiadó, Budapest
- Szívós Mihály 1995: Válság és eszmélet. József Attila filozófiai fejlődésének vázlata 1935. In: *„A Dunánál. Tanulmányok József Attiláról”* (szerk. Tasi József), Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 59–76.
- Tverdota György 1986: A születő szó és a használt szó, *Literatura* 1–2. sz., 174–198.
- Tverdota György 1987: *Ihlet és eszmélet. József Attila, a teremtő gondolkodás költője*, Gondolat, Budapest
- Tverdota György 1988: Dialektika vagy skolasztika? A gondolkodó József Attila Miklós Tamás görbetükrében, *Új Írás* 17. évf. 7. sz., 94–101.
- Tverdota György 1992: A névvarázs poétikája, *Helikon*, 3–4. sz., 410–420.
- Tverdota György 1995: *Magyarázatok, József Attila Tanulmányok és cikkek 1923–1930*, Osiris, Budapest
- Tverdota György 2006: „Ne gondolj a gondolddal” (Lengyel András: „gondja kél a gondolatban”. *Az értekező József Attiláról*), *Holmi*, 9. sz., 1248–1253.
- Tverdota György 2008: „K betűkkel szól keményen...”, *Irodalomtörténet*, 38/39. évf. 2. sz., 223–232.
- Tverdota György 2018: József Attila gondolkodástörténete 1930–1937, in: *JAÖTC*: 22–45.
- Vágó Márta 1978: *József Attila*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- Veres András 2018: József Attila értekező életműve – recepciója tükrében, in: *JAÖTC*: 46–95.

A NÉMASÁG MI HELYETT?

Fehér Renátó: Torkolatcsönd

Vannak olyan költők, nem sokan, akik szívesen gondolkodnak, és érvényes, inspiráló válaszokat is adnak a költészet jelenkori kihívásairól, társadalmi szerepéről, a költő közönségen belüli felelősségéről, közélet és költészet kapcsolatáról, a forma és általában a nyelvhasználat előtt újratermelődő akadályokról. Még kevesebben vannak, akik mindezt versben teszik, tehát magáról a költészetéről gondolkodnak a költészetükben. Nem csoda, hogy a többiek idegenkednek ettől, és ha egyáltalán, akkor inkább esszéikben, interjúkban osztják meg olvasóikkal az iménti kérdésekkel kapcsolatos gondolataikat, a verset pedig meghagyják az olyan hagyományosabb kérdéseknek, mint a fájdalom, a hiány, a trauma, a szabadság, a szerelem, a gyász. Van, aki szerint nem áll jól a versnek az okoskodás, a filozofálgatás, de vannak, elsősorban az avantgárd mozgalmakhoz kötődők, akik ennek épp az ellenkezőjét állítják. Előbbiek vannak többségben, főleg manapság.

Fehér Renátó úgy döntött, versben is beszélni fog a versről, de, szerencsére, hagyott helyet a hagyományos témáknak. A nem is annyira ars poétikus, mint inkább teoretikus költeményeket nem tartom sokra, de azt elismerem, hogy a szerző általában mélyen átgondolt tételeket próbált megverselni, komoly problémákkal dolgozott. Csakhogy ezeket a verseket mégsem olyan jó olvasni, mint az azokhoz mintegy mellékletként, sillabusz-ként készült interjúit, melyekben jobbnál jobb megfejtéseit adja a verseinek, sőt az egész kötetnek, ötletesebbnél ötletesebb fordulatokkal meséli el, mit szeretett volna a kötetben megmutatni, elmondani, illusztrálni. Maguk az interjúk nagyon hasznosak, Fehér érett mondatokban foglalja össze, amit saját művészetéről tud, körütekintően elemzi önmagát, és tesz értelmezési javaslatokat az olvasóknak. Ez teljesen természetes, mással is megtörtént már, az azonban aggasztó lenne, ha a kötetéről megjelent kritikák *kritika nélkül* vennék át, ismételnék el a szerző értelmezéseit, ahelyett, hogy a versek sikerülttségéről, korlátairól vagy kudarcairól beszélnének. Mert mindegy, ki mit tudott, mindegy, ki mit akart, a kötetnek önmagában is meg kellene állnia. És még ha a teoretizáló versek nem is, a másik csoportba tartozók minden külön szerzői lábjegyzet nélkül is meggyőzők, olvasásra ajánlottak.

Kezdjük kivételesen a címmel: nagyon is indokoltan orientál a csend felé, hiszen a verseken belül visszatérő kérdés a beszéd és a hallgatás, a hang és a némaság viszonya. A címbeli összetett szó másik fele és maga az összetétel pedig még akkor is ráerősít erre, ha elsőre esetleg keresettnek, erőltetettnek tűnne. Hiszen a torkolatnak, pláne ha egy fegyver torkolatáról beszélünk, inkább zaja van, tehát itt legfeljebb a

Magvető Kiadó
Budapest, 2022
80 oldal, 2499 Ft

lövés utáni gondolatnyi csend juthat eszünkbe, vészjósló csend, ami hamarosan újra elsülő puskákra utal (ahogy az egyik vers címe, Kertész Imre esszékötetének címét idézve utal is: „Torkolatnyi csönd, amíg a kivégzőosztag újratölt”, 31.), viszont a torkolatában tóvá szelődülő folyó nyugalma kapcsán a csendesség már nagyon is odaillő fogalom. Ha pedig a torkolat valaminek a végét jelenti, vagyis egy puskacsó, egy folyó, egy folyamat torkollik valamibe, és ott véget ér, akkor, különösen költészetet olvasva, a halálba torkolló életre is asszociálhatunk, és a szokatlan, Fehér előtt talán senki más által le nem írt címbeli szóösszetétel azonnal megtelik jelentéssel és szépséggel. Ráadásul sok vers, így a *(leirat helyett)*, a Fehér tájékozódási pontjait is pontosan kijelölő Kántor Péter- és Térey János- nekrológok, vagy a kötet legjobb darabja, a tatárszentgyörgyi gyilkosságokról írt *[ki-be-tűz-he-tet-len]* is a halálról beszél, sőt utóbbi lövésekről is, vagyis a haláltematika a gyűjtemény egészét átjárja. De ha az egész felől pillantunk a címre, akár a 'torok' szó is illene a 'torkolat' helyére, hiszen a gyakrabban tematizálódó némaság, beszédképtelenség vagy beszédzavar valamiképp a torokhoz kötődik. Az már az elmélkedő versek tere, ahol azon gondolkodhatunk mi is, hogy vajon a költői ambíció miért nem torkollik végső soron a csöndbe, ha egyébként a költészetet érő kihívásokra a legadekvátabb válasz a némaság, az írás, a megszólalás teljes elutasítása lenne: némaság a hang helyett.

Nem véletlenül jut eszünkbe Tandori Dezső, nem véletlenül idéztem én is immár másodszer az egyik legismertebb versét, a *Koan III*-t. És akkor idézzük harmadszor is, most már teljes egészében: „Némaság a hang helyett. / De a némaság mi helyett?” Ahogy Tandorit, úgy Fehér Renátót is foglalkoztatja az elnémulás lehetősége, de őt nem pont a Tandorinál is legalább százszor feltűnő Rimbaud-féle jelentésben. Rimbaud tizenkilenc évesen abbahagyta, Fehér harminc körül jár ott, hogy el se kellene kezdeni. Megtehetjük talán, hogy, mint írja: „a hallgatást hangosítjuk fülsiketítővé” (*Függelék*, 17.), megtapasztalhatjuk, hogy „fülsiketítő a hallgatásunk” (*Philtrum VII*, 63.), de végső soron ez ugyanolyan romantikus elképzelés, mint amilyen romantikus az irodalomtörténetnek és egyes íróknak, költőknek Rimbaud-t emlegetnie. Hiszen kit érdekelne a költő hallgatása, ha még a beszéde is csak nagyon keveseket érdekel? A néma vers mint manifestum csak egy magát túl komolyan vevő költő fejében fordulhat meg, például olyasvalakiében, aki eltemeti az iróniát *A Magyar Irónia Háza* című versében (37.), és aztán belefut az olyan didaktikus tételmondatokba, mint hogy „A csönd csak a hallás származéka / a zaj hiánya” (*Philtrum VII*, 63.).

Mennyivel plasztikusabb, költőibb ennél Tandori koanja, ahol a némaság ugyan a hang helyén van, de nem a hang helyett, mert a némaság és a hang, persze, csakis egymással kapcsolatban értelmezhető. De az a vers épp azért rendkívüli, mert nem éri be ennyivel, és végső soron megválaszolhatatlan, szédítő paradoxont tár elénk. Tandori is, ahogy aztán mostani követője, az elnémulás művészetfilozófiai problémáját veti fel, azt tudniillik, hogy a kor nyelvi és egzisztenciális problémáira a költészet feladása lenne-e az autentikus válasz. A probléma azonban itt is, ott is ugyanaz: a(z el)hallgatás önmagában is költői gesztus, azaz hiába választaná költőként a beszéd helyett bárki is a hallgatást, nyilván ez is 'vers', alkotás, művészi üzenet lenne. Tehát a Fehér-féle beszéd az elnémulás lehetséges tereiről némiképp öntetszelgő, hiszen aki valóban el akar némulni, az nem mond semmit, pláne nem az elnémulásról. A műalkotás mint lehetőség ugyanis zárt rendszer, amit jól mutat, hogy a nagy döntést meghozó Rimbaud költői alakjához is ugyanúgy hozzátartozik a folytatásról való lemondás (sőt!), mint a megírt versei. És ez még akkor is igaz, ha a költészetet már-már megtagadó mondatok ebben a kötetben is logikusak, tisztességesek és szükségszerűek, vagyis olyan döntések, melyek nemcsak esztétikai érvek mentén vizsgálhatók, hanem legalább annyira etikai problémaként is.

Számomra mégis érdekesebbek a hétköznapi élethelyzetekhez közelebbi, az egyes embereket jobban, közvetlenebbül érintő problémákhoz hozzászóló versek. Lehetnek

ezek a beszédzavarral kapcsolatosak is. Ezek első körben a fiziológiai, másodsorban a pszichológiai okok miatti zavarokat, illetve az ilyen zavarokkal élő embereket engedik szóhoz jutni. Az olyan zavarokra kell gondolnunk, mint a raccsolás, a selypítés, a dadogás, az afázia vagy a teljes némaság. Tudjuk, az elmúlt másfél évtized magyar irodalmában kifejezetten fontos kérdés, hogyan lehet hangot adni a társadalom periferiáján élőknek, az alárendelteknek, azoknak a csoportoknak és személyeknek, akik saját maguk nem tudják megfogalmazni és elmondani saját sorsukat, fájalmukat, szégyenüket. A normától való eltérés, így a kisebb-nagyobb beszédhiba vagy fogyatékoság az alárendeltség egyik kategóriája, olyasmi, ami az elmúlt századokban nem is nagyon lehetett az irodalom tárgya. Pedig magától értetődő kérdés lenne, hogy, például, egy vak szerző vaksága hogyan hat az ő nyelvhasználatára, és ugyanígy: egy beszédzavarral élő, esetleg süket vagy süketnéma szerző nyelvhasználata és a világról alkotott képe, benne saját helyének meghatározása vajon különbözik-e annyira a normától, az átlagostól, hogy lehessen róla mint különbözőről beszélni? Fehér Renátó ezzel kapcsolatos versei kifejezetten előremutatók, tabudöntőgetők és épp ezért egyediek. A *Logopédia* című ciklusban több irányból is képes megközelíteni ezeket az élethelyzeteket, és ez még akkor is figyelmet érdemel, ha gyakran hiányolhatjuk a személyes érintettséget, az érzelmi mélységet, azoknak a helyzeteknek a bátrabb megírását, amikor valaki a beszédhibája miatt kerül hátrányba, méltatlan helyzetbe, vagy lesz durva támadások céltáblája. Hiszen a csúfolódások, a sértegetések, a megalázó viccek, ahogy ezekből a versekből is kiderül, sajnos még ma is részei a mindennapoknak – egy ilyen tematikájú verseskötetnek talán illene még többet tudnia erről, és nemcsak okosnak, de érzékenynek is kellene lennie. Például az *Elnémultak* (46.) érinti ugyan a szavaiat csak eltátogni képes emberek nehézségeit, de mégis inkább egy nyelvfilozófiai, közhelygyanús tételre fut ki, igaz, ehhez egy jó formai ötletet talál, azt, hogy minden sor végén megszakítja ezt az egyetlen egy mondatot: „minden valaha. / Kimondásra szánt mondat. // Hiába írásjel és. / Hiába hanglejtés. / Eleve félbehagyott.” (47.) Az ilyen, súlyosnak látszó, de valójában üres állításból túl sok van a kötetben, ráadásul olyan helyeken, ahol ezek helyett el lehetne képzelni a konkrét emberre, az alávetettre figyelést is: „minden fordítás eleve pontatlan” (*Színváltás* – 15.), „Eleged mondani a / legnehezebb” (*Hikimori* – 43.). Az utolsó idézet mellett olvashatjuk a „Húzd!” felszólítást is, amiben mégis megcsillan az önirónia, bár mégsem követi döntés.

De van néhány kiemelkedő vers, ahol csak egy-egy kisebb kérdőjelet lehet kitenni. A *Philtrum IV*-ben (59.) egy raccsoló kisfiú hangját halljuk, miközben a vers épp azt a kint meséli el, hogy a gyerek nem tudja a meghitt, csiklandozós játék, talán az apával zajló birkózás közben elmondani, hogy valamivel korábban a beszédhibája miatt megverték, bántották. Nem tud beszélni, aminek belső és külső oka is van: „mindent tudtam csak beszélni nem” és „befogva közben mindvégig a szám”. A versben viszont megszólalhat, elmondja, mi történt vele, végre hallhatjuk a hangját és a történetét. Átélhető, megrázó, kényes témákat érintő vers ez („tenyényom”, „húgyfolt”, „szájzár”), talán az utolsó négy sor tekervényes sorait lehetett volna kicsit letisztítani, és elhagyni az olyan zavaró megoldásokat, mint a 'kimondani valakit' vonzatot, a megengedni a túrést és az eltérni a szerzetnyelvet szókapcsolatokat. És nem pontosan értem, miért a *Logopédia* ciklusba került ez a vers, mert ha már lett ilyen című ciklus, a raccsoló kisfiú („rolika robik rómeó, márió”) történetének egészen biztosan ott lenne a helye.

Érdemes még kiemelni az első ciklus ötletesen összeérő verseit, a telefonfülke és a fülkét használók vissza-visszatérő motívumát, az ezzel egymást idéző verseket. A (*leggyakrabban tárcsázott szám*) (11.) a leggyakrabban közölt Fehér-verssé vált, hiszen az első két kötet után most, a harmadikban is helyet kapott, igaz, kisebb módosításokkal, és azokkal a szatelitversekkel, amelyek a már-már mágikus telefonfülke és az oda kötődő, nagy titkokat elfedő beszélgetés motívumának továbbformálásával emelik e költészet központi

szövegévé az eredeti verset. Jó a szótagolós írásmód, hiszen a beszédzavarokról és azok javításáról, gyógyításáról olvasunk, de a kelleténél többször kerül elő ez az ötlet, sokadszorra elveszti innovatív erejét. Van sok egyszer elsüthető, nem túl erős, nem túl eredeti, de nem is kellemetlen ötlet, ilyenek a befotózott versek (például: *Rossz kezekbe kerül* – 60.), és van néhány máshonnan, távolról, például Tandoritól ismerős megoldás. A *Rabszolga-kórus* (34.) szótörölgetős ötlete Szerb Jánosnak a *Gazda bekeríti házát* című Babits-verset ilyen módon átíró játékát juttatja eszembe – de Fehér Renátó 'maradék', a „néma. Zengje, száján, feltámadt ének. Adjon hangot!” szöveg túl direkt, didaktikus, ami a hangadás teóriáját reflektálatlan hűséggel szolgálja ki. Apropos, Szerb János gyűjteményes kötete épp a nagyon idevágó *Ha megszólalnék* címen jelent meg 1990-ben, vagyis más kapcsolat is van és lehet a két könyv között.

Már fentebb is kiemeltém A [*ki-be-tűz-he-tet-len*] című verset (27.), érdemes még néhány mondatban méltatni. Ez a vers a cigánygyilkosságokat, a tragédiát az áldozatok iránti maximális tisztelettel képes megjeleníteni, még hozzá úgy, hogy a szintén Tandori által meghonosított ready-made technikával dolgozik, vagyis egy (sőt két) talált szöveget közöl versként, majd ezeket alakítja át, keveri össze, csonkítja meg. Voltaképp meglepő, hogy ezek az amúgy meglehetősen neutrális szövegek – a falu Wikipédia-szerű leírása, illetve a gyilkosságokról szóló sajtóhír – képesek ennyire megrendítő szöveggé alakulni. Fehér Renátó legfontosabb ötlete az volt, hogy az eufemisztikusan fogalmazó sajtóhírt és a tragédiáról semmit sem tudó szócikket a történeteket elhallgató, elfedni igyekvő, azok valódi súlyáról tudomást sem vevő szövegekként kezeli, és a hatrészes versben előre haladva ezt a tulajdonságukat még fel is erősíti. Azzal erősíti fel, látszólag, hogy törli egyes szavaikat. De ez épp ellentétes hatást fejt ki, azaz a törölt szavak helyére már be tudjuk helyettesíteni az eredeti, semmitmondó szavak érzelmekkel teli, adekvát szinonimáit. Vagy másként: a törölt név („Robika” vagy „Csorba Róbert”) helye sebként marad a preparált szövegben, ami pont a lelkiismeretre hat, mintha el akarnánk fedni és felejteni ezt a nevet. Vagyis ebben a versben már tudjuk, mi helyett van a némaság, mi az, amihez kevés a beszéd, a hang. Méltó párja ez a vers a kötetben is megidézett Kántor Péter *In memoriam Tatárszentgyörgy, 2009* című versének, és maradandó darabja a gyűjteménynek:

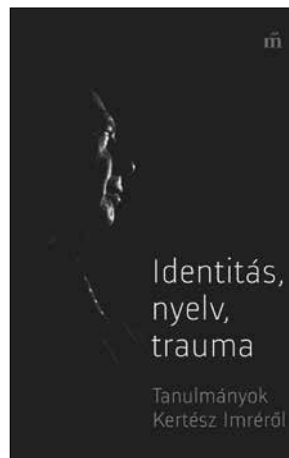
A vádirat szerint az egyik [kibetűzhetetlen] több célzott [kibetűzhetetlen] adott le a [kibetűzhetetlen] elől menekülő [kibetűzhetetlen] éves [kibetűzhetetlen] Róbertre és [kibetűzhetetlen] kisgyerekére.

Az apa és az ötéves kisfiú, [kibetűzhetetlen] azonnal [kibetűzhetetlen].

A KERTÉSZ-OLVASÁSRÓL

György Péter (szerk.): *Identitás, nyelv, trauma. Tanulmányok Kertész Imréről*

Évtizedek óta meghatározó szólama a Kertész Imre munkásságát tárgyaló szakirodalomnak, hogy a szerző könyveit korábban vagy egyáltalán nem, vagy következetesen félreolvasva úgy a kritikai, mind a szélesebb olvasóközönség. (Írásában Bartók Imre odáig merészkedik, hogy Kertésznek „nincs, talán nem is lehet már olvasója” [29.]; míg a kötet György Péter és Schmal Alexandra által jegyzett előszava szerint: „a Kertész-recepció jelentős része csupán szűkös, tehát kizárólag az irodalomtörténet és az esztétika kategóriái szerint működött” [9.], nem fordítva kellő figyelmet az életmű társadalmi-politikai vonatkozásaira; valamint a holokauszt megnevezés problematikussága már „önmagában véve is alkalmat nyújtott Kertész kivételes munkásságának interpretációs félreértéseire” [7.].) Mindez persze csupán a kritikai hagyomány létezése felől is erősen ellentmondásos, amennyiben egy kiterjedt és élénk diskurzus középpontjában e diskurzus hiányának időről időre megismételt regisztrálása áll. Természetesen van Kertész Imrének olvasója, és a könyveiről adott olvasatok nem nélkülözik a különböző típusú megközelítésmódokat sem. A recepció meghatározó szólama minden bizonnyal azért tud ettől eltekinteni, mert egyrészt erősen befolyásolják magának a szerzőnek az önértelmezései (miszerint heroikus, nagyszabású munkájának jelentőségét szinte soha, senki nem ismerte fel, legfeljebb tévesen); másrészt, ezzel összefüggésben, abból az előfeltevésből indul ki, hogy Kertész könyvei és írói munkássága olyan példaértékű tudást hordoz, amit csak megközelíteni lehet, de teljessége és tisztasága szükségszerűen csorbul az interpretáció során. Ez utóbbi elképzelésben a pszichológia *viszontállítétel* fogalmára ismerhetünk, amely a történettudományban is azonosított jelenség: eszerint a kutató esetenként öntudatlanul is újrarájtsza a kutatásául szolgáló események pár kiemelt mozzanatát – jelen esetben egy nagyon is „kertészi” programot követ az az irodalmár, aki munkáját lezárhatatlannak, eleve kudarcra ítéltnek, mégis egy elfogadható élet szempontjából elengedhetetlennek tételezi. Nem szeretném elvitatni az ilyen értelmezői és olvasói hozzáállás érvényességét, azonban fontos látni azt is, hogy ez könnyen eredményezhet patetikusba hajló beszédmódot (Radics Viktória a kötetből: „Képzeljük bele ebbe a kijelentésbe a holokauszt túlélő súlyos tapasztalatát is! Számára, akit megkóstolt a halál, akárcsak a nagy filozófusok számára, maga az élet, a lét a probléma [...], és persze a halál” – 133.), és ugyanígy megvan a veszélye annak is, hogy önbejelítő módon éppen ez gátolja a szövegek olvasását és értelmezését, azaz hogy bármiféle új és saját viszonyulást alakíthassunk ki velük.

Magvető Kiadó
Budapest, 2021
288 oldal, 3999 Ft

A Kertész-művek olvasásának éppen az a nehézsége, ami egyben a legizgalmasabb összetevője is. Az irodalmi művek elbeszélői és a naplókban/előadásokban megszólaló szerző ugyanis olyan magával ragadó, meggyőző és megrázó módon képes valóban megkerülhetetlen kérdésekben megnyilvánulni, hogy azok nem komolyan vétele és nem átgondolása fontos tapasztalatoktól és tanulságoktól fosztja meg az olvasót. Miközben az ezekkel való konfrontáció is hasonlóan lényeges belátásokhoz vezethet: kimutatva a megszólalók ellentmondásosságát, túlkapásait vagy akár az általuk is érvényesített kizárások mechanikáját. Sokszor éppen abban lokalizálható a szövegek valódi tétje, hogy bemutatják, miként működteti még egy áldozat is azt a logikát, amely esetenként saját megsemmisítésére irányul. A Kertész-olvasás így leginkább abban a mozgásban tud kiteljesedni, amelyet egyszerre hat át a szövegekben megfogalmazott szembenézés jelentősége és radikalizmusa iránti lelkesültség, valamint a végletes, patológikus, akár kirekesztő megnyilvánulásoktól való távolságtartás; az azonosulás és az elhatárolódás dinamikája.

Már csak azért is, mert az életmű szövegei is oppozíciók nem vagy nehezen kibékíthető feszültségét teszik meg gondolati és poétikai alapjuknak. Az *Identitás, nyelv, trauma* című tanulmánykötet írásainak legizgalmasabb részletei szintén azok, amelyek e feszültség működéskére kérdeznak rá. Schmal Dániel és Mártonffy Marcell például a teológia felől közelít, amikor előbbi érzékenyen elemzi a lelkesültség, a személyiség és az Isten, másik oldalról pedig a negativitás, a szégyen és a lét tagadása között húzóódo ellentét szerepét Kertész gondolkodásában; míg utóbbi az abszolútum elfogadásának és tagadásának dialektikáját mutatja be: „Ez a minden pátoszt megelőzően tárgyilagos belátásra számot tartó istenhiány azonban egyszersmind feltétele is a transzcendencia-kérdés elnémíthatatlanságában jelentkező igény érvényesítésének [...] ezért egyszerre kell megfelelnünk mindkét, egymásnak ellentmondó igénynek, amelyet az abszolútum a gondolkodással szemben támaszt: úgy gondolkodjunk az abszolútumról, hogy egyidejűleg tiszteletben tartjuk a faragott kép tilalmát, vagy még inkább: a képtilalom ösztönzését követve próbáljuk elgondolni azt, amiről (akiről) nem alkothatunk képet” (78–79.). Ugyanígy Radics Viktória is hosszasan elemzi a Kertészt (az esszében a tulajdonnév leginkább az író elképzelt figurájára vonatkozik) meghatározó ellentéteket: bűn vs. megtisztulás; tudatlanság vs. megvilágosodás; külső vs. belső világ; otthontalanság vs. hazaérkezés; irracionizmus vs. racionalizmus; destrukció vs. kreativitás; örület vs. normalitás; moralitás vs. amoralitás; káosz vs. forma; rabság vs. szabadság (vö. 141–143.); Schein Gábor pedig alapvető megállapítást tesz a kertészi énkonstruálás ellentmondásosságáról, amennyiben rámutat, hogy az – részben – a totális államhoz hasonlóan működik, hiszen kizárja magából mindazt, ami nem a sajátja (96.).

Mégis egyetlen írás található a kötetben, amely nemcsak kimutatja ezeket a mozgásokat az egyes szövegeken belül, hanem maga is képes mozgásba lendülni és függetleníteni gondolatait Kertész autoritásától, miközben annak nagyságát és igazságát is elismeri. Ez Sipos Balázs *Sonderberg bűne – ábrahámíta testvérháborúk* című írása, amely már azáltal is képes az előre adott értelmezéseken felülkerekedni, sőt azok vakfoltjaira rákérdezni, hogy szembenéz a kihívással, amely „abból állna, hogy vonja vissza a holokausztnak a modernitás kizárólagos betetőzéseként értett egyetemességét, és figyelmeztessen mindazokra a gondolatalkazatokra, amelyek anyagi vagy szimbolikus értelemben a kolonizáció eszközeként vagy újabb állami terror legitimitására kívánják felhasználni, *mégse fojtsa el megrendítő erejét*, ami mindnyájunk számára, legyünk keresztények, zsidók, arabok, muszlimok, feketék vagy mások, máig tanulsággal szolgál, mindannyiunkat alázatra int és gondolkodásra ösztönöz” (175. – kiemelés az eredetiben). Sipos valóban új szempontot kínál ahhoz, hogyan lehet a ma horizontjából a Kertész-szövegekhez közelítenünk. Ennek lényege, hogy napjaink Európájában a kitaszított, alávetett, lenézett és kisemmizett figura „nem a zsidó, hanem az arab, a muszlim, a *muzulmán*” (174. – kiemelés az eredetiben).

Részletesen végigköveti, hogy a gyarmatosító-orientalista-rasszista nézőpont, amely a „migráns”, az „öngyilkos muszlim merénylő” és „az iszlám mint a halál kultúrája” képeiben mindennapos, sőt elfogadott a nyugati világban, az európai gondolkodás milyen évszázados alakzataira vezethető vissza – köztük a koncentrációs táborokban alkalmazott „muzulmán” megjelölésre is, amely a kiszolgáltatottságtól végtelenen elyengült rab leírását szolgálta, és amely köztudottan sokáig a *Sorstalanság* munkacímeként is funkcionált. Sipos szerint beszédes, hogy se a túlélők, se az értelmzők nem hozzák szóba a megjelölés konnotációit, mintha a „muzulmán” nem a hajlongó, állatias, magunkról leválasztott arab képzetét hordozná magában; akinek az életben maradása éppolyan kísértetiesen hat, mint a 9/11 után leigázott muszlimoknak a jelenléte, akiknek „a nyugati percepció számára már réges-rég meg kellett volna halniuk” (247.). Ha komolyan vesszük Kertész belátásait a kiközösítésnek, a megalázásnak és a megsemmisítésnek a társadalmi mindennapokban is ható mechanikájáról, akkor szembe kell néznünk azzal is, hogy „a »zsidó-keresztény« eminensen keresztény fogalom, orientalista konstrukció, amely az asszimiláció sikerültését jelenti be: az integrációját a Nyugat lineárisan haladó, nemzetekre bomló, mégis kozmopolitának beállított világtörténelmébe. Ezt a modellt érvényesítették és érvényesítik máig a cionista askenázik, Izrael legerősebb identitásközössége, mindenféle keletiekkel szemben” (185.). Sőt innen nézve válik magyarázhatóvá, kontextusba helyezhetővé a Kertész kései naplóiban megjelenő iszlamofóbia is (szemben György Péter elképzelésével, aki szerint arra „tényleges magyarázat nincs” – 278.), amelyet a tanulmány tehát nem mint „tévedés, vakeset, afféle kisiklás”-t kezel, hanem az európai kultúrtörténet egy rendre elhallgatott gondolati és beszédalakzatának hatását fedezi fel benne. Azt, hogy Kertész kilencvenes években írt nagyhatású esszéinek fogalmi hálózata miként előlegezi a későbbi tarthatatlan kijelentéseket, Sipos korábban elemezte *Az emberhez méltó élet títka* című előadásában a Kertész születésének 90. évfordulójára szervezett konferencián, amelynek szerkesztett változata azóta az *Enigma* folyóiratban és (reméljük) hamarosan a konferencia tanulmánykötetében is olvasható lesz. Ez a szöveg és a *Sonderberg bűne* egymás párdarabjaiként értelmezhető, és érdemes őket egymás mellett olvasni – még akkor is, ha megítélésem szerint a mostani írás még világosabban és meggyőzőbben mutat rá az említett folyamatokra, mint a korábbi.

És talán tovább is folytatható Sipos vizsgálódása, hiszen tanulmánya éppen akkor ér véget, vagy mutatkozik kidolgozatlannak, amikor konkrét szöveghelyeket elemez. Mindenekelőtt hiányzik *A végső kocsma* és azon belül is Sonderberg doktor monológjának az elemzése, amely az egész gondolatmenet apropójául szolgált. Ugyanígy nem egészen meggyőző, hogy a *Sorstalanság* részletei, amelyekben előfordul a muzulmán kifejezés, *elsősorban* az említett kizárásról értesítene: egyrészt található a szövegben nem kevésbé megrázó részek, ahol a táborba érkező Köves a rabok visszataszító látványát éppen zsidóságukkal hozza összefüggésbe (vagyis nem csak a „muzulmán” választja le magáról); másrészt a tény, hogy magát még muzulmán állapotban sem azonosítja muzulmánként, olvasatomban egy általánosabb idegenség-érzetről és önazonosság-hiányról értesít, amely csak a külső tekintetekből tud következtetni saját helyzetére. Ugyanakkor Sipos szempontjai sem elvetendő – sőt kifejezetten érdemesnek tűnik azokat egy alapos szövegelemzésbe beépíteni. Egy ilyen elemzés a művek belső szerveződését vizsgálva is elvezethet olyan komplex szempontok kidolgozásához, akár további árnyalásához, amely szerint a rasszizmus „a megkülönböztetés fiziológiai és kulturális előítéletek alapján végbemenő sociopolitikai praxisa, melyet (eltérő mértékben) valamennyi »civilizált« népcsoport gyakorol”, és nem „valamiféle ördögi meggyőződés, ami csak a »rosszakra« jellemző” (239.).

Ugyanakkor nem lehet számonkérni a tanulmányokon a mélyreható szövegelemzések hiányát, hiszen a kötet éppen abban jelöli ki célját, hogy az ilyen irodalomtörténeti és esztétikai értekezések mellé társadalmi, politikai vagy akár teológiai kontextusokat teremtsen.

Schmal Dániel említett írásában ugyan helyenként prózapoétikai elemzésekre is vállalkozik, ám ezek nagyrészt inkább a szakirodalom korábbi belátásaira támaszkodnak (például a körülményes, a pontosság és a pontatlanság kettősségében létrejövő mondatépítés) – mégis fontos, hogy gondolatmenetét a szövegek működésével ütköztetve képes artikulálni. Jobban jellemző azonban tanulmányára és az egész kötetre is *Az én krízise* című alfejezet (41–49.), amely az indentifikációs konstrukció sikerültsége/sikerületlensége felől közelít az életműhöz: egyaránt ebben jelölve ki a szövegek és Kertész írói programjának tétjét. Bartók Imre szövegében is ez utóbbi, Kertész munkásságának ethosza áll a középpontban, amelyen keresztül a kortárs irodalmi nyilvánosság kritikáját adja – vö.: „Kicsit más ez, mint koccintózni a könyvhéten” (18.). Bartók – követve az írotárs radikalizmusát – nem riad vissza olyan kijelentésektől sem, minthogy „amilyen technológiai összefüggés van a modern ipari termelés és a KZ-ek logisztikája között, olyan kulturális összefüggés áll fenn a *Csárdáskirálynő* [Kertész korai színdarabja] és Birkenau között” (17.), ám ezeket az erős kijelentéseket nem igazán bontja ki, inkább egy írói attitűd performatív bemutatását viszi segítségükkel véghez. Ezt az attitűdöt találóan (és szintén Kertészt idéző jelzős és birtokos szerkezetekkel) jellemzi: „ez az irodalom elemi undorral utasítja el a provincialitás minden formáját, a borgőzös, szomorú-bölcs k-európai ironizálgatást, a humanizmus álnaiv paródiáit, a kollegialitás és a paternalizmus patológikus összekeverését, a mondat azonosítását a stílussal, az egy tőről fakadó sallangmentes és ornamentikus nyelvhasználatot, és mindekelőtt az író bármiféle közéleti kitüntetettségét és számonkérhetőségét” (27.).

A szövegek értelmezése helyett az író figurájának kidolgozásához járul hozzá Schein Gábor és Radics Viktória is. Utóbbi Kertész naplóregényeinek egyes belátásait problémátlanul vetíti rá a(z így szükségszerűen kultusz tárgyává magasztosuló) szerzőre; ezáltal kevés újdonsággal szolgál. Schein Gábor szintén Kertész írói magatartását elemzi, amelynek legfontosabb elemét ő is a minden – társadalmi, esztétikai, politikai – elvárással szembemutató radikalizmusban jelöli ki. Külön izgalmas, hogy a *Kaddis* egyik jelenetében a kiadói igazgató figuráját Kardos Györggyel azonosítja (az AVH-s alezredeből lett újságíróval és könyvkiadóval), majd ezt a szövegrészt Moldova György *Aki átlépte az árnyékát* című könyvének szintén Kardosról szóló részletével veti össze, amin keresztül – bár inkább implicit módon – a „kertészi”, a „kardosi” és „moldovai” magatartásformákat is szembeállítja egymással (98–103.). A kötet záródarabjában György Péter a *Sorstalanság* megírásának és megjelenésének társadalmi hátterére kérdez rá magyar és európai viszonylatban. Mindezzel többek között a *Jewish Studies* diskurzusának magyarországi hiányára is felhívja a figyelmet, és ennek a keretnek az érvényesítése mellett érvel a Kertész-kutatásban (278.).

Az érdekes megállapításokon túl mindez mégis a művek olvasásának és értelmezésének a kiegészítéseként értelmezhető, és leginkább egy jelentős író kultikus figurájának kidolgozásához járul hozzá. Megfontolandónak tűnik azonban egy 2022-ben megjelent német nyelvű kötet utószavában tett javaslat, amely egyetlen figura kidolgozása helyett a regényíró, a naplóíró, valamint a regényekben és a naplókban megjelenő én háromszögében tartja értelmezhetőnek a Kertész tulajdonnevet. A *Heimweh nach Tod* [Honvágy a halál iránt] című, a Rowohl kiadónál megjelent kiadvány ezen túl is komoly hozzájárulásnak tekinthető a Kertész-recepcióhoz, ugyanis korábban kiadatlan naplójegyzetek (1958–1962), valamint az eddig szintén kiadatlan, ám az életmű egésze szempontjából is alapvető jelentőségű esszé, *Az első vázlat a funkcionális emberről* német fordítását olvashatjuk benne Ingrid Krüger, Kelemen Pál és Heike Flemming jóvoltából. Mondjuk így: érdekes alakulása az életműnek, hogy ezek a hagyatékban fennmaradt szövegek először németül jelennek meg; ugyanakkor az *Identitás, trauma, nyelv* kötethez hasonlóan a könyv a Kertész-próza lényeges kontextusát képes megteremteni – így annak újraolvasására ösztönözhet bennünket.

EGYRE SÚLYOSABB REALIZMUS

Jonathan Franzen: Keresztutak I-II.

Jonathan Franzen legutóbbi regénye, az angolul és magyarul is 2021-ben megjelent *Keresztutak* arról szól, hogy az ember egyetlen lépésre van a szakadék szelétől. A kétségbeesett erőfeszítések, amelyeket azért teszünk, hogy jó emberek legyünk, reménytelenek; az évtizedek fáradságos munkájával felépített élet, család, személyiség, kapcsolatrendszer bármikor tönkremehet; az ember bármerre indul, a múltja és vágyai súlyánál fogva gördül előre a szakadék felé, megállíthatatlanul, bár néha elég lassan.

A regény helyszíne egy amerikai közép-nyugati külváros, a történet jelenideje az 1970-es évek eleje-közepe. A közeg az egyik kis protestáns vallás helyi ifjúsági szervezete, ennek a neve a *Keresztutak*, ami egy akkoriban ismét népszerű, eredetileg 1936-os blues szám címe is. A szereplők a közösség vezetői és tagjai. Az írásmód visszatér a klasszikus realista regény hagyományaihoz, hangsúlyozottan kevésbé hívja fel magára a figyelmet, mint a posztmodern regények, inkább ablak az ábrázolt világra. A fő motívumok a közösség, a hit és az egyéni boldogulás esélyei. Az események az egyik segédlelkész, Russ Hildebrandt és családja körül forognak. A fejezetek egy-egy családtag szempontjából íródnak, szabad függőbeszédben, vagyis van egy kis távolság szereplő és olvasó között: belelátunk érzéseikbe és gondolataikba, de nem közvetlenül hozzánk beszélnek. A történet időben vissza-visszatekint, megtudjuk, ki honnan jött, kik a felmenők, hogyan váltak olyanná, amilyenek most, mit cipelnek magukkal generációkon át.

Russ az első, akivel megismertet Franzen. Utána a családtagok egymás után kerülnek reflektorfénybe, több körben, mint egy Agatha Christie-detektívregényben a vidéki kúrián rekedt gyanúsítottak. Mindenkinnek megvan a saját titka, és senki sem ártatlan a bűntényben, de még sincs kizárólagos felelőssége egyiküknek sem, és mindenkiről megtudunk annyit, hogy megértéssel és együttérzéssel figyelhessük gyötrődésüket. Ez az együttérzés az egyik olyan vonás, amit dicsérni szoktak Franzen angol nyelvű kritikusai: szerintük korábbi regényei komikumához képest ez a mű közelebb visz a valósághoz.

A bűntény maga az ember boldogulásának megakadályozása. Mivel a boldogulás felé vezető első lépés a történet közegéből való kitörés lenne, a legnagyobb bűn ebben a regényben az, hogy a szereplők elvágják a menekülés útját önmaguk és egymás előtt. A bűnt az teszi tragikus vétségé, hogy a főszereplők végtelenül jószándékúak: nincs tudatos törekvés arra, hogy bárki életét tönkretegyék. Vakon vergődnek az események hullámai között, és ahogy mindenki küzd az életéért, hol víz alá nyomja a másikat, hol kimarja a

*Fordította Pék Zoltán
21. Század Kiadó
Budapest, 2021
640 oldal, 5990 Ft*

kezeiből az egyetlen, esetleg életmentő deszkát, hol feladja a küzdelmet és tehetetlenül sodródik, és ha valaki más megpróbálja kimenteni, épp csak annyira támad fel benne az életöszton, hogy megint elkezdjen csapkodni és bajba sodorja megmentőjét is.

A történetet átszövik a szereplők Isten- és istenélmény-kereső próbálkozásai. A mű nagy témája a vallás és a hit, de hitelesnek inkább a hitért való küzdelem reménytelensége érződik. A problémát komolyan veszi a szerző (szemben például Tibor Fischer *Megváltás Miamiában* című regényével¹), bár Franzen korábbi műveiből nem úgy tűnik, mintha életének alapköve lenne bármilyen vallási meggyőződés vagy személyes spiritualitás. A *Keresztutak*ban is inkább a hit kérdésének klinikai vizsgálatát adja. A gyöttrődés, a kételyek ábrázolása a meggyőző, és azoknak a tévutaknak a leírása, amelyekről a szereplők azt remélik, közelebb viszik őket Istenhez – például a megaláztatás, az önsorsrontás, az öngyűlölet. Ami reménykeltőnek tűnhetne, az Russ lányának, Beckynek váratlanul megtalált istenhite, korai házassága és gyerekvállalása. De Becky döntése, hogy a közösségben marad és családot alapít, szintén több szempontból gyanús, és felmerül, hogy mint a regényben mindenki mindent, ő is meg fogja még ezt bánni. Franzen egyre súlyosabb realizmusa azt sugallja, ami megoldásnak látszik, az is mind járhatatlan út, mégpedig azért, mert a közeg, végső soron a család visszahúz, követel, kifoszt, akár szó szerint, akár közvetve, érzelmi zsarolás útján.

A regény morális kérdéseket is vizsgál: hogyan egyeztethető össze a kötelesség, a szolgálatban élt élet az ember vágyaival, a hiúsággal, az álmokkal. A *Keresztutak* válasza: önmegtagadás árán. Ebből azonban egy szép napon, legkésőbb az emberélet útjának felére mindenkinek elege lesz, és eljut oda, előbb másokat hibáztatva és az önsajnálát különböző fokait végigjárva, hogy már nem érdekli semmi, csak legalább egyszer még boldog lehessen. Russ például beleszeret valakibe, akinek fő vonzereje, hogy valamennyire önmagát is képes szeretni (II. kötet 41., 109.). Aztán Russ nem lesz boldog, viszont ezzel újabb alkalma nyílik a büntudat és az önutálat gyakorlására. Anélkül, hogy Franzen teológiai fejtegetésekbe bocsátkozna az eredendő bűnről és annak szerepéről az amerikai protestáns kisvallásokban, regényalakjai életében mindennek alapja a bűnösség, a romlottság érzése és az önbüntetés gyakorlata. Becky is innen menekül az istenhit felé: „Miért szívott egyáltalán? Élt benne valami gonosz, aminek a jelenlétét mindig is érezte, csak igyekezett ignorálni, egy hiú, mohó és szexuális dolog, ami a mélyebb önutálatban gyökerezett, átvette felette az irányítást, és a legrosszabb döntéseket hozta” ([sic!], I. 288.).

A valahová tartozás élménye nagyon nehezen adatik meg a szereplőknek, akár a családban, akár a vallási közösségben. Bár az amerikai Közép-Nyugaton akkoriban feltétlenül, de gyakran ma is és máshol is a különféle egyházak körül szerveződik a közösségi élet, a szereplők számára egyik vallás sem tud lelki békét nyújtani. A *Keresztutak* szervezet célja éppen a valahová tartozás élményének megteremtése, de tagadhatatlan népszerűsége mellett itt is kialakul a befogadás-kirekesztés szokásos kegyetlen közösségi játéka, a menő és nem menő fiatalok (és vezetők) közötti megkülönböztetés. A szereplőket így sokszor váratlan helyzetekben lepi meg a hazatalálás érzése. Russ például, akit a *Keresztutak* (számára nagyon megalázó módon) gyakorlatilag kizárt soraiból, Arizonában, a navahók között érzi magát a helyén, akármennyire is a kezdetektől fogva kívülálló ott is. Russ legidősebb fia, Clem nehéz testi munka közben tapasztalja meg ugyanezt a feloldódást Peruban, az Andokban. Van, akinek a szex, van, akinek a zene, van, akinek a család, van, akinek a kábítószer hozza meg ezt az élményt, de csak rövid időszakokra: hosszú távon senki nem érzi otthon magát sehol.

Ami állandó, az a magányosság, a magárahagyatottság, sőt, az elutasítottság tapasztalata. Amikor felmerül, miért van ez így, a válasz a szereplők számára önmaguk hibás,

¹ Tibor Fischer: *Good To Be God*, 2008. Magyarul *Megváltás Miamiában*. Fordította Vajda Tünde, Helikon 2011.

bűnös, szerethetetlen volta. Ez vagy Isten-élményhez vezet (csak Isten marad, aki szeretet), vagy nem (rajtam az Isten se tud mit szeretni). Hiába lesz a két rész, a magyar kiadásban a két kötet címe *Advent* és *Húsvét*, nem születik meg a fény és nincs feltámadás. Kálvária van. Nehéz nem arra gondolni, hogy a szeretetlenség és örömtelenség traumáját tovább örökítő közösségek, elsősorban a mérgező család leírása volt a szerző számára a legégetőbb megírnivaló. „Milyen lehet olyasvalakivel élni, aki képes örülni?“, tűnődik Russ a regény elején (I. 25.). Ebben a valóságban az egyéb bajok mellett a sors külön csapása, hogy a hit és a szeretet nevét zászlajára tűző vallási közösségek tagjaiból is nehezen hívható elő a szeretet, de a hit is, a remény meg egyáltalán sehogy. És mivel az öröm, az élvezetek szinte mind a bűn kategóriájába tartoznak, ami gyakorolható, az a kötelesség. A szeretet is kötelesség, így az önfeláldozó szeretet is a mások élete felett gyakorolt hatalom eszköze és megnyilvánulása lesz. Ez pedig nem befogadható a célszemélyek számára: a szeretet tárgya megérzi a szándékot, ami őt tárgyasítaná, és elutasítja a szeretetnek látszó hatalomgyakorlást.

Hogy az önmagukkal való együttérzés a szereplők számára miért azonos az önsajnálattal, az a regény egyik központi, de fel nem tárt kérdése, és nem világos, Franzen látja-e a különbséget. „A könnyeiben rejlő önsajnálát [Russ] számára is új volt – mintha eddig a pillanatig nem méltányolta volna, hogy ő maga is egy személy, olyasvalaki, akivel állandóan együtt van, akit úgy szerethet és szánhat, ahogy szereti Istenet és szán másokat. Együttértett ezzel az emberrel, aki szenved és akinek szüksége van az ő gondoskodására” (II. 88.). Mintha a szeretetlenségben való felnövelés mellett az önismeret teljes hiányának nyomorát látnánk itt, amire nem gyógyír, ha megpróbálják elfedni, még ha az istenhitet használják is ehhez eszközül. Komoly teher a regényen, hogy a szereplők ennyire vakon tapogatóznak saját világukban, bár ezen a ponton egyet is lehet érteni azokkal a kritikusokkal, akik szerint a szerző mostani együttérzése többet ér, mint korábbi sziporkázóan ironikus tárgyalásmódja, amennyiben most benne marad a helyzetben, és engedi, hogy az olvasók is elmélyedjenek benne, nem távolít el azonnal. Más kérdés, hogy ez mennyiben eredményez „nyomorpornót”, és mennyiben tekinthető a realizmus diadalának.

A családtagok történetei hátán könyörtelen lassúsággal araszolunk a tragikusnak ígérkező végkifejlet felé, de nem lesz tragédia és nincs katarzisz. Sőt, féltő, hogy minden folyik tovább a maga kisszerűségében majd a következő kötetekben is, mert a szerző trilogiát ígér. Aki elég erős, mint Becky, az ellenáll és felépít valamiféle életet, de Becky határozottsága maga is vészjósló, és semmi nem garantálja, hogy az ő generációjában ne vennék át az uralmat a regény szereplőit megnyomorító rossz mintázatok, és ne derülne ki az ideig-óráig működő boldogságról, hogy az is üres és hazug.

Humor, megbocsájtás, elfogadás nem nagyon mutatkozik ebben a könyvben, különösen nem a vallási közegben. Hogy az ábrázolt világban nincs, azt eleve indokolhatja, hogy Franzen ebből a világból menekült. Önéletrajzi jellegű írásaiban, amelyet a kritika sokkal kevésbé kedvel, a *Diszkomfortzóna* (2006, magyarul 2015) egyik esszéjében már jártunk ezen a tájon, sőt, a Keresztutak ifjúsági vallási közösségének valóságos mintájáról is írt, és arról is, mennyire meghatározó volt a saját önértékelése szempontjából, hogy a közösség menő tagjai közé tartozhasson. Hogy a könyv előző műveinél visszafogottabb, kevésbé harsány színekkel dolgozik, kevésbé szatirikus, az viszont interjúi alapján tudatos szerzői döntés eredménye. Azt nyilatkozta, ez a regénye talán tetszett volna édesanyjának is, aki 1999-ben halt meg rákban,² és nem nagyon szeretett olvasni. Talán ezzel reméli Franzen az irodalmi nagyság következő csúcsait is meghódítani. De könnyen lehet, hogy korábbi sikerei egyik kulcsa pontosan az volt, hogy nyelvezetében, írásmódjában, történetmesélési megoldásaiban mindig fontos volt a komikum. A *Tisztaság* megjelenése alkalmából ké-

² <https://www.wsj.com/articles/jonathan-franzen-crossroads-profile-mom-book-11632227102>

szült interjúban, 2015-ben Franzen még maga is komikus regények szerzőjeként tekintett önmagára.³ Pedig családi problémára korábbi műveiben is rengeteg a példa: a felnőtt gyerekek szüleinek leépülése, betegsége, halála (*Corrections*, 2001, magyarul *Javítások*, 2012), a gyerekek növekedése és kirepülése közben a szülők házasságának válsága (*Freedom*, 2010, magyarul *Szabadság*, 2012), vagy amikor elvált szülők gyermekeként extrém elzártságban és szegénységben töltött évek után a szereplő megpróbálja megtalálni a helyét a világban (*Purity*, 2015, magyarul *Tisztaság*, 2016). A *Keresztutak*ban azonban Franzen nem ismer tréfát. Itt nincs menekvés, sőt, színek se nagyon. Így valóban következetesen közelebb jut valamiféle valósághoz, legalábbis a fantáziától garantáltan távolabb kerül. A mondatok meg továbbra is jók.

És tudjuk, hogy lesz még két kötet: a *Keresztutak* egy tervezett trilógia, a „Minden Mitológiák Kulcsa” első része. Azt is tudjuk, honnan vette a címet Franzen: George Eliot (valódi nevén Mary Ann Evans) *Middlemarch*⁴ című regényéből. Ez szintén igen hosszú mű, amely az egyéni gyarlóságokat a címadó angol városka részletesen felrajzolt szociális hálózata pontjaiként mutatja be, és amelyről Virginia Woolf azt írta 1919-ben, száz évvel George Eliot születése után, hogy az angol irodalomban azon kevés regény közé tartozik, amelyet felnőtteknek írtak.⁵ George Eliot regényében a hősnő, Dorothea végtelen naivitásában és idealizmusában feleségül megy egy sótlan, idősödő tiszteleteshez, Mr. Casaubonhoz, hogy segítsen annak nagy szellemi vállalkozásában, egy könyv megírásában. Ennek a nehezen íródo műnek lenne a címe a „Minden Mitológiák Kulcsa”. Ilyen címet választott tehát Franzen. Személyében ugyanis még nem vesztette el öniróniáját: egyrészt pontosan tudja, hogy hatvanéves korban trilógiába fogni merész vállalkozás, amikor eddig legfeljebb ötvenként jelentetett meg új regényt. Másrészt a *Middlemarch*ban szereplő mű korántsem olyan nagyszerű, mint ahogy a fiatal hősnő első lelkesedésében képzelet: Mr. Casaubon azóta is az intellektuális hübrisznek, a magát saját tehetségénél nagyobbra tartó, kisszerű tudósak a példája. Ráadásul mára már senki sem emlékszik a tervezett mű címére, sőt, az egyébként nagyszerű *Middlemarch*ot sem nagyon olvassák. És ebből a közelebből kellett Dorotheának kitörnie, hogy megtalálja a boldogságot.

Az a közeg, ahonnan a *Keresztutak*ban Franzen szereplőinek kellene kitörnie, egy száz évvel későbbi külváros az USA közép-nyugati részén. Elvben Chicago egy külvárosa, de csak azért, hogy ne legyen Franzen valódi szülőhelye, St. Louis. Amúgy semmi nem köti a valóságos Chicagóhoz, lehetne akármilyen közép-nyugati kisváros is. Ez a másik olyan pont, amit a kritikusok dicsérőleg tárgyalnak: a közeg hiteles leírása. De sajnos tudjuk, hogy amit realista leírásnak látunk olvasóként, az sok esetben nem más, mint annak ábrázolása, amiről már eleve azt hisszük, hogy úgy van. Sarkítva: azért tűnik hitelesnek a külváros életének leírása, mert unalmas, nyomasztó, szürke és kisszerű, és maguktól is pont ezt szokták hinni azok, akik egyáltalán veszik a fáradságot, hogy bármit is higgyenek az USA középső államairól. Ezeket az államokat szokták végtelen arroganciával „flyover country”-nak, átrepülő vidéknek is nevezni, vélelmezve, hogy ott nem is lenne miért leszállni és körülnézni. Egy friss regényben épp az lehetne érdekes, ha sikerülne bemutatni, mennyire nem igaz ez a sztereotípiá. Ha megtudnánk, mit gondolnak, hogyan élnek azok, akikre nem szokás odafigyelni, de akik az USA népességének jelentős százalékát alkotják, így döntő szerepük van például a választásokban, és nyilván vannak saját szempontjaik és értékeik. Az egész regény azt a benyomást kelti, hogy Franzen ilyen regényt szándékozott írni, de annyira utálja ezt a közeget, hogy minden művészete ellenére képtelen őszintén rácsodálkozni vagy megbecsüléssel írni róla. Könnyű persze egy külföl-

³ <https://www.theguardian.com/global/2015/aug/21/jonathan-franzen-purity-interview>

⁴ 1871–72, magyarul először Csukássy József, 1874–75, majd Bartos Tibor, 1976.

⁵ Virginia Woolf: George Eliot. Fordította Vajda Tünde. In: *Virginia Woolf: A pillé halála. Esszék*. Szerkesztette Váraday Szabolcs. Európa, 1980, 259–271.

dinek pártatlanul érdeklődni, aki annyira tudatlan, hogy még előítéletei sincsenek, és aztán úgyis elmegy onnan, ha mégis odatéved. De mi, magyar olvasók nagyjából ilyen külföldiek vagyunk, amikor elkezdünk egy amerikai regényt olvasni, és bármire vevők lehetnénk.

Franzen elévülhetetlen érdemeket szerzett az úgynevezett magas irodalom, a művészi próza életben tartása terén. Nagy port vert fel 2001-ben az az eset, amikor ódzkodott attól, hogy Oprah Winfrey meghívja világhírű tévéműsora könyvklub-részébe az akkor megjelent *Javításokkal*.⁶ Franzen komoly férfiregényeket akart írni, de legfontosabb témája a családok belső kapcsolatrendszer, erőviszonyai és a családtagok egymás fölötti hatalma, és ott a komikus hangvétel, a családi nyomorúságot szatírában tálaló narráció, a nyelv szintjén is poénos írásmód. Ez teszi pályája középső szakaszának alkotásait izgalmas olvasmányá, de attól tartott, a kétezres évek elején nem minden alap nélkül, hogy már magát a témát is könnyűnek, esetleg nőiesnek találja majd a kritika, hát még, ha Oprah fogja népszerűsíteni. Oprah vissza is vonta a meghívását, Franzennek pedig sikerült mindenkit magára haragítania: nem elég, hogy sznob, de még így is ő járt jól, a könyve ugyanolyan jól fogyott, mintha elment volna a műsorba. Idővel aztán lecsillapodtak a kedélyek. 2010-ben, a *Szabadság* megjelenése után Oprah megint meghívta, és akkor Franzen már el is ment a műsorba.

De az is igaz, hogy a 2001-es *Javítások* megjelenése óta figyel igazán Franzen munkásságára az irodalmi világ. Három irodalmi díjat is kapott rá: a híres Amerikai Könyvdíjat, a Szalon Könyvdíjat, amit egy politikailag liberális hír- és véleménycikket publikáló portál ad ki, és a James Tait Black Emlékdíjat, amelyet az Edinburgh Egyetem ítél oda. 2010-ben, a *Szabadság* megjelenésekor felkerült a *Time* magazin címlapjára mint a legnagyobb amerikai regényíró (és ennek megfelelően cikizték is, mert mi az, hogy „a” legnagyobb). A *Keresztutaktól* is azt várta a kritika, hogy ez aztán már tényleg nagyszerű lesz. És tényleg mindenki tiszteleg előtte, aztán mégis valami másról ír a kötet megjelenése kapcsán. Constance Grady 2021 októberében „Jonathan Franzen felemelkedése és bukása és újbóli felemelkedése” című cikkében ironikus könnyedséggel áttekinteti Franzen munkásságát, valamint a nyilvánosság előtti megnyilatkozásait és mindezek fogadtatását.⁷ Azt írja, Franzen mára már kikeveredett abból a szerepből, hogy ő legyen a közösségi médiával pusztán sznobizmusból ellenszenvező, elitista, fehér, heteroszexuális férfúrók mintapéldánya: az elmúlt húsz év után, többek közt az ő megnyilvánulásaira való reakcióként, az irodalomkritika sokkal több figyelmet fordít arra, hogy sokféle szerzőt mutasson be az olvasóközönségnek, és mára már az sem számít ritkaságnak, ha valaki kifejezi a közösségi médiával szembeni fenntartásait. Kathryn Schulz a *The New Yorker*-ben a *Javításokkal* összehasonlításban ír róla,⁸ Alex Bilmes a *The Esquire*-ben is inkább pályaképet ad.⁹

A *Keresztutak* számos ponton valóban nagyon hasonlít Franzen korábbi könyveihez, mintha alapvetően mindig ugyanazt a történetet írná. A korábbi regényekben is ott voltak a rendkívül összetett, lélektanilag pontosan és gazdagon ábrázolt viszonyok a családtagok között. Ott volt a kisvárosi, külvárosi élet. Ott is legtöbbször igyekeztek jónak lenni, mindhalálig. Mindig volt legalább egy különlegesen okos vagy intelligens hős, aki meg volt győződve arról, hogy őt nem lehet szeretni, hogy van benne valami alapvető romlottság. Voltak mentálisan labilis vagy kezeletlen mentális betegséggel küszködő szereplők,

⁶ <https://www.theguardian.com/books/2015/aug/21/jonathan-franzen-considered-adopting-iraqi-orphan-young-people>

⁷ <https://www.vox.com/culture/22691692/jonathan-franzen-controversy-crossroads-oprah-franzenfreude>

⁸ <https://www.newyorker.com/magazine/2021/10/04/the-church-of-jonathan-franzen>

⁹ <https://www.esquire.com/uk/culture/books/a37848083/jonathan-franzen-crossroads-review/>

a betegség, a gyógyszerelés és a kábítószerrel való öngyógyítás stádiumában, akiknek önpusztítása óhatatlanul kiterjedt a körülöttük élők pusztítására is. Voltak szexuális traumák. Voltak egymást gyötörő házastársak, akik szintén mérgezték maguk körül a levegőt, és képtelenek voltak arra, hogy a gyerekeikre figyeljenek. Voltak elviselhetetlen testvérek. És ott voltak a boldogtalanságukban akaratlanul is rendkívül kártékony anyafigurák. Korábban is mindig volt egy-egy központi politikai-közéleti-etikai probléma, mint a *Keresztutakban* a hit: az öregség megoldhatatlan kérdései, az interneten továbbítható adatokkal való manipuláció vagy a természetvédelem, és az ezekkel kapcsolatos, egymásnak ellentmondó érdekek és szempontok komplex vizsgálata. Volt szó a könnyűzenei karrier buktatóiról, a korai gyerekvállalás kérdéseiről, a szülői szeretet hiányáról, a szülői házból való menekülésről, hűtlenségről, hazugságról, fájdalomról.

De eddig a komédia biztosabb távolából, színesebben és szórakoztatóbban írt Franzen. Mindig történt valami, mindig újabb csavarral ment tovább a mese, és eddig a szereplők közül volt, aki kiszabadult. Ezt az illúziót sikerült levetkőzni a *Keresztutakban*, bár a sorsok íve még további két kötetig természetesen nem zárulhat le. Amíg a *Szabadságban*, de még akár a *Tisztaságban* és a *Javításokban* is a szereplők hajlamosak elfogadni a boldogságot, ha szembetalálják vele magukat, a *Keresztutakban* a boldogság – hosszú készülődés, várakozás és ígéretes után – meg se történik, vagy ha mégis, szinte azonnal elmúlik, és az egész próbálkozás további gyötrelmem forrása lesz. Amíg a *Szabadságban* és a *Tisztaságban* a szereplők valamiben kiválóak, tehetségesek, szerencsések és sikeresek, a *Keresztutakban* csak a tévedéseknek van visszhangja. Ami történt és elmúlt, a *Keresztutakban* örökre ott marad és mérgezi az életet; az anyagi gondok nem oldódnak meg, sőt, egyre inkább gúzsba kötik a családot és külön-külön minden egyes családtagot; az egymáshoz visszatérés erőltetett, szükség szülte stratégia, neurotizáló játszmák terepe, további, előre látható problémák melegágya.

A *Szabadság* írásmódjában még van egy elbeszélői csavar: a történet jelentős részét az egyik szereplő mintegy saját önéletrajzát bemutatva és kommentálva mondja el, ami az itt is megjelenő gyötrelmeket és önsajnálatot más fénytörésbe helyezi: „Mindennapiját reggeltől estig bizvást arra fordíthatta, hogy kitalálja, hogyan élhetne értelmes, örömteli életet, de hiába választhatott ezernyi lehetőség közt, és hiába volt a nagy szabadság, Patty csak egyre nyomorultabbul érezte magát. Az önéletrajz szerzője kénytelen volt arra a következtetésre jutni, hogy Patty tulajdonképpen a nagy szabadsága miatt sajnálta magát annyira” (ebook, 276.).

A *Keresztutakban* eszköztelenségre törekszik Franzen, kerüli a látványos megoldásokat. Továbbra is élvezetes a stílusa, és nagyon gondos a szerkesztés és az információ adagolása. Ott hagyja abba az egyes szakaszokat, ahol már elég nagyra gerjesztette a feszültséget. Egyre hosszabbak az egyes családtagoknak szánt részek, egyre összetettebb az időkezelésük, egyre szövevényesebbek a viszonyok, egyre több rétegét ismerjük meg életüknek és sorsuknak. Franzen meggyőzően ábrázolja, hogy a szereplők nem látnak ki saját valóságukból, de kétségbeesetten igyekeznek. És még arra is kísérletet tesz, hogy megközelítse korunk amerikai tabutémáját, a középosztálybeli heteroszexuális fehér férfi lelkivilágát, bár itt hozza be legerősebben az önsajnálatot és a kötelező lúzerséget. A nőalakok és a közegbe semmiképpen nem illeszkedő, tehetséges gyerekek, Perry drámája sokkal megrázóbb.

Lehet, hogy épp ez a vezeklés, amit magára mért? A *Jelenkorban* megjelent 2002-es esszéjében ír arról hosszan, hogy „a szöveg és az olvasóközönsége közötti viszony két teljesen különböző modelljében hisz”.¹⁰ Korai művei inkább apja intellektuális prioritásait tükrözték, de úgy érzi, másík éneje anyja elitellenes szemléletét képviseli. A protestáns

¹⁰ Jonathan Franzen: Mr. Difficult, avagy William Gaddis és a nehezen olvasható könyvek problémája. Fordította Sári B. László. *Jelenkor*, 2017/7–8, 822–836., 822.

etika vagy az anyjának tulajdonított, a kirekesztést kerülő, morális fókuszú szemlélet nevében korábbi műveinek harsányabb komédiája vagy csillogóbb szatírája léha szellemeskedésnek tűnhetett, mert a *Keresztutak*ban, majdnem húsz évvel később Franzen közelebb megy a lét elviselhetetlen szürkeségének ábrázolásához. Nem túloz, alig van életnagyságúnál nagyobb figura. Ha valaki különleges, az kilóg a sorból és bajba kerül. Térdig gázolunk az érzelmi nyomorúságban: „Roderék még annyira sem voltak szoros család, mint Hildebrandtéék. Az, hogy jól érzik magukat együtt, olyan szokatlan volt, hogy szinte kozmikus igazságtalanságnak érződött” – látjuk Perry gondolataiban (I. 376.).

A *Keresztutak* is mutat bátor lépéseket, kitérés kísérleteket, de alapvetően befelé tart, egyre mélyebbre megy a szereplők és közejük feltárásában, és amit talál, vagy amit hajlandó bemutatni, az vigasztalan. Talán a legszebb és leghitelesebbnek ható elem az egész regényben Russ kapcsolata a navahókkal és a navahó földdel: az a fiatalkori élménye, hogy ott van közel Istenhez, a földhöz, a munkához, a barátsághoz. Nem „indiános mese” ez: az arizonai településen kopár táj és egyre inkább ipari hulladékkal építkező szegénység és reménytelenség fogadja az érkező ifjúsági csapatot, meg a történelmileg jogos, bár számukra személyesen indokolatlan gyanakvás a kívülről jövőekkel szemben. Az a nehezen kiépülő, nagyon törékeny bizalom, a békénahagyásra is képes egymás mellett élés ígérete is szertefoszlik, amit Russ annyira megszeretett itt még annak idején, amikor először járt Arizonában a katonaság után. Ez a helyzet a legjobbat hozza ki belőle, és Franzen mondatai is felragyognak ilyenkor. Ám ez sem lehet megtartó barátság, ahogy E. M. Forster is megírta már száz évvel ezelőtt az *Út Indiába* című regényében¹¹ – a gyarmatosító és a gyarmatosított között nem alakulhat ki egyenlőségen alapuló kapcsolat, akkor sem, ha személyesen semmi felelősségük nincs a történelmi helyzet kialakulásában. Az érzelmi szintre áttett otthon és az érintetlen vidék, a navahók földje és kultúrája is csak újabb áruháttérrel helyszíne lesz: önpusztító, a generációkat egymás ellen fordító, a barátságokat felőrlő tettek helye, ahol a kultúrával együtt Russ barátja, Keith is némán és a megértés igénye és ajándéka nélkül vonul a halálba. Marad a keserű tapasztalat, amit lelkipásztori munkájában Russ máshol is megerősítve lát, hogy a szegénység, kiszolgáltatottság és nyomor egy szintje alatt a segítő szándék is könnyen sértésnek számít és további bajok forrása lesz.

A *Keresztutak*ban viszonylag kevés az esemény, és mindet rengeteg előzetes tervezés, gondolkodás, agyalás készíti elő, majd jön az utólagos értékelés, elsősorban a megbánás. A narráció is olyan helyzeteket teremt, amelyekben természetesnek hat a befelé fordulás. Russ folyamatosan küzd a hitéért és azért, hogy jó lehessen: „Érdekes lenne elképzelni téged nagyjából olyanak, mint én vagyok, aki próbál jó lenni, próbálja Istent szolgálni, de szüntelenül kételkedik magában”, mondja Ricknek, sikeres kollégájának. „De [...] feltör bennem a gyűlölet. Csak azt látom, hogy te mindent megkapsz. Élvezed a hatalmat” (I. 357.). Az ifjúsági közösség érzelmi megnyilatkozásokra épülő gyakorlata, amit Russ helytelenít, mert nem a vallási ismeretek elmélyítésével foglalkoznak, regénytechnikai szempontból szintén arra alkalmas eszköz, hogy a fiatalok az olvasók számára is feltárhassák gondolataikat önmagukról, egymásról, családjukról és a közösségről. Russ felesége, Marion pszichoterápiába jár, ahol beszél is, de főleg hallgat, és csak mi leszünk tanúi, ahogy visszaemlékezik a múltjára. De van, amikor közvetlenül belelátunk a szereplők, például Perry legtitkosabb szenvedéseibe is.

A *Keresztutak*ban mintha a nyelv is elszűrkülne valamennyire. Franzen könyveit 2019-ig, Bart István haláláig az ő fordításában jelentette meg az Európa Könyvkiadó. A *Keresztutak* Franzen első olyan műve, amit a sokkal fiatalabb Pék Zoltán fordított, és ami már a 21. Század Kiadónál 2020-ban indult Franzen-életműsorozatban jelent meg. Talán ki is

¹¹ E. M. Forster: *A Passage to India* (1924). magyarul: *Út Indiába*. Fordította Göncz Árpád, 1967.

billenti az olvasó időérzékét, hogy az 1970-es években játszódó *Keresztutak* sokkal inkább 21. századi magyar nyelvhasználatot képvisel. Mégis zavaró a sok gépies hatású tükörfordítás („és én lettem az a lány, akit [sic!] hozzámehetett” [I. 211.]; „fel akarom tűrni az ingujjamat, és bekoszolni a kezemet” [I. 219.]; „Clem még túl fiatal volt megérteni” [I. 350.]; „a fehéren izzó hőségben az út már megszűnt vonal lenni” [II. 69.]; „Isten elvesz és elvesz, de ad és ad is” [II. 161.]), vagy amikor a karácsonyi lelkész-vendégségben a háziasszony azt mondja Perrynek, „a fiatalok a napszobában vannak” (I. 278.). Ha az üveges veranda vagy télikert túlságosan csehovi kifejezés ma már, akkor el lehetne venni a probléma élet azzal, hogy a „sunroom” tükörfordítása helyett a fiatalok „a másik szobában vannak”... De az vesse a fordítóra az első követ, aki egy ilyen hosszú regényt ennyi idő alatt jobban lefordított volna.

„A szavak csak kifejezik az érzelmeket, vagy aktívan megteremtik?” A regényben ez Russ kérdése (II. 116.), de általános érvényű probléma is. Ez a könyv olyan világot ír le, ahol mindenki magányosan tengődik és nem is érzi, hogy él. Ha a regény szavai nemcsak kifejezik, hanem az olvasóban meg is teremtik ezeket az érzéseket, márpedig az irodalom erre való, akkor lehet, hogy mégsem vezeklés ez a regény Franzen korábbi, szatirikusabb műveiéért, hanem kollektív büntetés, anyjának kitüntetésen, posztumusz. A magyar olvasóknak sem ismeretlen ez az életérzés: hallottunk már olyasmit, hogy „ha neki jó volt, elégedjen meg ezzel a gyereke is”. De azért nyugtalanító, hogy elégedetten befogadjuk „a gaz lehúzó, altató, befedő” legfrissebb amerikai megfogalmazását, amikor elvben egy 332 milliós lakosságú ország irodalmából választhatnánk valami egészen mást is. Paul Beatty slamköltészettel rokon szatírját nyilván nehezebb lett volna lefordítani, sőt, a kulturális referenciák felét lábjegyzet nélkül fel se fognánk, talán értő kísérőtanulmánnyal sem. Mégis szomorú, hogy mi a szorongás, önsajnálát és öngyűlölet szólaimaira rezonálunk, egy olyan világ leírására, ahol a lehetséges életutak elágazásánál, a metaforikus keresztutaknál minden út kilátástalan.

De ki akarna óvatos unatkozásról, esetleg bosszankodásról beszámolni, ha szemünk láttára bontakozhat ki a tervezett trilógiából a következő nagy amerikai regény.

VAGY HALJ MEG

Anne Sexton: Élj vagy halj meg

Időnként hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról, hogy a költészet élet-halál kérdés. Anne Sexton olvasása közben ez nemigen fog menni.

Magyarul megjelent kötetének címe, az *Élj vagy halj meg* ideális cím volna az amerikai vallomások költészetet bemutató antológia számára is. A „vallomások költészet” kifejezés nem azon körből származott, amelyhez az e névvel illetett alkotók tartoztak – ki szorosabban, ki lazábban –, a többségük, köztük Sexton is, kezdetben tiltakozott ellene. Aztán elfogadta, mint Monet az impresszionizmust, Matisse a fauve-ot. Csak nagyobb kínok árán.

Az eredetileg kritikai éllel, sőt gúnyosan használt vallomások költészetéről tudni valót Szlukovényi Katalin kiválóan foglalja össze a kötet utószavában. A „vallomások” nemcsak pejoratív jelző, hanem – ami jóval fontosabb – erősen félrevezető is. Az angol kifejezés („confessional poetry”) talán még inkább, mint a magyar. A konfesszió gyónást, hitvallást, vallomást egyaránt jelenthet. Foucault is gyónásos költészetnek érti a vallomást, maga Sexton pedig egy levelében így fogalmaz: „mintha minden versemmel az ügyemet képviselném az angyalok bíróságán, és reménykednék a felmentésemben”. De gyónni a gyóntatószékben szoktak, vallani a vádlottak padján. A vallomások költőket pedig sokkal inkább a pszichológus kanapéján képzeleli el az ember. Bár az önvád és néhányuktól (például épp Sextontól vagy Allen Ginsbergtől) az istenkeresés nem szokványos formája sem áll távol („Egyszer volt, hol nem volt, / Jézusra éheztem” – írja például Sexton a *Búcsúlevél*ben, legalább háromértelműen, vagy máshol: „Úgy vagyok csak nő, / ahogyan Krisztus férfi volt” – *Lepaktálni az angyalokkal*), a hivatalos vallástól erősen idegenkedtek. Meghökkenítő epizód, hogy amikor Sexton utolsó (sikeres) öngyilkossága előtt alig egy évvel, előkészület és teketória nélkül megkérdezett egy katolikus papot, hogy miképp térhetne át, az egyházi ezzel tért ki: „A te istened az írógépedben van”.

A gyónás – túl azon, hogy szinte mind amerikai protestánsok voltak – azért sem létező a vallomások költők esetében, mert ha csak a verseikben emlegetett magánbűnök töredékét gyónták volna meg formális keretek között, egész vállalkozásokat lehetett volna alapítani az atlanti-parti gyóntatófülkék riglicseréjére és faszervezet-felújítására, valamint a gyóntatótyák pszichiátriai kezelésére.

A vallomások költészet lényege nem is az, hogy a terapeutikus kibeszélésnek ki a címzettje, ha van egyáltalán, hanem hogy – amint Szlukovényi idézi az *Oxfordi irodalmi szótár* meghatározását – „személyes, önéletrajzi”. Bár az „ön-

*Fordította Fenyvesi Orsolya, Mesterházi Mónika,
Szlukovényi Katalin*

21. Század Kiadó, Versum-könyvek
Budapest, 2021
144 oldal, 2890 Ft

életrajzi” megint félrevezető, a *Két fiam* például nyilvánvalóan szerepvers, hiszen nemcsak a költő életrajzából, hanem a kötet egyéb verseiből is tudjuk, hogy Sextonnak két lánya volt. Maga Sexton egy helyen beszámol arról, amikor a pszichológusa azt mondta neki: „Na látja, meg tudott bocsátani az apjának. Ott van a versben”. „Csakhogy én nem megbocsátottam az apámnak” – fűzi hozzá Sexton –, „hanem megírtam, hogy megbocsátok neki”.

A legszerecsébb talán az „unobjektív” jelző volna, hiszen ezzel utalna arra is, hogy az irányzat az amerikai költészetben Eliot és Pound óta jelen lévő objektív költészet elleni reakcióként jött létre, nyilvánvalóan szembefordulva az épp az ötvenes, hatvanas években meghatározó modernista iskolával, a Black Mountainnal (Charles Olson, Robert Duncan, Robert Creeley). És nemcsak az ötvenes évek amerikai költészetével, hanem az ötvenes évek Amerikájával is. „These are the tranquilized *Fifties*, / and I am forty” – írja Robert Lowell a *Memories of West Street and Lepke* című versében. A „tranquilized *Fifties*”-t Orbán Ottó „gondtalan *Ötvenes Évek*”-nek fordította, ami a korai hetvenes évek Magyarországról nézve érthető ugyan, de valójában épp az ellenkezőjéről van szó: az amerikai értelmiség nem gondtalan, hanem az atombomba és a berlini fal árnyékában zsidó, benyugtatózott, leszedált korszaknak élte meg. Ironikus értelemben persze mégis gondtalan. *Comfortably numb*.

Ebben a vonatkozásban a vallomásos líra egyszerűen alanyi költészet (ha nem is a Szabolcska Mihály-i értelemben), ami viszont ismét fából vaskarika, hiszen a költészettörténet során végig meglevő látásmód, alkati és alkotói jegyek alapján azonosít egy iskolát (akár a romantikus költőket) – ezen az alapon Catullus is vallomásos.

Ha valami mégis megkülönbözteti a vallomásos költőket egyéb személyes költőktől, az a tematika, a feltárulkozás mélysége. Kodifikálhatatlanok azok a Sextonnál vagy épp az *Élj vagy halj meg* című kötetben megjelenő tabuk, amelyek korábban nem, vagy csak sokkal kevésbé töményen és kendőzöttebb formában jelentek meg versekben: megrontás, „unalmas vérfertőzés” (*Kapj szamaradra*), pedofília, Oidipusz-, Élektra- és véletlengyerek-komplexus, omni- és semperpotent apa (akárcsak Sylvia Plathnál), maradandó testi károsodást okozó gyerekkori baleset, „menstruáció negyvenévesen”, idő előtti, durva defloráció, Jézus-szex, bizonytalan nemi identitás („I, who was never quite sure about being a girl” – *The Double Image* [Én, aki sosem voltam egészen biztos a magam lányságában” – A kettős kép]; „Belefáradtam, hogy nő vagyok... belefáradtam, hogy a dolgoknak nemük van” – *Lepaktálni az angyalokkal*), indirekt (öngyilkossági kísérlet általi) és direkt (kutyakölykök vízbe fojtása) gyilkosság. Ezek ma, közel hatvan évvel a kötet publikálása után, önmagukban már nem, ám a hatvanas évek kinyúló, mégis furcsán prúd Amerikájában (két évvel ’68 előtt is) még mindig botrányosak voltak. A kritika szerencsére nem magán a tematikán akadt fenn. Talán egyedül Alfred Alvarez jelentette e tekintetben a kivételt („Úgy éreztem, a költő mondanivalója fontosabb, mint az, hogy miként mondja” – ő viszont kifejezetten bátor és jelentős költészetnek tartotta a Sextonét). Akik kritizálták, elsősorban azt fészegették, hogy mindez a nyers, helyenként állatias létélmény meddig, vagy épp mettől tekinthető költészetnek. Ez a kétely a vallomásos költők közül leginkább épp Sexton költészetére vonatkozott, miközben az is tény, hogy talán nála volt legtöményebben jelen a lét elviselhetetlen nehézsége. „Egyetlen kortárs amerikai költő sem kiáltott világgá ennyi személyes részletet” – írja róla egyik kritikusa. „Miközben e kinyilatkoztatások őszintesége sok olvasót vonzott, különösen a nőket, akik erősen azonosultak a versek női látásmódjával, számos költő és kritikus – többnyire, bár nem kizárólag férfiak – zokon vette ezt a nyíltságot.” Más kritikusa az „engesztelhetetlen őszinteség” kifejezést használja. Vádolták nárcizmussal (voltaképp erre válasz a *Búcsúlevél* Artaud-tól kölcsönzött mottója: „Azt mondod, nárcizmus, de az a válaszom, hogy ez az életéről szól”), vádolták exhibicionizmussal, azzal, hogy versei minőségét felülírja az élmény intenzitása, hogy versei elszabadulnak, hisztérikussá válnak. Egyik legélesebb szemű és nyelvű kriti-

kusa, a (férfi) költő Hayden Carruth ezt írja az *Élj vagy halj meg* verseiről: „azt a megoldhatatlan problémát vetik fel, hogy mi is valójában az irodalom, hol húzódik a határ művészet és kordokumentáció között”. Majd hozzáteszi: „A versek egy tehetséges, intelligens nő művei, aki *már-már* ura az anyagának” (kiemelés tőlem – I. A.). Alighanem lesújtó kritikának szánta, hiszen ilyet (*már-már* nélkül is) inkább pályakezdőkről írunk, mint Pulitzer-díjas költőkről (az „ura” a magyar fordítás súlyosbító körülménye, angolban „master” áll). Holott mai szemmel éppen ebben a „már-már”-ban rejlik a Sexton-versek legnagyobb ereje, amikor kiszabadulnak a szoros kontroll alól, valóban ösztönszerűvé válnak, amikor sorról sorra nem az történik, amire várunk, ami – Alvarez szavaival – „az extrém költészet” (Artaud, De Quincey, Csáth, Hajnóczy) felé mutat:

Félek a köhögéstől,
de nem beszélek;
félek az esőtől, a lovastól,
aki a számba üget.
A pohár magától megbillen,
és elönt a tűz.
Látom: két vékony csík végigég az államon.
Látom magam, mintha valaki mást látnék.
Kettévágtak. (Az *őrültek évére*)

Van ebben valami szürreálisan látnoki. Nem véletlen, hogy az *Élj vagy halj meg* kötetben többször is megjelenik Rimbaud: egyszer egy mottó erejéig, egyszer pedig a *Valahol Afrikában* verszárlatában: „csorogj le a folyón, és veled az elefántcsont, a kopra, az arany”. A vers egyébként egykori zseniális tanára, John Holmes halálára íródott, aki jöllehet egy generációval megelőzte a vallomások költőket, életével (de nem művével) mintha az övékét előlegezte volna meg: felesége úgy vágta fel az ereit, hogy halálában Holmes kézírataira folyt a vére. Holmes az alkoholizmusba menekült, és 62 éves korában rákban meghalt.

Itt érdemes kitérni a kötet magyar hangjára. Fenyvesi Orsolya, Mesterházi Mónika és Szlukovényi Katalin felismerhetően egyéni módon, mégis egységesen, kiválóan fordítottak, már-már hibátlanul. Hogy mekkora jelentősége lehet akár egy-egy szónak is, arra épp ez a vers mutat példát. „The thick petals, the exotic reds, the purples and whites / covered up your nakedness and bore you up with all / their blind power” – áll az eredetiben. Az egyébként kitűnő magyar változat szerint „A vaszkos szirmok, az egzotikus pirosak, lilák és fehérek / betakarták póre tested, szétfúrtak minden maradandó, / vak erejükkal”. Nehezen felfejthető, hogy mire vonatkozhat a „bore you up”, de szinte biztosan nem fúrásról van szó. Inkább megtartástól, fenntartásról, olyasmiről, amit az ördög szerint az angyalok csinálnának Jézussal, ha levetné magát a jeruzsálemi templom párkányáról (Lk 4,11 – magyarul: „tenyerükön hordoznak”), vagy ahogy barokk festményeken a mennybe menendőket emelik szintén az angyalok vagy a felhők. Mindez csak azért érdekes, mert épp a szétfúrás erősíthette meg a kötet egyik magyar értelmezőjét abban a félreértésében, hogy itt a nőről mint szexualizált entitásról van szó (lásd Borda Réka: *Rebellis melankólia, 1749.hu*, 2022. 04. 30.).

Az *Élj vagy halj meg*, Sexton harmadik köteté, 1966-ban jelent meg. Már első kötetét, a rögtön nagy feltűnést keltő *A tébolydába és félúton vissza* című férjezett nevén publikálta (lánykori neve Anne Gray Harvey). Több vallomások költő is publikált kötetet ars poetica-ként is olvasható címmel, például John Berryman: *Szerelem és hírnév*; Allen Ginsberg: *Halál és hírnév* (hírnév itt is – úgy tűnik, elég ambíciózusak voltak) – Sextonnak maga a neve volt egyúttal mestersége címe is: *Szex és halál* (a sexton szótári jelentése sírásó). Első, majd második (*Szépségeim*) című köteté is komoly visszhangot keltett, de az igazi hírnevet a Pulitzer-díjjal az *Élj vagy halj meg* hozta meg. Pedig voltaképp véletlenül kapta a díjat. A három kurátor által összeállított listán hárman is megélték, viszont aztán – a jelentős

pénzdíjra tekintettel – úgy döntöttek, hogy csak élő költő kerülhet szóba. Ezzel az addigra öngyilkosságot elkövetett, szintén vallomások Sylvia Plath, valamint a részegen egy medencében szívrohamban elhunyt, egyáltalán nem vallomások Theodore Roethke (aki mindazonáltal Plath egyik költői mintaképe volt) rögtön kiesett. A megismételt szavazás során aztán Sexton diadalmaskodott, mivel ő volt az egyetlen, aki mindhárom kurátor listáján szerepelt (igaz, kettejüknél az utolsó helyen). Közben pedig mindhárom zsűritag feltűnően kritikus volt a díjazott kötetrel kapcsolatban. Phyllis McGinley – mint annyian – Plathszal hasonlította össze Sextont: „Mindkét nő neurotikus, ez költészetük alapja... De kezdem azt hinni, hogy az *Ariel* [Plath kötet] szenvedélyesebb és izgalmasabb, mint Sexton könyve”. Louis Simpson is Plathszal veti össze: „Jobban szeretem Plath munkáit... Sexton is vallomások, de ő nem fejlődik”. Simpsonhoz hasonlóan Richard Eberhart is kronologikusan szemléli Sexton költészetét, de ő nem az alkotás, hanem az olvasás felől: „Szerintem ez az eddigi legjobb kötet. Lelkes érdeklődéssel olvastam, ám amikor leüledtem, úgy éreztem, hogy szinte minden verse arról szól, mennyire bolond, és ez idővel nemcsak monotonná válik, hanem életszerűtlen is lesz. Azaz utólag kevésbé tűnt jónak, mint olvasás közben”.

Különös, hogy a bírálók, akik végül is Sextont tartják legméltóbbnak a díjra, legalábbis magánlevelezésükben csupa rosszat mondanak róla. Különös, és nem is nagyon igazságos. Ha van egyáltalán értelme egy kötet bírálatánál a fejlődést megtenni fő szempontnak (micsoda hendikeppel indul szegény költő, akinek már az első két kötet is kiváló volt), az *Élj vagy halj meg* néhány téren feltétlenül előrelépés volt.

A Sexton-vers korábban is igen messze volt a terapeutikus kibeszéléstől, a tanúságtételtől, az automatikus írástól, a szabad asszociációktól – már első magyar fordítójának és kritikusának, Kodolányi Gyulának is az tűnt fel, hogy Sexton „legendásan aprólékos, rengetegszer dolgozta át a verseit, de ez nem látszik. Ami jó is és rossz is”. Ha utóbbi kitétel arra utal, hogy Sexton versei a sok átdolgozás ellenére is sokszor homályosak, akkor talán félreérti e versek szándékát és geneziséjét. Maxine Kumin idézi Sextont az *Irgalom utca 45.* végül kéziratban maradt verseiről: „a kötet egy része még mindig túl személyes ahhoz, hogy egy ideig publikáljam”. Tény, hogy a későbbi kötetek szókimondóbbak. Az *Élj vagy halj meg* bőven tartalmaz olyan verseket, amelyekből csak a borzalom érződik, anélkül, hogy egyértelművé válna, mi is ez a borzalom. A *Tengerparti házban* című verset például egyesek gyerekkori abúzusnak olvassák, mások egy részeg szado-mazo jelenetnek a szülők között, amit a narrátor szinte még csecsemőkorban látott. A „leplezetlen őszinteség” tehát, amit néhány kritikus emleget, helyenként éppenséggel nagyon is leplezett. Ahogy azt is csak sejteni lehet, hogy az *Arcod a kutya nyakán* szerelmi vallomásának címettje – nő. Nagyon tanulságos ebből a szempontból ez utóbbi vers első jelzős szerkezete („your rough face”) és fordítása („pőre arcod”). Az angol változat élesen szemben áll a szeretett lényre vonatkozó későbbi hasonlatokkal („legjobban épített ház”, „sudár nyírfák”, „kis hal”), amennyiben nem, vagy legföljebb a maszkulin Marlboro-reklámok értelmében pozitív. Nem tudni, szándékosan, a lebegtetés kedvéért választotta-e a jelzőt Sexton, de ez eredmény itt inkább ellentmondás, mint kétértelműség. Kifejezetten jót tett a fordításnak, hogy a kézenfekvő jelzők helyett („durva”, esetleg „viharvert” vagy „cserzett”) a sokkal semlegesebb „pőre” lett a magyar változat.

Ráadásul a verseknek, ahogy Randall Jarrell, a vallomások költők egy másik példaképe (magyarul megjelent kötetének címe történetesen *Döntés életre-halálra*) rámutatott *A költő homályossága* című esszéjében, nem feltétlenül tesz rosszat a homály.

Úgy tűnik, Sexton nem lehetett próféta a saját nyelvén. Az angolszász líra (és nyelv) egyik már-már alkati alapja az eufemizmus, az alulmondás, az elhallgatás. „Mindig mély érzést leplez a hallgatás, / nem csendet, hanem tartózkodást” – írja például Marianne Moore (*Csend*, Németh Ferenc fordítása). Nemcsak a kritikusok, hanem jelentős költők is értetlen türelmetlenséggel fogadták hát a vallomások költők csaknem expresszionista, egzaltált kakofemizmusát, Sextonét különösen.

Hetekig olvastam fiatalabb
költők verseit.
Anyá semmit sem ért,
Apa utálatos, alkoholista.
Sötét iróniával írnak
összeomlásról, tébolydáról,
öngyilkossági kísérletről...
Roppant költői –

írja például Thom Gunn *Kifejezés* című versében. Mintha csak direktben parodizálná Sextont:

Elvitte a vén, gyógyult alkeszt
görbe lába és haszontalan keze.
Közben apját szólongatta,
aki egyedül halt meg réges-rég –
a kövér bankár a diliházban,
génjei, mint a dollár, felfüggesztve,
titkába bugyolálva,
kényszerzubzonyban. (*Kapj szamaradra*)

Ugyanakkor kétségtelenül érződik néha a kötet versein valami göcsörtös túlszerkesztettség. Félreértés ne essék: szinte kivétel nélkül jó, helyenként (*Átkelés az Atlanti-óceánon; Séta Párizsban*) kiváló versek ezek. De az olvasónak időnként óhatatlanul eszébe jut róluk Lowell megjegyzése: „Könnyebb jó verseket írni, mint ihletett sorokat”.

Lowell hatása egyébként a kötet folyamán végig érezhető. A *Férj és feleség* mottója például („hogy a házasság milyen gyötrelem...”) eredetileg Chaucer-idézet, de Sexton nyilvánvalóan sokkal inkább arra a Lowell-versre utal, amelynek ugyanez az idézet a címe (Orbán Ottó fordításában: „Kimondani a házasság baját”; Jánossy Istvánnál: „Mi a házasság nyavalyája”). Nagyon jót tesz Sextonnak, amikor hagyja, hogy kétségbeesett egzisztencialista reménytelenségét kiéneklő koloratúrsopránját Lowell nem kevésbé kétségbeesett, de társadalmi reménytelenséget is dűnnyögő, metszően ironikus orrhangja modulálja.

Sexton egész életművére jellemző a formában írt darabok, illetve a szabadversek ketős jelenléte. Elég kézenfekvő feltételezni, hogy a hagyományos formákkal önfegyelemre próbálta magát kényszeríteni. Mindamellett, ahogy Maxine Kumin is rámutat, arra törekedett, hogy a rímeket váratlanul, de mindig találóan használja. Úgy érezte, hogy még a legszokatlanabb rímnek sem szabad a sor értelmét elnyomnia, és a normális szórendet, a köznyelvi beszéd könnyed hangnemét sem szabad elrontani csak azért, hogy megmentsen egy rímet. Korábbi két kötetének legjobb darabjai valamilyen formát, strófaszervezetet, rímképletet követtek, például a *The Double Image* című kiváló hosszúvers, amelynek felütése („I am thirty this November” [„Novemberben harmincéves leszek”]) talán a fent idézett Lowell-vers („... I am forty” [Orbán Ottónál: „... negyvenéves vagyok”]) reminiscenciája. Az *Élj vagy halj meg* kötetben jelentősen csökken a formahű versek aránya, mindössze négy rímes (*Bee bee birka; Valahol Afrikában; Két fiam; Kriplik és más sztorik*), valamint egy stanzában írt, rímtelen vers (*Halálvágy*) szerepel. Nem ezek a legerősebb versek, nem ilyen például az a darab sem (*Fájdalom lányomért*), amely miatt végül Sexton kapta a Pulitzer-díjat. Úgy tűnik tehát, erre a kötetre sikeresen dolgozta ki Sexton a poétikai önfegyelem új formáit, amelyeket későbbi nagy verseiben, például a *Bolondságok könyvében* szereplő két szekvenciában, a *The Death of the Fathers*ben és a Ted Hughes Varjú-verseire erősen emlékeztető *The Jesus Papers*ben is alkalmazott.

Fokozottan igaz a gondos szerkesztés a kötet egészére. Az *Élj vagy halj meg* lényegében az örület, a gyógykezelés, a halál, az öngyilkosság körül forog. Hogy a vallomásos költészet és az öngyilkosság között van-e bármilyen összefüggés, és ha igen, akkor mi, az túl messzire vezet. Lehetetlen azonban nem észrevenni azt a már-már obszessziót, amely e költőket az öngyilkossághoz lakatolja. Nemcsak arról van szó, hogy milyen borzasztó sokan lettek közülük sikeresen (Berryman, Plath, Sexton vagy a sokak által a vallomásosok előfutárának tekintett Hart Crane) vagy sikertelenül öngyilkosok (a vallomásos prózáiró James Baldwin), vagy hányuk közvetlen közelében volt öngyilkosság (Ginsberg anyja többször kísérelt meg öngyilkosságot, barátja, az *Üvöltés* címzettje, Carl Solomon pedig öngyilkos hajlamai elől menekülve hajtattott végre magán lobotómiát; Baldwin szeretője öngyilkos lett), hanem hogy mennyire tematizálták is magát az öngyilkosságot (Berryman: *Az öngyilkosságról; Nem élni*, Plath: *Lady Lazarus; Apu*). Ritka, hogy valaki, ha önironikusan is, valamiképp megtartóztassa magát saját hajlamától, mint Lowell („Mindannyian öregfiúk vagyunk / kezünkben egy lelakatolt borotva” – *Ébredés kétkben*, Orbán Ottó fordítása). Az *Élj vagy halj meg* sok verse tartalmaz utalást az öngyilkosságra, amellelt, hogy több már a címében is megjelenőve arról szól: *Halálvágy, Búcsúlevél* vagy a Plathnak dedikált, Plath öngyilkosságáról szóló *Sylvia halála*. Épp utóbbi vers jó illusztráció arra, hogy miért jut a magyar olvasó eszébe Sextonról időnként óhatatlanul József Attila, itt például a halottnak szemrehányó *Kései sirató*:

Tolvaj! –
Hogy kúszhattál

kúsztál le egyedül
a halálba, amit már én is oly régóta és annyira vágytam...

Sextonnál ugyanúgy összefügg szeretet, létszeretetet és öngyilkosság, mint József Attilánál, csak valahogy inverz módon, egyszerre szégyenlősebben és keményebben. Mintha gyanakodna a szeretetre. Sok embert szólít meg, sok verset ajánl valakinek. Ezekben van valami ügyetlen közeledés, barátkozás, szabadkozás azért, amiért olyan, amilyen, de soha semmi intimitás. Kinyújtott kéz helyett legtöbbször benyújtott szavak ezek. „I would rather die than love” [„meghalok inkább, csak ne szeressek”] – írja a *The Double Image*-ben, vagy „We touch from habit” [„Megszokásból érintjük egymást”]. Vagy az *Élj vagy halj meg* kötetben:

Keresem, de hiába, a szeretetnek nincs
könnyed kis himnusza. (*Könnyed kis himnusza*)

A *Halálvágyban* pedig: „az öngyilkosok a szeretetet, bármi volt is, fertőzésnek hitték”.

A kötet tehát folyamatosan gravitál az öngyilkosság, a halál, az altruista önpusztítás felé: „Élj vagy halj meg, de ne mérgezz meg mindent” – szól a kötet Saul Bellow-tól kölcsönzött mottója. Ugyanakkor interjúiban Sexton nemegyszer rámutat erre a költészettomatikai és egyúttal egzisztenciális paradoxonra: „Az öngyilkosság mégiscsak a vers ellentéte”. Az *Élj vagy halj meg* címében megfogalmazott imperatív alternatívára a kötet utolsó verse (*Élj*) adja meg a választ:

Nem hatott a méreg,
Nem járok többé a kórházba,
hagyom a Fekete Misét és a többit.
Azt mondom, *Élj, Élj*, a Nap,
az álom, a kirobbanó ajándék miatt.

DÉRCZY PÉTER (1951–2022)

2022. szeptember 12-én, élete hetvenegyedik évében meghalt Dérczy Péter, szerkesztő, irodalomkritikus, irodalomtörténész, a *Jelenkor* 1981-től kezdve a legutóbbi időkig hűséges munkatársa. 1989 májusától 1990 májusáig (harmincnyolc-harminckilenc éves volt ekkor) egy éven át tartó kritikaszorozatot írt *Vonzás és választás* címmel a folyóirat hasábjain; zárásul, a sorozat befejezéseként összefoglaló tanulmányt a kortárs magyar irodalomkritika akkori állapotairól. Nem egészen másfél évtizeddel később, 2004-ben, a debreceni Csokonai Kiadónál, az Alföld-könyvekben megjelentetett, a mai magyar irodalom köréből válogató kritikakönyvének (ahogy maga írja a könyv borítójának hátlapján, „egy ötvenkét éves csávó első kötete” volt ez) ugyanazt a címet adta, mint a sorozatnak, néhány darabja is bekerült a könyvbe, és a gyűjtemény záró írása is ugyanaz a tanulmány lett, ami a *Jelenkor*-beli sorozat végén állt. Második könyve, a *Töredékek a történetről* (Műút, Miskolc, 2014) irodalomtörténeti munkájának a foglalata, a századforduló ködlovagjai és kismesterei érdekelték legjobban (Gozsdu Elek, Lovik Károly, Csáth Géza), természetesen legkedvesebb írója, ennek az iránynak a megkoronázója, Krúdy Gyula meg a *Nyugat* körül tömörülő prózaírók, elsősorban Kosztolányi Dezső, de mértékadó tanulmányt írt Németh László *Gyász* című regényének prózapoétikájáról is. Harmadik önálló kötete 2016-ban, a Magvető Kiadónál jelent meg, *Között* címmel egy rendhagyó formájú Orbán Ottó-pályakép vagy -nagyesszé, nem függetlenül attól a filológiai munkától, amit korábban Orbán Ottó összes verseinek gondozójaként végzett el. Ennél a három könyvnél sokkal több írása rejtőzik irodalmi folyóiratok, irodalmi lapok hasábjain, akár még internetes oldalakon is. Dérczy Péter sok kritikai formában megszólalni tudó, mindenkor nagy felkészültséggel bíró írástudó volt, nem válogatott a műnemek között, verseskötetokről, novelláskönyvekről, regényekről egyaránt szívesen írt, és valóban mindig szem előtt tartotta leírás, értelmezés és ítélet tárgyilagos hármasságát.

Az idő mostanra elfedi talán, de korszakának igen jelentős szerkesztője is volt. A bölcsészkar magyar–angol szakának elvégzése után két évig a *Kritika* szerkesztőségében helyezkedett el, ezt az állást odahagyta, egy darabig könyvtárosként dolgozott, még fizikai munkára, egy kukásautó személyzetének is elszegődött, a kitérői között és néha alatt az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársa volt. A rendszerváltás után, 1991-től 1994-ig főszerkesztője volt a régi *Magyar Naplónak*, 1995-től 2009-ig szerkesztője az *Élet és Irodalom* prózarovatának, és nagy szerepe volt az *ÉS* ma érvényben lévő struktúrájának, rovatrendszerének kialakításában. Jószerével beláthatatlan azoknak a kortárs íróknak, költőknek a sora, akiket a pályára segített vagy figyelmével ott tartott, előreleadítette, abban az időben is, amikor szerkesztői asztala hivatal szerint már nem volt.

Péter az én életem egy rövid, intenzív szakaszában biztosan a legbensőségesebb, legközelebbi, legbizalmasabb barátom volt. A nyolcvanas évek vége felé találkoztunk először személyesen, talán Debrecenben, az egyik Irodalmi Napok alkalmával. Gyorsan kiderítettük, hogy pontosan egy napon születtünk, csak van közöttünk tíz esztendő. Onnantól minden születésnapom azzal kezdődött, hogy felhívtam telefonon és felköszöntöttem, még abban az időben is, amikor éveken át hetente háromszor egymással szemben ültünk az *ÉS* szerkesztőségében. Ez különben kizárólag az ő érdeme volt, kijárta, végigvitatkozta, keresztülvitte, hogy 2000 őszétől én legyek a hetilap versszerkesztője, és amíg együtt dolgoztunk, rengeteg mindenben segített nekem a tanácsaival, a figyelmével, a szolidaritásával, a szeretetével, az elfogultságával, a mintájával (kérdéses kéziratokat, átfogóbb megoldandó problémákat is részletesen végig lehetett beszélni vele), és olykor még az után is, hogy saját kiiktathatatlan makacssága elsodorta őt közös munkahelyünk-

ról. Barátságban voltunk, elmondhatom tehát, hogy sokszor kerültünk konfliktusba, de sosem kellett kibékülnünk, és ha belegondolok, a kortárs irodalomban velem senki nem tudta intenzívebben érzékelteni a szeretetét, mint ez a nálam tíz évvel idősebb, bátyának beillő, önmagát mindig, még a legnehezebb időkben is ösztönösen tartó férfi, azt az érzést, amiről a valóságban, akkor, amikor történik, zajlik vagy folyik, olyannyira lehetetlen képzelenség beszélni. Mindent megtettem érte, hogy valamennyire ő is érezze: ez a viszony abszolút hiánytalanul kölcsönös.

Csuhai István

MAGIC
GROUP

nyomdai
ötletek

SZERETÜNK NYOMTATNI!

Teljeskörű nyomdai, reklámpari tervezés és kivitelezés

Új szolgáltatásaink:

- > Síkágyas tábla (3x2 m-ig) és tekerces UV-nyomatás
- > Digitális vágás, stancolás, marás és gravírozás (3x2 m-ig)
 - > Óriásformátumú nyomatás és konfekcionálás
 - > Belsőépítészeti és dekorációs nyomatás

nyomdaiotletek@t-online.hu

dec
02
19⁰⁰

e78.hu
LITTLE G
WEEVIL
ACOUSTIC
BAND

FEAT. MR.
JAMBALAYA

ZSOLNAY
NEGYED
E78

nka

ZSOLNAY
ÖRÖKSÉGKEZELŐ
NONPROFIT KFT.

PÉCS
A KULTÚRA
VÁROSA